

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Державний архів Хмельницької області
Відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області
Хмельницький обласний осередок Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»
Науково-дослідницький «Центр Мархоцькознавства» – філія Центру
дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 2



Хмельницький
2015

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії НАН України
Протокол № 1 від 26 січня 2015 року.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор;
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор.

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова).

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, член Національної спілки краєзнавців України;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України (співголова);

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України (відп. секретар);

Захар'єв Володимир Анатолійович, науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член Національної спілки краєзнавців України (упорядник випуску);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Мезжибіж», член Національної спілки краєзнавців України;

Синиця Надія Миколаївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України;

Телячий Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, проректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії.** Науково-краєзнавчий збірник/ [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.), Захар'єв В.А. (упорядник) та ін.] – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2015. – Вип 2. – 188 с + 6 іл.

ISBN 978-617-7094-28-8

Збірник презентує наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з сусідніх регіонів. Статті подані у авторській редакції.

ISBN 978-617-7094-28-8

© Автори публікацій, 2015

НАШІ ЮВІЛЯРИ



МОРОЗ ВІКТОР СТЕПАНОВИЧ



У серпні 2014 р. Віктор Степанович Мороз був серед учасників святкування п'ятиріччя Центру Мархоцькознавства у одній з резиденцій Миньковецької Держави Ігнація Мархоцького – селі Отроків Новоушицького району. Там йому і вручив квіток члена Національної спілки краєзнавців України голова обласного осередку, доктор історичних наук, професор Лев Васильович Баженов.

ЗАХАР'ЄВ В.А.
м. Хмельницький

ВІРНІСТЬ ПОКЛИКАННЮ УРОДЖЕНЦІВ ЛІСОВОД БРАТІВ-КРАЄЗНАВЦІВ МОРОЗІВ

В статті розглядається життєвий шлях та діяльність визначних уродженців славних Лісовод братів Морозів.

Кандидат економічних наук Віктор Степанович Мороз останніми роками заявив про себе як вдумливого, наполегливого краєзнавця Поділля.

Заслужений працівник культури України Володимир Степанович Мороз зробив значний вклад у розвиток краєзнавчого руху на Січеславіщині (Дніпропетровська обл.), своїми дослідженнями маловідомих сторінок історії краю, перевиданням рідкісних і майже забутих історичних праць, що зробило їх доступними широкому колу читачів та дослідників.

Ключові слова: *Поділля, Дніпропетровщина, Лісоводи, брати Морози, краєзнавство.*

Мальовниче подільське село Лісоводи Городоцького району Хмельницької області має прадавню історію. А ще воно славне яскравими уродженцями, що прославили рідну землю вагомими здобутками. Серед них і кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної кібернетики Хмельницького національного університету Віктор Степанович Мороз.

Він народився 6 січня 1938 р. Був першим, старшим, сином в селянській родині Морозів. Має соціальний статус «Дитина війни».

Батьки – шановані і авторитетні люди на селі. Степан Єфремович (1908-1978) – учасник двох воєн: з Фінляндією (1939-1940 рр.) та Німеччиною (1941-1945 рр.). У горнилі Великої Вітчизняної війни Степан Єфремович був з перших днів. З боями відступав до Харкова, потрапив в печально відомий Харківський котел у травні-червні 1942 р., адже кількість вбитих в ході ліквідації німцями оточених невідоме досі. Лише у полон потрапило 270 тис. бійців і офіцерів Радянської армії [1, с.445]. Серед небагатьох, яким пощастило вирватися із оточення, був і Степан Єфремович Мороз. Далі були нові бої, важкі фронтові дороги, поранення, госпіталі, дві похоронки дружині. А солдат вижив. Став кавалером багатьох фронткових і трудових нагород. У післявоєнний час, як і до війни, батько В.С.Мороза працював бригадиром тракторної бригади. Він відзначався великою фізичною силою. Добре знався на техніці і тонко її відчував. Був майстром на всі руки: ковалем, слюсарем, механіком, винахідником і раціоналізатором. Заслужений колгоспник.

Мати – Марія Григорівна в дівочтві Онишко (1912-1969) на відміну від чоловіка була тендітною. Лихоліття революції і громадянської війни занесли її з Катеринослава в Лісоводи. Працювала вихователькою в дитячому садочку, поралася по господарству, піклувалася за дітей і сім'ю, була чудовою господинею, ангелом-хранителем сім'ї. Ця худорлява жіночка мала щире любляче серце та безмежну мужність. Пережила війну, окупацію, виростила двох дітей. У важкі післявоєнні роки показувала зразки трудової самовідданості. Своєю корівкою-годувальницею на колгоспному полі проводила оранку, виконуючи норми виробітку на 120-130%. Про це писала тогочасна районна газета і занотовано в книзі з історії села та колгоспу [2, с. 38]. Життєлюбство Марії Григорівни не зломилася важка операція. Продовжувала залишатись великою трудівницею, веселою, привітною, віддаючи себе до кінця своїй сім'ї, дітям, допомогла їм отримати вищу освіту.



У центрі фото – Григорій Онишко.

В домі панував культ книги і пісні, адже Степан Єфремович гарно співав. Довгими осінніми і зимовими вечорами читали в слух «Кобзаря» Тараса Шевченка, співомовки Степана Руданського. В хаті часто звучали історичні і народні пісні «За світ встали козаченьки», «Гей на горі та й жінці жнуть», «Стоїть гора високая, а під горою гай», «Взяв би я бандуру», «Ой хмелю, мій хмелю», і звичайно ж «Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче». В баритон батька вливався перший голос матері. Пісні будили уяву хлопчика і не раз примушували стискатися дитяче серце. Крім того особливою популярністю в родині користувалися розповіді Даниеля Дефо

про життя і незвичайні пригоди Робінзона Крузо.

Вчився Вітя залюбки. (Свого часу, в селі були дві основні школи – колишні приходська, відкрита в 1861 р. [3] та училище Міністерства народної освіти, засноване в 1882 р. [4].) В першому класі пішов в шкільну бібліотеку. Хлопчика спровадили, порекомендувавши трохи підрости. Підрісши, став пристрасним відвідувачем та читачем шкільної і великої сільської бібліотек.

Школярам не вистачало одягу, взуття, підручників, зошитів, олівців, чорнила і т.д. Їх успішно замінювали паперові мішки з-під мінеральних добрив, сік бузини і домоткане полотно, виготовлене із посіяних на городі і витіпаних вдома конопель. Одержане волокно дома пряли і ткали, воно йшло на одягу і шкільні сумки. Шкільні класи були переповнені. Поряд із малечею сиділи учні-перестарки.

Ріс хлопчик у спартанських умовах, маючи безліч обов'язків – літом босоніж на стерні пасти корову, назбирати торбину колосків, обмолотити колоски у торбині, провіяти зерно і на ручному млинку змолоти його, а з отриманого борошна мати пекла смачні млинчики; після доїння корови темного вечора відносив молоко на молочарню в рахунок натурального податку; займались заготівлею палива на зиму – для цього треба було викорчувати у лісі старий пеньок і принести у вечері додому. Взимку, окрім відвідування школи, треба було на ручній січкарні нарізати січки, перемішати з жомом, нагодувати корову, прибрати біля неї і санками вивезти гній на город. Влітку з батьками порався на городі, допомагав садити, сапати, підгортати та копати картоплю і зносити її у погріб. Для опалення хати у зимовий період заготовляв і носив із лісу сухі гілляки і соснові шишки.

Віктор жадібно тягнувся до знань, допізна при каганці сидів з книжками. В школі любив точні науки – математику, фізику, хімію, історію. В ранньому дитинстві перші куплені книжки у райцентрі неслись додому. Місто Городок розташоване на відстані 12 км від хати. Цю відстань спочатку додали пішки, а потім на велосипеді. Так відбувалося знайомство із перлинами світової класики. Домашня бібліотека особливо інтенсивно поповнювалась під час навчання в інституті і роботи.

Про яке майбутнє мав мріяти сільський хлопчина, виростаючи серед буйної та розкішної подільської природи? Його манили поля, безкрайні степи. Зрозуміло, що логічним рішенням після закінчення школи в 1955 р., був вступ на агрономічний факультет Білоцерківського сільськогосподарського інституту, який закінчив у 1960 р. Велике місто з його культурними закладами, перш за все, книжковими магазинами та музеями, давало багато поживи для спрагло до знань юнака.

Життя вносило нові захоплення та бажання вивчити пам'ятники старовини, їх історію, що зумовило потяг до мандрів спочатку на велосипе-

ді, а потім на мотоциклі за маршрутом Кам'янець-Подільський, Сатанів, Скалат, Теремовля, Скала- та Мельниця-Подільська, Чортків, Бучач, Жванець, Хотин та інші. Враження під час подорожей спонукали до поглибленого вивчення побаченого.

Розпочалися пошуки історичних джерел та літератури по краєзнавству. Зауважимо, що в роду Морозів гостро відчувався потяг до минулого, глухий, не завжди ясний і зрозумілий потяг до історії. Так мимоволі спрацювала генетична пам'ять. Віктор став шукати і невдовзі прочитав малодоступні на той час для широкого загалу роботи подільських та волинських краєзнавців – Й.Ролле, Ю.Сіцінського, М.Теодоровича, М.Петрова, М.Логвина.

Зокрема, він дізнався, що перші люди оселились на території Лісовод ще в доісторичні часи. Про це свідчать знахідки кам'яних знарядь праці, залишки поселення трипільської культури і так званий Траянів вал, де знаходили римські денарії, що має підтвердження в джерелах. В писемних джерелах село відоме з XVI ст. [5, с. 406]. Інше джерело [6] наводить дату першої згадки про Лісоводи за 1569 рік. В цей час село належало пану Вільковському. Тоді в селі було три лани. Дізнався він і що лан – то міра земельної площі, назва якої походить від німецького Lehen, що в перекладі означає лен, ленний маєток. Перейшло у польську мову як лан. Вживалось як назва земельної ділянки, яка площею була ідентична слов'янській мірі «плуг» [7, с. 37]. І те, що плуг дорівнював 21,36 га. Населення одного плуга становило в середньому 12 осіб [8, с. 61]. Отже, юнак визначив, що населення Лісоводів (Лиса Вода, Lysza Woda, Lyssowoda, Водолиша, Wodolisza) в 1569 р. які належали Стадницьким, як у XVII та і XVIII ст. становило бл. 36 осіб, бо 1583 р. в селі було 6 ланів, піп і 2 ремісники. Пізніше установив і витоки родинного прізвища та свого родоводу.

Виявилося, що наприкінці XVII ст. населення Лісоводів значно поповнили запорожці. 1696 р. кошовий отаман Чортотлицької Січі (1652-1709) Яків Мороз із 1740 козаками на 40 чайках спустився Дніпром в Чорне море. Помітивши турецький флот, запорожці блискавично напали на нього, захопили три судна. В руки переможців потрапили п'ять листів, які турецький візир віз ханові в Крим. В гирлі Дніпра на повернення січовиків чекали значні ворожі сили. Кошовий Я.Мороз дав бій. Бачучи значну перевагу ворожих сил, запорожці затопили чайки і суходолом із великою здобиччю і 27 полоненими «язиками» повернулися на Січ [9, с. 155,157]. В 1697 році до незадоволених діями гетьмана І.С.Мазепи і царя Петра I запорожців в Чортотлицьку Січ з'явився «якийсь пройдисвіт», який підмовляв запорожців йти в польські краї на прикордонну службу. На це погодились дві ватаги і виступили із Січі. Одна – піша із 400 чол., друга – кінна із 80 козаків на чолі із колишнім кошовим отаманом Канівського куреня Я.

Морозом [10, с. 169]. Бажаючи збільшити чисельність козацького війська для більш успішної боротьби з турками, польський король Ян III Собеський з 1685 р. почав роздавати приповідні листи, які уповноважували набирати досвідчених у військовій справі людей і формувати козацькі полки на Західній Україні. Мабуть, такий лист одержав колишній кошовий Яків Мороз. Родинні перекази стверджують, що ці запорожці осіли на берегах річечки Лісоводки в с.Лісоводи.

Крім сімейних переказів є ще й інші вагомі докази вірогідності цієї події. Так, в Лісоводах дуже поширені прізвиська козацького походження: Мороз, Козак, Джура, Мисько (Мизько), Драпак, Пасічник і вуличні прізвиська Джигун, Шарабан, Титуса, Халіпа, Дубиня, Хомик та ін. До того ж неофіційно в побуті село ділилося на сотні. За родинними переказами, саме з роду Морозів походив знаменитий військовий діяч доби Богдана Хмельницького корсунський полковник Нестор Морозенко (Станіслав Морозовицький, Мрозовицький), герой знаної пісні «Ой, Морозе, Морозенку! Ти славний козаче. За тобою, Морозенко, вся Україна плаче». Достовірно відомо, що він походив із галицько-подільського шляхетського роду. З часом представники цього роду втратили шляхетство. Звернення 29 травня 1842 р. Морозів до Подільського губернського правління з проханням відновити їх шляхетство успіху не мало [11, с. 285]. Втративши дворянство, Морози стали звичайними селянами з усіма притаманними для цього стану обов'язками, виконуючи повинності на пана і працюючи на власній землі.

Сучасному читачеві важко собі уявити, якими були довоєнні Лісоводи. Хоча широкі, обсажені вишнями і черешнями вулиці весною були усіяні білим цвітом квітучих джерел із духмяним запахом, вулиці під час дощів перетворювалися у непрохідне болото, порізане глибокими вузькими коліями від коліс возів, а згодом автомашин і тракторів. Практично всі будівлі були із глиняних, перемішаних із соломою, вальків. Невисокі, побілені в середині хати стіни, малі вікна, глиняна долівка. Невеличкі кімнати освітлювалися гасовими каганцями. Часто для цього слугували відстріляні гільзи крупнокаліберних кулеметів з розплющеним верхом і вставленим гнотом, які давали мало світла та багато кіптяви. Згодом їх замінили гасові лампи. Наприкінці 1940-х років в Лісоводах з'явилося провідне радіо: у хатах встановили гучномовці, звані у народі «капелюх», а на початку 1950-х – електричне освітлення, лише у 1954-1956 рр. через центр села проклали шосе.

Післявоєнне село було дивною сумішшю одягу та взуття. Серед цивільного вбрання різко виділялися мишастого кольору німецькі мундири і радянські вицвілі гімнастерки, галіфе і кирзові чоботи. Про недавно закінчену війну нагадувала велика кількість розкиданих німецьких і радянських боєприпасів та зброї. Дитяча цікавість часто закінчувалася трагічно.

На роботу в колгосп йшли до сходу сонця і повертались після його заходу вечірніми сутінками. Оплатою довгої і важкої праці був символічний трудовень.

Єдиними джерелами інформації були газети та радіоприймач і Віктор Степанович, абсолютно не маючи відповідної підготовки, самостійно освоїв радіосправу. Після запуску першого штучного супутника Землі у 1957 р. космос владно ввійшов у життя і Віктор Степанович захворів зоряним небом. Щоб його спостерігати та вивчат, він самотужки виготовив телескоп.

Довгим і тернистим був шлях Віктора Степановича Мороза до самовизначення свого місця в житті і суспільстві. Безперечно, що на вибір вплинули ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Син селянина, який виріс серед полів, природно вбачав своє майбутнє серед подільських полів. Професія агронома віяла романтикою. Тож цілком закономірним був вступ на агрономічний факультет сільськогосподарського вузу. Древнє місто, вотчина магнатів Браницьких, перлина садово-паркової архітектури, книжкові магазини та інші принади великого міста благоприємно впливали на духовне та естетичне становлення студента. Саме в інституті Віктор Степанович став посилено цікавитись історією та збирати літературу – українську, російську і зарубіжну класику. Згодом його полонили Греція і Рим. Та дійсність розвіяла романтику після закінчення вузу і повернення додому.

Головний агроном господарства, як ведеться, з вечора до ранку перебував у полі. Однак, замість відпочинку на ніч йому вручали рушницю і посилали охороняти врожай кукурудзи від крадіжок. І дяки за те з боку керівництва не було ніякої.

Такий ритм життя, зрозуміло, довго тривати не міг. Юнацькі мрії розбилися о скелі буденності. Тому правдами і неправдами покинув село і перебрався до обласного центру, де перекваліфікувався на економіста і працював на такій посаді на Хмельницькому міському молокозаводі, заводі термопластавтоматів, заводі трансформаторних підстанцій. Для отримання системної освіти став студентом Хмельницького загальнотехнічного факультету Львівського поліграфічного інституту ім. І.Федорова, після закінчення якого був переведений на інженерно-економічний факультет Львівського політехнічного інституту на спеціальність «Економіка машинобудування». Відтак, влаштувався на кафедру економіки Хмельницького інституту побутового обслуговування (зараз Хмельницький національний університет), навчався в аспірантурі Інституту економіки АН України. З великою вдячністю та пошаною Віктор Степанович згадує заввідділом економіко-математичного моделювання В.М.Гесця, відомого вченого, нині академіка НАН України, доктора економічних наук М.П.Соколік,

доктора економічних наук В.О.Точіліна та ін. Після захисту дисертації за спеціальністю «Економіко-математичне моделювання» отримав диплом кандидата економічних наук. Донедавна Віктор Степанович Мороз працював доцентом кафедри економічної кібернетики та економіки підприємств і підприємництва, користувався авторитетом в університеті і наукових колах України, був багатолітнім членом спеціалізованої Вченої ради із захисту кандидатських дисертацій.



В.С.Мороз має двох синів, Володимира і Сергія, яким він прищепив любов до знань і науки. Обоє закінчили аспірантуру і працюють в Хмельницькому національному університеті. Дружина Віктора Степановича Софія Яківна, в дівочтві Свирида, має вищу освіту, працювала економістом в колгоспі і секретарем сільської Ради. Зараз на пенсії, опікується своїми трьома мужчинами. Вродлива, чуйна людина, прекрасна господарка, відмінна кухарка. На її плечах лежить ноша забезпечення сімейного благополуччя, миру і злагоди в сім'ї.

В останні роки В.С.Мороз повернувся до свого покликання: історії і краєзнавства. Його цікавлять історія сіл і міст, фортець і замків Поділля, зібрав чималу колекцію грецьких, римських, візантійських, польських, російських монет, надзвичайно цінну бібліотеку, основу якої складають праці античних авторів і рідкісна краєзнавча література. У співавторстві з братом Володимиром він опублікував монографію «Краєзнавчі нариси з історії Придніпров'я», понад 20 краєзнавчих робіт з історії подільського краю, брав участь у роботі 15 науково-практичних краєзнавчих конференцій, де виступав з доповідями на теми дослідження [12-26]. Віднедавна Віктор Степанович Мороз – член Національної спілки краєзнавців України. Як затятий колекціонер, написав узагальнюючу роботу «Римська монета на Поділлі і Південно-Східній Волині». Його перу належить також дослідження про класичну пам'ятку минувшини, що збереглася до наших днів – парк та палац Раціборовських-Журовських у Лісоводах. Він серед тих науковців краю, які досліджують залишки Траянового валу, який лежить на землях його малої батьківщини – в околицях с. Лісоводи.

Володимир Степанович Мороз народився 28 лютого 1943 р. Великий вплив на формування його світогляду та естетичних уподобань мав старший брат Віктор. Разом часто бували на Траяновому валу, шукали залишки фортеці в м.Городку, подорожували на мотоциклі в Чортків, Скалат, Бучач, Тербовлю, Пнів, Яремчу, Івано-Франківськ, Кам'янець-Подільський, Чернівці. Це додавало нових яскравих вражень і ще більше приманювало до себе Володю. Однак після закінчення школи вступив на ветеринарний

факультет Української сільсько-господарської академії. Втім, у позаурочний час студент відвідував пам'ятки архітектури столиці, музеї, театри, бібліотеки, букіністичні та антикварні магазини. Читав і купляв нові дореволюційні книги, цікавість до яких прищепив ще у школі старший брат. З третього курсу вузу Володимира призвали в армію. Служив у НДР. Демобілізувавшись у 1966 р., після довгих вагань вирішив продовжити навчання в академії. Поєднував його з інтенсивним опрацюванням джерел в книгосховищах Києва. Поступово крім загальної і російської історії Володимир все наполегливіше став цікавитись історією України і Поділля.



Молодий випускник академії 1969 р. за розподілом отримав роботу в тільки що створеному відділі забезпечення карантинних і ветеринарно-санітарних заходів УВС Дніпропетровського облвиконкому. Як відомо, Дніпропетровщина (Січеславщина) була колискою запорізького козацтва. На її території розміщувалося п'ять із восьми Запорізьких Січей. Буваючи у відрядженнях, відвідував колишні урочища запоріжців, міські, районні, сільські і шкільні музеї, спілкувався із старожилами. Та цієї інформації було замало спраглому до пошуків молодому чоловікові. Відтоді Володимир Мороз засів за вивчення джерел і літератури з історії Придніпров'я, його заселення, господарчий та економічний розвиток. Не просто перечитав, а з олівцем у руці проштудював сотні наукових праць вітчизняних і закордонних істориків, досконало вивчив нарративні джерела: листи, подорожні записки, мемуари, щоденники і т.д. В пошуках необхідної інформації детально опрацював 33 томи «Записок Императорского Одесского общества истории и древностей», «Киевскую старину», «Русскую старину», «Исторический вестник», «Русский архив», місцеву дореволюційну періодику та видання з історії регіону. Такий теоретичний багаж дозволив розпочати плідне співробітництво з міськими, обласними газетами, де Володимир вів постійні рубрики «Сторінки історії Придніпров'я», «Люди старого Катеринослава», «Їх іменами названі вулиці», і навіть центральними ЗМІ. Публікації В.Мороза привертала увагу читачів новизною, глибиною розкриття маловідомих або невідомих досі сторінок із життя міста і регіону [27-29].

Маючи в творчому доробку 250 публікацій і три книги, начальник відділу служби по забезпеченню карантинних і ветеринарно-санітарних заходів УВС Дніпропетровського облвиконкому майор міліції В.С.Мороз

отримав почесне звання «Заслужений працівник культури України». Мабуть, це був єдиний випадок за всю історію МВС України [30]. Відчуваючи брак фахової історичної освіти та методологічних знань в роботі з документами, п'ятдесятирічний знаний краєзнавець 1993 р. подав документи на заочне відділення історичного факультету Дніпропетровського державного університету і став студентом другого курсу.

Невдовзі відбувся другий нестандартний прецедент в житті Володимира Степановича. Студенту другого курсу без базової вищої історичної освіти запропонували читати лекції з історичного краєзнавства у вузі, де навчається. Визначні вчені сучасності М.Ковальський, Г.Швидько, В.Іваненко, І.Колесник, С.Світленко, А.Болебрух, О.Журба, колегою яких став студент-викладач, вражали своєю ерудицією, жертвним і подвижницьким служінням Клію, щирістю і відкритістю спілкування із тими, кому передають свої знання та професійний досвід. Перебуваючи під їхнім впливом, йому хотілось і самому чим більше зробити на ниві історії. Щоб виграти час, Володимир Степанович замість аспірантури вибрав шлях здобувача на кафедрі історії України. До 1997 р., коли закінчив вуз із відзнакою, В.Мороз склав кандидатські іспити і зробив чорновий варіант дисертації, але життя внесло свої корективи і сталося далеко не так, як планувалося. Він не отримав наукового степеня. Однак доклав усіх зусиль, щоб зробити доступнішими для широкого читацького загалу і перевидати раритетні книги з власної бібліотеки: «Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси», «Богдан Хмельницкий» Н.Костомарова, «Гайдамаччина» Д.Мордовця, «Вольности запорожских козаков» Д.Еварницкого, «Вольнь» П.Батюшкова, «Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра» А.Афанасьева-Чужбинского, «До історії Степової України» Д.Яворницького, «Запорізька Січ в останні роки існування 1734-1775» і «Гомін, гомін по діброві» В.Голобуцького, «Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.Манжурую», тритомник «Україна в огні і бурі революції. 1917-1921» І.Мазепи та ін. До кожної із них Володимир Степанович написав передмови чи післямову. Більше того 2004 р. зумів перевидати фундаментальну працю «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» опальної патріотки О.Апанович (1919-2000), з якою, як і з академіком П.Троньком (1915-2010), археологом і поетом Б.Мозолевським (1936-1993), пересіклися його життєві дороги. Спільно із вченими світового рівня – докторами технічних наук, професорами Г.Гуляєвим та В.Большаковим написав книгу «А так ли это было?» і двотомник «Очерки истории Екатеринослава» [31, 32], допомагав укомплектувати і був рецензентом двох видань «Каталога почтовых открыток Екатеринослава 1895-1917». Дослідження Володимира Мороза опубліковані також у літературному журналі «Дзвін», виданнях історичного фа-

культету Дніпропетровського університету «Придніпров'я. Історико-краєзнавчі дослідження», «Наддніпрянська Україна. Історичні процеси, події, постаті», «Записках осередку наукового товариства ім.Т.Шевченка у Дніпропетровську», «Проблеми політичної історії України» та інших [33]. Своїми здобутками в значній мірі науковець завдячує тещі – Заслуженому вчителю України Марії Дмитрівні Мельник; дружині – інженеру-програмісту Лідії Василівні, і доньці Ользі, яка пішла шляхом матері.

Такі вони брати Морози зі славних Лісовод. Достойні нащадки козацького роду.

Джерела та література:

1. Коваль В.С. Третя Донбаська операція. Наступ з Барвінківського плацдарму (12-29 травня 1942) // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т.2. – С. 445.

2. Ордена Леніна колгосп «Україна» / Зб. документів і матеріалів з історії колгоспу «Україна» с. Лісоводи Городоцького району Хмельницької обл. 1944-1977 рр. – Львів, Каменяр, 1977. – С. 38.

3. Петров Н.И. Подолия. Историческое описание. – СПб, тип. «Общественная польза», 1891.

4. Лісоводи // Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.: УРЕ, 1971. – С. 192.

5. Лесоводы //Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменецкий уезд. – Каменец-Подольск, тип. губ. правления, 1895. – Вып. VII. – С. 406.

6. Теклюк В. Лісові води // Бедрихів край. – Городок, 1994. – Ч. 1.

7. Герасименко Н.О. Лан // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2009. –Т. VI. – С. 37.

8. Єсюнін С.М. Замок та міські укріплення Плоскирова в XVI-XVII ст.// Матеріали Ш науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2011. – С. 61.

9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у трьох томах. – Львів: Світ, 1992. – Т. 3. – С. 155, 157.

10. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: Генеза – Запоріжжя: Прем'єра, 2006. – С. 169.

11. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – Біла Церква: ПП О.Пшонківський, 2007. – С. 285.

12. Мороз Володимир Степанович, Мороз Віктор Степанович. Краєзнавчі нариси з історії Придніпров'я: історичні події і люди. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2010. – 510 с.

13. Мороз Віктор Степанович, Мороз Володимир Степанович. Генерал О.В. Самсонов із когорти Охтирських гусар; М.М.Кречетніков – перший намісник і генерал-губернатор Мінський, Ізяславський і Брацлавський; Перший Подільський губернатор; Т.І.Тутолмін – Мінський, Волинський, Подільський і Брацлавський генерал-губернатор // Науковий вісник «Межибіж»:

Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж – Хмельницький, 2012. – Ч. 1. – С. 228-239, 239-245, 245-250, 251-258.

14. Мороз Віктор Степанович, Мороз Володимир Степанович. І закінчив своє земне буття у Славуті //Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України». – Хмельницький, 2012. – С. 369-371.

15. Мороз Віктор Степанович, Мороз Володимир Степанович. Місце та роль єврейського елемента в соціально-політичному житті України. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України». – Хмельницький, 2012. – С. 144-149.

16. Мороз Віктор Степанович, Мороз Володимир Степанович. М.К.Каргер – дослідник історії Ізяслава; Таємниці Траянового валу //Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С.76-78, 81-88.

17. Мороз Віктор Степанович, Мороз Володимир Степанович. Римська монета на Поділлі і Південно-Східній Волині// Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. – Хмельницький: , 2013. – С.198-211.

18. Мороз Віктор Степанович, Мороз Володимир Степанович. Меджибіж в огні і бурі Визвольної війни; П.Дорошенко і Українська Національна революція (1648-1676 рр.)// Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж – 2' 2013). – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч. 2. – С.174-183; 183-197.

19. Мороз Віктор Степанович, Мороз Володимир Степанович. Устим Кармалюк: міфи та дійсність // «Деражнянина: минуле й сучасне»: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, ПП Мельник А.А., 2013. – С. 160-166.

20. Мороз Віктор Степанович, Мороз Володимир Степанович. Альфред Журовський – останній власник Макова //Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: збірник науково-краєзнавчих праць.– Кам'янець-Подільський, 2013.– Вип. 5. – С. 158-164.

21. Мороз Віктор Степанович, Мороз Володимир Степанович. Ізяславське намісництво; Мар'ян Дубецький: забутий історик з Ізяслава // Ізяславщина. Від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання / за ред. В.Г.Берковського. – Ізяслав, 2013. – С.98-100; 100-104.

26. Мороз Віктор Степанович, Мороз Володимир Степанович. Лісоводи; Синьоводська битва – предтеча Подільського князівства; Богдан Хмельницький на Городоччині // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля і Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви. – Хмельницький, ПП Мельник А.А., 2013. – С. 29-37; 97-104; 177-192.

27. Шатров М. Летописцы истории города //Днепр вечерний. – 1982. – 1 марта.

28. Поиск ведет майор милиции //Днепр вечерний. – 1997. – 19 февраля.

29. Топонімічна енциклопедія – буде! //Джерело. – 2001. – №19-20. – С. 10.
30. Такого Мороза мы еще не видели //Днепр вечерний. – 1993. – 24 июля.
31. Гуляев Б.И., Большаков В.И., Мороз В.С. А так ли это было? Полевые очерки истории Екатеринослава-Днепропетровска. – Днепропетровск, ПГАСА, 2004.
32. Гуляев Б.И., Большаков В.И., Мороз В.С. Очерки истории Екатеринослава. – Кн. 2. – Днепропетровск, 2007.
33. Мороз Володимир. Деякі питання заселення степової України в 70-х роках 18 ст.: за матеріалами Дніпропетровського історичного музею. – Дніпропетровський іст.-археографічний збірн. – т. 1. – 1997 . – С. 499-510.



Тітка з повоєнних Лісовод.



***Віктор Степанович Мороз на засіданні «круглого столу»
«Центру Мархоцькознавства».***



***Віктор Степанович Мороз, Сергій Вікторович Мороз,
Оксана Антонівна Михайлова, Володимир Степанович Мороз
(зліва направо) у лісоводському парку Раціборовських-Журовських.***

МОРОЗ В.С.,
м. Хмельницький,
МОРОЗ В.С.,
м. Дніпропетровськ

ВОНИ ВИЗВОЛЯЛИ ПОДІЛЛЯ

В статті висвітлюється трудовий та бойовий шлях учасника двох воєн, визволителя Поділля С.Є.Мороза та його побратима В.О.Мельника.

Час невблаганний та швидкоплинний. Він забирає в небуття учасників Великої Вітчизняної війни та визволителів Поділля, стирає людську пам'ять і покриває поля битв травною небуття, а нащадків – безпам'ятством. Тож ми, живі, маємо знати і пам'ятати нелегкі солдатські долі своїх дідів, батьків і матерів. Згадаймо їх воїнський подвиг в ім'я життя.

Автори статті – діти війни, хочуть розповісти про бойовий та ратний путь свого батька Степана Єфремовича Мороза та найближчих родичів – братів батька і мами, які склали свої голови на вітвар Перемоги, або перебували у німецькій неволі.

Сім'я наших діда Єфрема та баби Одарки була багатодітна; три сина Григорій (1905-1945), Степан (1908-1978), Петро (1920-1944) та дві дочки Леоніда (1911-2008) та Поліна (1928-1944). У мами Марії Григорівни Мороз (Онишко) були сестра Юлія і два брати Володимир (1920-1944) та Петро (1922-1988).

Складним і тернистим був життєвий шлях Степана Єфремовича Мороза (1908-1978) – Солдата, Визволителя, Трудівника. Доля його нагородила природним розумом, кмітливістю і фізичною силою. Селянський син Степан Єфремович Мороз народився в с.Лісоводи Городоцького району Хмельницької області. Його два брати Григорій (1905-1945), учасник бойових дій на Першому Українському фронті вірний присязі, поліг смертю хоробрих за честь і свободу Батьківщини 19.02.1945 р. (похований в м.Бельськ Плоцького воєводства, Польща) та Петро (1920-1944) поліг смертю хоробрих 01.05.1944 р. (похований в с.Нижне Коломийського району Івано-Франківської області).

В 1916 році хлопчик поступив в однокласну земську школу. Попри широко поширену думку термін навчання в ній становив не один, а чотири роки. Закінчивши навчання, 12-річний Степан разом із братами і сестрам порався на огороді і клаптику батьківської землі.

12 вересня 1930 р. юнака призвали на військову службу. Звільненого в запас кмітливого і, як на той час, освіченого юнака направили на курси

трактористів. Згодом його призначили бригадиром тракторної бригади колгоспу «Нове життя» в с.Лісоводах. Це була дуже відповідальна посада, яка вимагала, крім організаторських навиків, ще й технічних знань з експлуатації, ремонту сільськогосподарських машин і механізмів. В ті суворі часи персональна відповідальність бригадира була величезна. Будь-яка поломка трактора давала безпідставні звинувачення у «вредительстве». Якщо трактор простояв більше двох годин, трактористу і бригадиру світило мінімум два роки ув'язнення.



7 вересня 1939 р. Степана Єфремовича призвали на військову службу. В кінці листопада 1939 р. фінське командування розгорнуло вздовж кордону з СРСР до 15 дивізій. 26 і 29 листопада фіни обстріляли територію СРСР під Ленінградом. Розпочалися бої. 7 січня 1940 р. створили Північно-Західний фронт на чолі із С.К.Тимошенко (1895-1970). В лютому радянські війська прорвали потужну глибоко ешеловану «лінію Манергейма», густо насичену протитанковими і протипіхотними засобами, бетонними та броньованими дотами, артилерійськими та кулеметними гніздами. Підступи прикривали мінні поля та багатоярусні ряди колючого дроту.

Апогеєм війни стало форсування замерзлої Фінської затоки. В пам'яті солдата назавжди залишилися жахливі картини артилерійського обстрілу затоки. Снаряди дробили лід. На очах атакуючих провалювалися у величезні ополонки солдати, обози, автомашини. Допомогти їм не було ніякої можливості. Все каменем йшло на дно. Наказ вимагав, незважаючи на ні на що, не затримуватися і максимально швидко для уникнення ще більших втрат, досягти ворожого берега. Степану Єфремовичу пощастило: він не замерз у люті морози в будонівці і шинелі, його поминула куля ворожої «кукушки» і не поглинули води Фінської затоки.

Деталі бажані знайдуть у спогадах учасника цієї війни Маршала К.О.Мерецькова «На службі народу» [6]. 12 березня 1940 р. Фінляндія капітулювала [9, с.196]. Радянсько-фінська війна тривала всього 105 днів: з 30 листопада 1939 р. по 13 березня 1940 р. Проте в ній СРСР втратив понад 700 тис. вбитими, пораненими, обмороженими та безвісті пропавшими.

Подільський солдат продовжував служити в 175-ому стрілецькому полку, із якого демобілізувався 25 травня 1940 р.

Повернувшись у рідні Лісоводи, знову сів за кермо трактора. Мирну працю перервала війна. 8 липня понад 500 лісоводців, серед них і С.Є.Мороз, відправились на фронт. З перших днів Великої Вітчизняної у складі Південно-Західного фронту брав участь у прикордонних боях, зазнав принизливого відступу аж до Харкова. 23 жовтня 1941 р. німці захопили це місто, а командування вже планувало операцію по звільненню всієї Лівобережної України силами Південно-Західного та Південного фронтів. В результаті, 12 травня 1942 р. розпочався наступ червоноармійців із Барвінківського плацдарму. Однак 17 травня перша німецька танкова армія прорвала оборону 9-ї армії Південного фронту і відсікла весь Барвінківсько-Лозівський виступ. В «Харківський котел» потрапили 6-а, 5-та частина 9-ї і оперативна група генерала Л.В. Бобніна [5, с.68].

29 травня 1942 р. бої оточених задля прориву блокади припинилися. Червона Армія втратила десятки тисяч вбитими (кількість їх залишається досі невідомою), 239 тис. полоненими, 1250 тис. танків і 2026 гармат [5, с.445]. Вирвалася із оточення незначна частина військ. Серед них був і лісовідський Мороз.

Після розгрому німців під Сталінградом радянські війська перейшли в наступ. Степан Єфремович визволяв Поділля у складі військ 1-го Українського фронту. Воно розпочалося на початку 1944 р. В ході Проскурівсько-Чернівецької операції звільнили понад 150 населених пунктів. Зокрема, 25 березня 1944 р. – Проскурів, Деражню, Городок, Лісоводи, Сатанів, Чемерівці [2, с.62]. Кулеметник С.Є.Мороз у складі 549 стрілецького полку йшов далі на захід, визволяючи Західне Поділля. В боях за Копиченці, райцентр Тернопільської області, одержав важкі поранення. В квітні-червні 1944 р. перебував в евакогоспіталі №7402. Після виписки продовжував воювати кулеметником окремої роти протиповітряної оборони 127 стрілецької дивізії, в якій воював до лютого 1945 р.

Після чергового поранення на землі Чехословаччини Степана Єфремовича направили в 82-й запасний стрілецький полк радистом, в якому він перебував по жовтень 1945 р.

Війна для солдата продовжувалась і після перемоги над Німеччиною. Його полк відправили на Далекий Схід. 2 вересня 1945 р. Японія капітулювала. Не взявши участь у бойових діях, полк повернувся на місце дислокації. 17 жовтня 1945 р. на основі Указу Президіуму Верховної Ради СРСР про демобілізацію Збройних сил від 25 вересня 1945 р. Степана Єфремовича звільнили в запас.

Зауважимо, поки лихоліття воєн носили солдата фронтовими дорогами, дружина одержала дві похоронки на чоловіка. На початку листопада весь посічений осколками, деякі з них він носив до кінця свого життя,

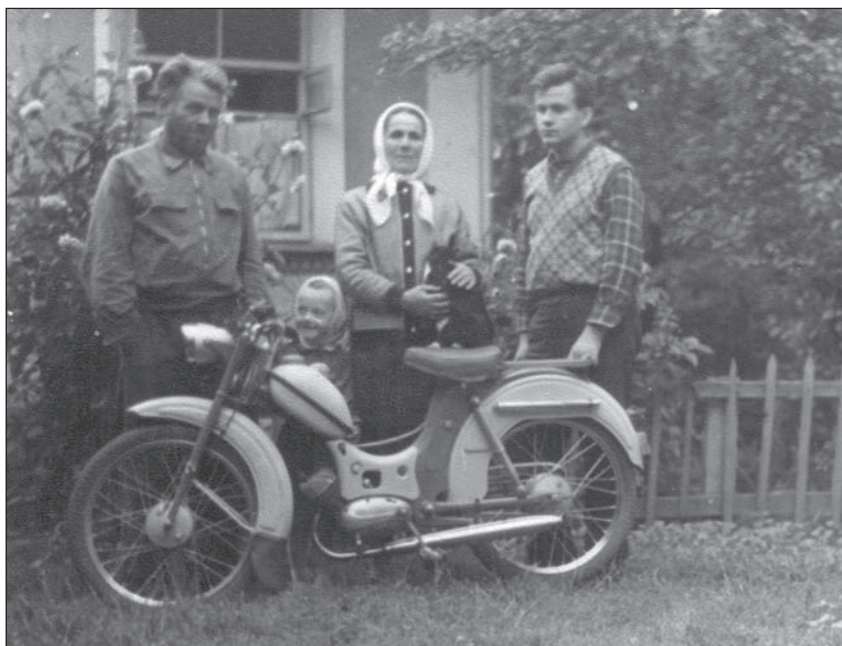
Степан Єфремович переступив поріг рідної хати. Про радість зустрічі після всього пережитого можна й не говорити.

Дружина Марія Григорівна Онишко (Мороз) (1912-1969) народилася і провела дитячі і юнацькі роки в Катеринославі. Мати рано померла, залишивши малолітніх дітей Марію та Володимира. Батько, рятуючись від можливих репресій, із двома малими дітьми на руках повернувся на Поділля в рідне село Стріхівці Ярмолинецького району Хмельницької області. Там вдруже оженився. У цьому шлюбі народилися Юля та Петро. Але невдовзі діти залишилися круглими сиротами. Володимир став опорою Марії. Щоб мати можливість матеріально підтримувати кохану сестру, він після закінчення строкової військової служби залишився на надстрокову. Загинув під Варшавою. Відомо, що місто було визволене 17 січня 1945 р. Похоронка на брата прийшла сестрі разом із листом, в якому повідомлялося, що Володимир Онишко отримав нагороду Зірку, але яку – залишилось невідомим. Меншого брата Петра німці вивезли на роботу в Німеччину.

Чарівна і усміхнена дівчина припала до душі бригадиру і вони побралися в 1936 р. Вона стала доброю господинею і справжнім оберегом сім'ї. З двома дітьми на руках солдатка несла нелегку жіночу ношу. У важкі післявоєнні роки відновлювала колгосп, разом із своєю корівкою виконувала і перевиконувала щоденно норми польових робіт на 120-130%. Трудовий подвиг жінок висвітлювався в газетах [4, с. 68].

Марія Григорівна дала синам вищу освіту. Старший Віктор Степанович – кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, виховав двох синів, дав їм вищу освіту. Володимир і Сергій – кандидати наук, доценти університету. Молодший син Володимир Степанович закінчив Українську сільськогосподарську академію, працював начальником ветеринарної міліції Дніпропетровської області. Закінчивши з відзнакою історичний факультет Дніпропетровського державного університету працював викладачем. Заслужений працівник культури України, член Національної спілки журналістів України, член Національної спілки краєзнавців України, член регіональної спілки письменників Придніпров'я, наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка, лауреат двох літературних премій, полковник Спілки козаків Придніпров'я, автор і співавтор 11 книг.

За свій ратний подвиг Степан Єфремович нагороджений лише медаллю «За победу над Германией в Великой Отечественной войне» та всіма ювілейними медалями. Після демобілізації працював бригадиром тракторної і рільничої бригад. Майстер на всі руки. Раціоналізатор і винахідник. На мирному фронті відзначений медаллю «За трудову доблесть», званням Заслужений колгоспник України, занесенням до книги Слави.



У батьків.

Доньки Григорія Єфремовича гідно продовжили справу батька, сумлінно працювали в колгоспі «Україна» в с.Лісоводи. Галина Григорівна Мороз нагороджена орденом «Знак пошани», а її старша сестра Ніна Григорівна Козачишина (Мороз) – орденом Трудового Червоного Прапора [1].

Василь Опанасович Мельник народився 15 липня 1913 р. в с.Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у селянській сім'ї, де пройшло його босоного дитинство. Там же закінчив початкову школу. В 1935 р. був призваний на військову службу в 133 будівельний батальйон. Будівництво стало справою на все його життя. Після закінчення строкової служби був направлений на дворічні курси Київського військово-будівельного управління. Після входження у вересні 1939 р. до складу СРСР східних областей Польщі (сучасні Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Волинська та Рівненська області) кордон значно пересунувся на захід. Побудована раніше смуга укріплених районів залишилася далеко в тилу. Виникла нагальна потреба у кваліфікованих офіцерах-будівельниках. Тому термін навчання з двох років скорочують до 6 місяців.

Випускника Київського окружного військово-будівельного управління направили в м.Кути Станіславської області, де протягом двох років він

був начальником будівництва об'єкта. Перед початком війни О.В.Мельник був переведений служити у Запорізьку область. Там зустрів свою половинку Марію Дмитрівну Солонську, яка після закінчення з відзнакою Осіпенківської середньої школи працювала вчителькою у сусідньому селі.

2 вересня 1941 р. закохані одружилися.

Далі з військами Південно-Західного фронту В.О.Мельник готував інженерний захист, брав участь в оборонних боях, дійшовши до Сталінграду. Там – знову інтенсивні роботи по зведенню ліній інженерно-технічної оборони. 29.04.1942 р. за виявлену трудову доблесть молодший технік-лейтенант В.О.Мельник був нагороджений НКО



почесною грамотою. Кільце оборони Сталінграда постійно звужувалось. Весь цей час технік-лейтенант знаходився на передньому краї оборони. 17 липня 1942 р. розпочалася Сталінградська битва. 19 листопада 1942 р. Червона Армія перейшла в наступ [6, с.309]. 31 січня 1943 р. воїни 64-ї армії захопили у полон командуючого 6-ю армією Ф.Паулуса з його штабом. Свідком цієї події був молодший технік-лейтенант В.О.Мельник. 2 лютого 1943 р. сталінградське оточення німців було розгромлене. Відтак потреба в інженерних спорудах зменшилась. Відчувалася потреба в стройових офіцерах. Тому В.О.Мельника направляють на короткострокові курси перепідготовки, присвоюють звання лейтенанта і направляють командиром роти в діючу армію в складі 1376 стрілкового полку 4-го Українського фронту.

Підрозділ В.О.Мельника з боями дійшов до Дніпра і розташувався в районі с.Велика Знаменівка. Стояла безсніжна зима. Німці утримували плацдарм на правому березі Дніпра в районі Нікополя – 30 км глибиною та 120 км шириною, перетворивши високі круті береги і безліч курганів на могутні вогневі точки. Противників розділяв могутній Дніпро. Бої за плацдарм точились декілька місяців. В січні 1944 р. війська 3-го і 4-го Українських фронтів розпочали штурм Нікопольського плацдарму [3, с. 449]. Ворожий вогонь з плацдарму був настільки сильний, що санітари не могли винести поранених з поля бою. Командир В.О.Мельник підняв роту в атаку. Кулеметна черга вдарила в підняту вгору руку з пістолетом, перебивши ліктьову та плечову кістки правої руки і ввійшла у грудну клітину,

вразивши легені. Лейтенанта В.О.Мельника вивезли на санках спеціально надресировані собаки. В боях за Нікопольський плацдарм радянські війська щоденно несли до 60% втрат особового складу. 8 лютого 1944 р. Нікополь був визволений [3, с.450]. Командир роти В.О.Мельник був представлений до нагороди орденом Вітчизняної війни II ступеня. Нагороду вручили тільки в 1951 р. В загальному, В.О.Мельник нагороджений: орденом Вітчизняної Війни II ступеня; медаллю «За оборону Сталинграда», медаллю «За оборону Кавказа»; медаллю «За победу над Германией», почесною грамотою «Отличнику трудового фронта Отечественной войны», ювілейними медаллями.

Поранення В.О.Мельника було настільки важким, що хірурги збирались ампутувати праву руку. Лікування проходив в госпіталі №1628 м.Дербент. В жовтні 1944 р. після тривалого лікування подолянина звільнили із лав Червоної армії, а 14 грудня 1944 р. ВТЕК признав його не здатним до військової служби. Розпочалися мирні будні. Після лікування В.О.Мельник з дружиною повернувся в батьківську оселю с.Бакота, потім переїхав в с.Кельменці – райцентр Чернівецької області. За наказом Чернівецького облуправління сільського господарства 16.09.1949 р. призначений на посаду директора Іванівської інкубаторно-птахівничої станції, де працював до виходу на пенсію 15.07.1968 р. Був чуйною людиною, завжди піклувався про своїх працівників та залишив помітний слід в історії станції. Під його керівництвом станцію повністю відбудували і реконструювали, колектив досяг вагомих виробничих результатів, про що свідчать неодноразові грамоти та нагороди.

Марія Дмитрівна Мельник народилася 16 січня 1922 р. в селянській родині у с.Осипенко Бердянського району Запорізької області. Після закінчення з відзнакою середньої школи вступила на філологічний факультет Дніпропетровського університету. Через хворобу матері залишила університет та перейшла працювати вчителькою I-IV класів. У 1944 р. з чоловіком переїхала на батьківщину чоловіка в с.Бакоту, а згодом в с. Іванівці за місцем роботи чоловіка, де працювала з 1948 по 1971 рр. у середній школі. Освоїла глибини української мови, закінчивши Чернівецький державний учительський інститут та філологічний факультет Станіславського державного педагогічного інституту. Була вчителем старших класів та завучем Іванівської СШ. Ніжну, лагідну, завжди усміхнену її любили та цінували діти. За досягнуті успіхи у виховній та навчальній роботі неодноразово нагороджена грамотами, нагрудним знаком «Відмінник народної освіти УРСР 1963 р.», «Заслужений вчитель школи УРСР», медаллю А.С.Макаренка за 1965 р. та ін. Брала активну участь у громадському житті школи та села, неодноразово обиралась депутатом районної Ради. Виростила двох дітей: доньку Ліду, випускницю Чернівецького держав-

ного університету (інженер-математик) та сина Володимира – випускника Дніпропетровського металургійного інституту (інженер-теплоенергетик). Доньку направили на роботу у м. Дніпропетровськ в інститут «Металургавтоматика», де вона пропрацювала біля 20 років. У 1971 р. батьки Лідії Василівни переїхали у Дніпропетровськ. У 2008 р. в Іванівцях на школі, де працювала Марія Дмитрівна, була встановлена гранітна меморіальна дошка, яку з Дніпропетровська привезла дочка Лідія Василівна.

Сім'я Мельників своєю діяльністю активно прискорювала День Перемоги. Наш рід гордиться своїми родичами.

Джерела та література:

1. Баженов Л.В. Передмова // Ордена Леніна колгосп «Україна». Збірник матеріалів і документів з історії колгоспу «Україна» с.Лісоводи Городоцького району Хмельницької області (1944-1977 рр.). – Львів. Видавництво «Каменярь», 1977. – 315 с.

2. Великий Є.М., Гарнага І.В. с.Лісоводи // Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.: УРЕ, 1971. – С.62.

3. Відомість о маєтках, зруйнованих та зграбованих. Копії документів з історії м.Городка в фондах ЦДАВО України. Підготувала Н.В.Григорчук // Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина. – Городок Бедрихів край, 2008.

4. Грищук Б. Г.Ткачук: легенда і дійсність. – К.: «Преса України», 2004. – С.62, 68.

5. Коваль В.С. Донбаські операції 1941-1943 // Енциклопедія історії України. – К.: «Наукова думка», 2005. – Т.2. – С.445.

6. Мерецков К.А. На службі народу. – М.: Воєніздат, 1971.

7. Панченко П.П., Баженов Л.В., Григоренко О.П. Музей історії колгоспу «Україна» Городоцького району Хмельницької області // Український історичний журнал, 1985. – № 8.

8. Самсонов А.М. Знать и помнить. – М., 1988. – С. 68.

9. Советско-финская война 1939-1940//Украинская советская энциклопедия. – К.: УСЭ, 1984. – Т.10. – С.196.

10. Пам'ять, слава і гордість. Лісоводи у Великій Вітчизняній війні 1941-45 рр. – Городок, «Бедрихів край», 1998. – 199 с.

11. Военный билет офицерского состава запаса Красной Армии 1944 г.

12. Горобняк Т.В. Давня Бакота. – Кам'янець-Подільський, ПП «Медобор-2006», 2009. – С.10-11.

13. Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. – К.: УРЕ, 1969 р. – С. 449-450.

14. Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька обл. – К.: УРЕ, 1969 р. – С.308-309.

15. Спогади В.О.Мельника. – Рукопис.

16. Чуйков В.І. Від Сталінграда до Берліна. – К.: Політвидав, 1982.



***Представники Хмельницької міської організації НСКУ
на 14-ій Подільській історико-краєзнавчій конференції.***

НАУКОВІ СТАТТІ

ГРИГОРЕНКО О.П.

м. Хмельницький

НАРОСТАННЯ РУХУ ОПОРУ РАДЯНСЬКІЙ ТОТАЛІТАРНИЙ СИСТЕМІ В УКРАЇНІ У 1950-1970-х РОКАХ

Період радянського комуністичного режиму вкарбувався в історичну пам'ять українського народу як доба тоталітарної руйнації, безперервного терору і насильства. Свого часу відомий політичний діяч Л.Троцький зазначав: «Ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягли таких страшних розмірів, як на Україні, в боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи і незалежності» [1, с.7].

З найжорстокішої в історії людства Другої світової війни Україна виїшла зруйнованою і знекровленою. В роки війни яскраво проявився патріотизм українців, їх готовність до останньої краплі крові захищати рідну землю. Але правлячий тоталітарний режим навіть і не прагнув гідно оцінити подвиг народу у боротьбі проти чорних сил фашизму. Навпаки, своєрідним салютом Перемозі стало нове посилення репресій. Прояви оригінального мислення або національної самосвідомості, найменше ігнорування пропагандистських стереотипів, ухилення від регламентованих стандартів у формах вияву культу особи Сталіна, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя – все це викликало звинувачення в українському буржуазному націоналізмі і, як наслідок, вело до морального та фізичного знищення діячів культури. Але 5 березня 1953 р. тоталітарна система влади лишилася без свого вождя.

Після смерті Сталіна розпочався період різноманітних кроків – від неспіливих, вкрай обережних до більш рішучих, спрямованих на пошуки шляхів подолання канонів тоталітаризму, що панував у радянському суспільстві. Найбільш сміливий крок у викритті злодіянь сталінізму зробив один з найбільш найближчих співробітників Сталіна М. Хрущов на XX з'їзді КПРС. Залишаючись переконаним прибічником тоталітаризму, він обстоював більш істотні кроки в напрямі розрядки міжнародної напруженості, підвищення матеріального добробуту населення, ослаблення регламентації культурного життя. Відомий письменник і публіцист І.Еренбург знайшов для цього вдалий термін, що став загальноживаним: «відлига».

Саме з ініціативи М.Хрушова було ліквідовано концтабори, в результаті чого за кілька років сотні тисяч жертв сталінських репресій повернулися в Україну. Зокрема, до 1957 р. дістали змогу повернутися до своїх осель 65534 оунівці і «бандпособники», яким пощастило вижити [2,с.15]. Одні з них повернулися до рідних осель і сімей, інші ж не змогли розшукати своїх близьких, також репресованих у ті роки як «члени сімей ворогів народу». У душах багатьох вмерло не все те краще, що надихало їх, чобітьми табірних охоронців не було розчавлено почуття людської гідності. Проте всі, хто повернувся після багаторічних поневірянь і нелюдських умов життя, були люди з покаліченою долею. Навіть їхній вигляд сіяв у молодого покоління певну зневіру в справедливості та соціальній захищеності.

У 1954 р. намагаючись поживавити суспільно-політичне життя, з великим розмахом було відзначено 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Кам'янець-Подільську область було перейменовано на Хмельницьку, обласний центр Проскурів став Хмельницьким [3,с.1]. Всюди відбувалися урочисті збори, фестивалі, конкурси. Для творчої інтелігенції критика культу особи була ковтком свіжого повітря у затхлій атмосфері тоталітаризму. Українська культура збагатилася новими творами Ю.Мушкетика, О.Гончара, П.Панча, С.Людкевича, Г.Тютюнника, М.Стельмаха, Н.Рибак, поетичними збірками А.Малишка, М.Рильського, В.Сосюри, кіносценаріями О.Довженка. У 1953 р. дебютував яскравий поет Д.Павличко. У 1957-58 рр. заявила про себе молода талановита поетеса Л.Костенко, в 1962 р. побачили світ перші книжки М.Вінграновського, І.Драча, В.Симоненка. Покоління шестидесятників вступало у творче життя упевнено і вагомо. Їх творча і просвітницька діяльність сприяла формуванню громадянської і національної свідомості багатьох людей. Так започаткувався дисидентський рух. Рішучих і безкомпромисних людей з числа тих, хто над усе цінував особисту і національну свободу, не влаштовували здійснювані М.Хрушовим косметичні удосконалення тоталітарного ладу. В Україні його діячі ще в середині 1950-х років виступали проти придушення радянськими військами народної революції в Угорщині, згодом у день перевезення тіла Шевченка з Санкт-Петербурга в Україну (22 травня) проводили біля його пам'ятника в Києві маніфестації. Молодий адвокат, випускник Московського державного університету Л.Лук'яненко заходився організувати «Українську робітничо-селянську спілку», яка ставила метою вихід України з складу СРСР, що мав бути здійснений (на відміну від тактики ОУН) мирними засобами. У січні 1961 р. Л.Лук'яненко і п'ятьох його однодумців було заарештовано. Звинувачений у зраді Батьківщини Л.Лук'яненко був засуджений до розстрілу. Пізніше цей вирок замінили довгостроковим ув'язненням В 1961 р. на судовому засіданні розглядалася справа членів «Українського національного комітету», створеного у

Львові. З 20 підсудних – в основному робітників заводів – двох розстріляли [4,с.6].

Влада жорстоко придушувала подібні інакомислення. Найбільших утисків від партійно-державного апарату в ті роки зазнала художня інтелігенція України. У 1958 р. було знищено весь тираж забороненої книги поезій Д.Павличка «Правда кличе», в якій автор викривав ідеологічне фарисейство, бюрократизм, всякі перекручення сталінської доби. Вище партійне керівництво звинуватило у «формалістичних викрутасах» М.Вінграновського, І.Драча, Л.Костенко. Твори молодих поетів, які прагнули виступити на захист загальнонародських засад, не друкувалися. На початку 1960-х років у зв'язку з підвищенням цін на продукти харчування в ряді міст відбулися робітничі заворушення. Тогочасне кремлівське керівництво розправилося з ними звичними насильницькими методами. Особливо наочно це виявилось в Новочеркаську, де 2 червня 1962 р. війська розстріляли мирну семитисячну демонстрацію. Було вбито 24 і поранено 30 чоловік. 105 її учасників засуджено до різних строків ув'язнення, а 7 – до розстрілу. Чимало жертв було при збройному придушенні робітничих заворушень у Донецьку, Артемівську, Краматорську та деяких інших містах України [5,с.2].

Після усунення від владного керма М.Хрущова до влади прийшли неосталіністи на чолі з Л.Брежневим. Не наважуючись відкрито відцуратися від спадщини ХХ з'їзду КПРС, вони обрали тактику боягузливого замовчування навіть тих злочинів, які стали надбанням гласності при М.Хрущові. З інтелектуальною допомогою наближених до нього суспільствознавців Л.Брежнев запровадив новий категоріальний термін – «розвинутий соціалізм». Активно пропагувалася думка про те, що суспільство, яке вступило у смугу розвинутого або зрілого соціалізму, прогресує таким чином, що зникають майже всі відмінності між людьми (в усякому разі – класові, майнові, національні, освітні). Брежневщина стала об'єктивним наслідком усього попереднього розвитку тоталітарної радянської суспільно-політичної системи. Л.Брежнев починав свою партійну кар'єру в Україні. В 1930-х рр., заповнюючи анкети, він ще називав себе українцем. Українське походження не завадило йому, коли він став генсеком, проводити в Україні, як і в інших національних республіках, відкрито русифікаторську лінію. Тут під приводом боротьби проти націоналізму значно посилюлися репресії. Менше ніж через рік після приходу до влади Л.Брежнева слухняне керівництво республіки вирішило довести свою лояльність Москві тим, що дало дозвіл на проведення у серпні-вересні 1965 р. в ряді міст України (Київ, Одеса, Феодосія, Львів, Івано-Франківськ, Тернопіль, Луцьк) численних арештів. Жертвами їх стали насамперед діячі української культури, представники інших груп інтелігенції, а також студенти,

робітники. Вони виступали проти припинення десталінізації, відстоюванні громадянських, у тому числі національних прав. Однак репресивні заходи тільки прискорили оформлення дисидентського руху.

Дедалі виразніше заявляла про себе у цьому русі його національна (за інтерпретацією властей – буржуазно-націо-налістична) складова. Усім інакомислячим, затриманим у нашій республіці, інкримінувалася антирадянська націоналістична діяльність, бо на Україні звинувачення в націоналізмі ніколи не потребувало особливих доказів. Тому й штампувалися один за одним розпорядження про арешти, відбувалися численні несправедливі і, як правило, закриті судові процеси, відправлялися по етапу у далекі північні табори або психлікарні один за одним сини й дочки України, по суті, цвіт її нації. Проте, насправді, дисиденти не займалися ворожою націоналістичною діяльністю, а протестували проти політики русифікації, здійснення на практиці теорії злиття націй, що проповідувалося й директивно насаджувалося ідеологічною верхівкою. Це були спроби захистити духовні цінності і матеріальну культуру українського народу, добитися, щоб він став дійсним господарем на своїй землі. Акцентувалася також увага на необхідності покінути з епохою насильства, страху, свавілля і брехні. Причому все це робилося в рамках діючого тоді законодавства. Відповіддю властей на природні вимоги людей були хвиля за хвилею масові арешти. Наприклад, після арешту в 1965 р. були засуджені до різних строків тюремного ув'язнення брати М. і Б. Горині (викладач і мистецтвознавець), літературний критик І.Світличний, слюсар Львівського електровакуумного заводу І.Гель, художник П.Заливаха, викладач Луцького педінституту Д.Івашенко, вчитель з Феодосії М.Масютко – учасник штурму Берліна – та багато ін. Загалом, у 1965 р. за вільне слово і незалежну думку було заарештовано кілька десятків найталановитіших представників молодішої генерації української інтелігенції та інших соціальних верств. У вересні того року, виступаючи в кінотеатрі «Київ», І.Дзюба, В.Стус, В.Чорновіл, Ю.Бадзьо та ін. картали реакційні сили, які перейшли у наступ. Це був перший громадянський політичний протест проти перших масових політичних арештів у СРСР післясталінського часу [6, с.33].

Хрущовська «відлига» зробила свою справу. Чимало людей, насамперед з числа інтелігенції, вже не мовчали. Вони надсилали скарги у різні радянські й міжнародні інстанції на свавілля правоохоронних органів, вимагаючи проведення судових процесів, зверталися до керівництва республіки з проханням розібратися у безчинствах, що мали місце, тощо. Зокрема, велика група творчої інтелігенції – 78 чол., серед яких мовознавець З.Франко (онука І.Я.Франка), літературознавець М.Коцюбинська (небога М.М.Коцюбинського), поет І.Драч, літературний критик І.Дзюба та ін. – звернулася у 1966 р. до прокурора УРСР В.Нікітченка з проханням

роз'яснити суть вини заарештованих у 1965 р. їхніх друзів і знайомих, а також дозволити бути присутніми на судових процесах. 10 членів Спілки художників України звернулися у 1966 р. до Верховного суду УРСР з клопотанням переглянути справу талановитого художника П.Заливахи. Тоді ж кінорежисер С.Параджанов, композитори, заслужені діячі мистецтв УРСР В.Кирейко і П.Майборода, письменник Л.Серпілін, поет І.Драч, поетеса Л.Костенко і член-кореспондент АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР, лауреат Ленінської і Державної премій авіаконструктор О.Антонов звернулися до ЦК КП України і ЦК КПРС з вимогою, щоб відповідні державні органи публічно роз'яснили причини масових арештів 1965 р. й забезпечили відкритий розгляд справ як гарантію справедливості.

За виступи проти політичних арештів, турботу про долю ув'язнених значна частина прогресивно налаштованої інтелігенції була звільнена з роботи, виключена з партії, а згодом і самі опинилися в радянських концтаборах. В наступні роки продовжувалися репресивні заходи щодо діячів післясталінського національно-культурного відродження. Ціла низка звинувачень висувалася на адресу О.Гончара після публікації у 1968 р. його роману «Собор». Дісталось й тим, хто встиг позитивно оцінити цей твір. Тодішній перший секретар Дніпропетровського обкому Компартії України можновладний О.Ватченко, пізнавши себе в одному з негативних персонажів роману, розгорнув проти його автора шалену кампанію цькування. Кінець-кінцем О.Гончару довелося залишити посаду керівника Спілки письменників України. З іншими літераторами та журналістами поводитися значно суворіше. Сміливий виклик ідеологічній машині, яка ретельно перемішувала всі нації, кинув своєю книгою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.Дзюба. Відповіддю властей стали заборона друкуватися, а згодом його арешт. В той же час опальний академік А.Сахаров доклав багато зусиль для пропаганди положень цієї праці і допоміг перекласти її англійською мовою.

На початку 1972 р. в різних містах України знову пройшла серія арештів «українських буржуазних націоналістів». В цих умовах правлячу верхівку СРСР перестав влаштовувати перший секретар ЦК Компартії України П.Шелест, який користувався українською мовою в офіційному спілкуванні і виявляв піклування про розвиток української культури. Незважаючи на те, що він був одним з тих, хто всіяко вихваляв Л.Брежнєва, запевняв його у своїх вірнопідданських почуттях, у травні 1972 р. його замінили В.Щербицьким. Він належав до так званої «дніпропетровської групи» клієнтів Л.Брежнєва. Він став одним з найближчих сподвижників генсека й служив йому вірою та правдою. За його володарювання особливою непримиренністю у боротьбі з українськими дисидентами, «носіями

націоналізму» відзначилися ідеолог-катарель, секретар ЦК КП України В.Маланчук і голова КДБ України В.Федорчук. Із Спілки письменників України тоді виключали кожного, хто насмілювався висловлювати власні думки. Таких митців виключали також з лав партії, інколи висилали за межі країни, як «націоналістів» і «антирадянщиків», запроторювали у концтабори. За ґратами опинилися І.Дзюба, В.Лісовий, І.Калинець, Ір.Калинець, І.Світличний, Л.Плющ, Н.Світлична, Г.Снегірьов, В.Стус, В.Чорновіл, О.Бердник, В.Рубан, Ю.Литвин, Ю.Бадзьо, М.Руденко, О.Тихий, В.Марченко та інші представники української інтелігенції.

За свої переконання зазнавали адміністративних покарань і переслідувань окремі українські вчені, які ігнорували кон'юнктурні міркування, дотримувались високих моральних принципів. Вони не тільки бачили дедалі зростаючі суспільні біди, а й відкрито виступали проти самовихвалення, догматизму в науці. Нестандартно підходили до вивчення минулого українського народу історики О.Компан, О.Апанович, М.Брайчевський, Я.Дзира. Ряд науковців Інституту філософії АН УРСР було звинувачено в так званій «антирадянській, націоналістичній агітації та пропаганді» і засуджено до різних строків тюремного ув'язнення та заслання. Чимало людей інтелектуальної праці, інших чесних громадян України було безпідставно спаплюжено, перемолото жорновами репресивних заходів. Деякі з них змушені були залишити Батьківщину й поповнити еміграційні кола. Хто відбував строк ув'язнення, і ті, хто перебував по цей бік тюремних ґрат, не припиняли своєї боротьби. Вони неодноразово надсилали звернення до вищого керівництва країни, до громадської думки України і Союзу, до Організації Об'єднаних Націй. У 1976 р. літератор О.Бердник написав відкритого листа Л.Брежнєву, в якому зазначав, що КДБ узурпував конституційні прерогативи влади, багато людей зазнають поневірянь внаслідок бездушного ставлення до них численних бюрократів, злочинна діяльність яких призводить до розвалу економіки країни, руйнування свідомості народу. Він пророчо передбачив, що майбутні роки стануть роками жорстоких катастроф, наслідки яких не можна буде ліквідувати навіть шляхом скликання надзвичайного з'їзду партії чи введення надзвичайного становища [7, с.14].

У 1976 р. в Києві була створена група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Її фундаторами були літератори М.Руденко, О.Бердник, генерал П.Григоренко, юристи Л.Лук'яненко та І.Кандиба, інженер М.Маринович, вчителі О.Мешко та О.Тихий, біолог Н.Строкага, колишній студент М.Магусевич. Група збирала матеріали про невиконання рішень цієї міжнародної конференції в умовах радянської дійсності, виступала на захист політв'язнів, підтримувала зв'язок з московськими правозахисниками, в тому числі з академіком А.Сахаровим. Крім того, вона захи-

шала права українського народу, допомагала колишнім репресованим та сім'ям політв'язнів. У 1976-1985 рр. до групи вступили 36 осіб. Всі вони згодом були заарештовані й більшість засуджена. З них у неволі загинули О.Тихий, Ю.Литвин, В.Марченко та В.Стус. Ще на 10 років (після 15 років перебування у таборах) подовжено строк ув'язнення Л.Лук'яненка. Опинившись у різних концтаборах та на засланні, члени групи продовжували відстоювати право людини на свободу слова, виступали за надання Україні дійсної незалежності.

Високо оцінив громадянську позицію ряду українських письменників високо оцінив всесвітньо відомий вчений, академік А.Сахаров. Він, зокрема, виступив на захист В.Стуса – не тільки талановитого поета, а й благородної, кришталево чесної, сміливої людини, який кидав у вічі тюремникам: «Довіку не буде із мене раба!». В.Стус народився в с. Рахнівці, що на Вінниччині. По закінченні філологічного факультету Донецького педагогічного інституту переїхав до Києва, де вступив до аспірантури Інституту літератури АН України. Він є автором 6 поетичних збірок, перекладів, літературознавчих досліджень. В.Стус зайняв активну громадянську позицію, різко виступаючи проти репресій з боку влади. Загибель А.Горської 1970 р. визначає його остаточний вибір: у прощальному слові над могилою А.Горської В.Стус звинуватив у її смерті каральні органи СРСР. Цього йому не подарували. За сфабрикованим звинуваченням поета заарештували. Вирок – 5 років ув'язнення і 3 – заслання. У камері попереднього ув'язнення В.Стус написав нову поетичну збірку «Час творчості...», яка стала початком нового стилю, нової поетичної мови митця. Вийшовши на волю 1979 р., В.Стус очолив другий склад Української Гельсінкської групи, за що 1980 р. його було заарештовано вдруге. У листі, адресованому 12 жовтня 1980 р. «учасникам Мадридської наради для перевірки Хельсінкських угод, головам держав-учасниць Хельсінкського акту», А.Сахаров розцінив вирок, винесений В.Стусу, як ганебний вчинок радянської репресивної системи й закликав письменників усього світу, своїх колег-вчених, усіх, кому дорога людська гідність, виступити за його скасування і за звільнення всіх незаконно засуджених [8, с.3]. На жаль, його заклик не було почуто. На волю В.Стус більше не вийшов. Загинув у карцері табору ВС-389/36 Пермської області Росії. 1989 р. поета було перепоховано у Києві.

В суспільстві не тільки назрівало напруження, а й частіше відбувалися робітничі виступи. Так, у 1973-1977 рр. мали місце заворушення на окремих підприємствах Дніпропетровська, Дніпродзержинська та Києва. У 1981 р. – Прип'яті (Київська обл.), Києві [9, с.143]. Під час цих подій органи КДБ і МВС діяли звичними каральними методами, хоча існуванню радянського політичного ладу робітничі виступи не загрожували. Ставало

очевидним, що така політика загрожувала соціальним вибухом величезної сили. У середині 1980-х років навіть вищому керівництву партії і держави стало зрозуміло, що втілення в життя більшовицьких ідей привело країну до кризового стану. Суспільно-політичні процеси 1950-1970-х років в Україні, що характеризувалися поступовим зростанням опору насильству, всезаборонству, обмеженню прав і свобод людини в нових політичних умовах наближали час демократії, створення Народного Руху України, що зумовило розвал радянської імперії і утвердження незалежної Української держави. Це яскраво засвідчили події 1991 року – вікопомного в багатомілітній історії українського народу.

Джерела та література:

1. Шляхи до цивілізованої державності України: політологи розмірковують, дискутують // Український історичний журнал. – 1992. – № 8. – С.7.
2. Кульчицький С.В. Новітня історія України // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С.15.
3. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 16 січня 1954 р. // Радянське Поділля. – 1954. – 17 січня. – С.1.
4. Курносів Ю.О. Насилля – головний аргумент більшовизму // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С.6.
5. Комсомольская правда. – 1991. – 27 квітня. – С.2.
6. Трибуна. – 1991. – № 4. – С.33.
7. Україна. – 1990. – № 9. – С.14.
8. Литературная газета. – 1990. – 22 серпня. – С.3.
9. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С.143.

ДЯЧОК В.В.
м. Хмельницький

ЛІСОВОДИ ТА КОПИСТИН В ТОПОГРАФІЧНОМУ І КАМЕРАЛЬНОМУ ОПИСІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТЬ

Стаття вводить до наукового обігу уривки камеральних і топографічних описів Кам'янецького та Летичівського повітів Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX століття, які стосуються сіл Лісоводи та Копистин. Демонструються інформативні можливості джерела щодо вивчення соціально-економічних особливостей становища згаданих поселень у зазначений період.

Ключові слова: *Копистин, Лісоводи, Летичівський та Кам'янецький повіти, камеральний, топографічний опис.*

Описово-статистичні документи, до яких належать камеральні та топографічні описи, є важливим комплексом історичних писемних джерел, які дозволяють дослідити різноманітні аспекти соціально-економічного, демографічного та культурного життя Поділля й окремих поселень, а також проблем історичної географії, демографії, етнографії, топоніміки краю кінця XVIII – початку XIX ст. Тому введення їх до наукового обігу та вивчення їх інформаційного потенціалу є важливим завданням історичної науки. В зв'язку з цим не можна не погодитись із думкою С.Макарчука, що ця група документів є надзвичайно важливим історичним джерелом до вивчення українського суспільства кінця XVIII-поч. XIX ст. в різних вимірах [23, с. 221].

Підготовка та виконання описів Подільської губернії у 90-х рр. XVIII ст. – на поч. XIX ст. передбачала обстеження території губернії, повітів і кожного поселення. Збирання інформації відбувалося безпосередньо на місцях згідно спеціально розроблених програм та інструкцій.

Хронологічно дана група джерел охоплює період з 1797 до 1812 рр. Вона виникла в результаті діяльності чиновників-землемірів, які, виходячи із поставлених перед ними завдань, в процесі загальноімперського проекту здійснили обстеження новоприєднаних після II поділу Речі Посполитої території Поділля. На даний час встановлено місцезнаходження дев'яти з дванадцяти описів повітів Подільської губернії: Балтського, Брацлавського, Вінницького, Кам'янецького, Літинського, Летичівського, Проскурівського, Ушицького та Могилівського – в Державному архіві Хмельницької області [1-13], а також ще трьох – Брацлавського, Вінницького та Ямпільського повітів – в Російському державному історичному

архіві в Санкт-Петербурзі [14; 15; 22, с.374]. Топографічні описи ще двох повітів – Гайсинського і Ольгопільського – досі не виявлено.

Топографічний і камеральний опис Кам'янецького повіту зберігся в єдиному екземплярі, і крім шаблонної архівної титульної сторінки, має автентичну сторінку із назвою «Камеральное и топографическое описание местечкам и деревням уезда Каменецкого» та даними про кількість аркушів у справі – 82, але без датування. Проте прискіпливе прочитання тексту опису дозволили нам встановити принаймні рік його створення. Так, в описі містечка Макова, при згадці про важливі природні та соціальні катаклізми, що відбувалися на теренах поселення протягом попередніх більш як 300 років, автор згадує також події останніх років й зокрема «нашестья саранчі в селі Вербка 1781 року й минулого 1796 року був досить великий град» [11, арк. 35зв.], що вказує на 1797 рік як час написання опису Кам'янецького повіту.

До речі, 1797 рік зазначено як дату створення описів трьох повітів (Брацлавського, Вінницького та Ямпільського) Подільської губернії, що зберігаються в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі [14; 15; 17] та опису Ушицького повіту в Держархіві Хмельницької області [8].

Що стосується описів Летичівського повіту, до складу якого входило село Копистин (в описі вживається також «Капырстин»), то нами виявлено два екземпляри: оригінальний чернетковий варіант, який має обсяг 225 аркушів зі збереженими автентичними аркушем та назвою «Топографическое и камеральное описание Подольской губернии Летичевского повета» і датою «Статистические таблицы 1812 года» [9, арк.1-2], а також чистовий варіант тексту опису (копія), за виключенням викреслених в чернетковому варіанті окремих слів і цілих абзаців на 139 аркушах [12]. Титульна оригінальна сторінка цього опису не збереглася, натомість, крім шаблонної архівної титульної сторінки, міститься ще одна, датована 1864-1865 рр. і назвою «Наряд о прибытии уездных землемеров на полевые работы в губернскую чертежную на зимовые работы со всеми при службе отчетами и отчетными сведениями на 169 листах». Останній надпис був зроблений, швидше за все, внаслідок використання у 1864-1865 рр. подільськими землемірами чистового екземпляра.

Однак, враховуючи палеографічні особливості почерку, якими написано тексти описів (зокрема, написання надрядкових літер на кінці слів, своєрідне вітіювате написання букв, характерне, принаймні, для діловодної документації II пол. XVIII – I чверті XIX ст., відсутність єдиних правил правопису: злите написання окремих слів і роздільне – слів, що повинні писатися зливо тощо), а також зіставлення змісту текстів описів Летичівського повіту Подільської губернії, можна зробити висновок, що оби-

два вони створені приблизно в один час. На цю думку наштовхує також ідентичність текстів, за виключенням закреслених місць в чернетковому варіанті, що пояснюється, очевидно, необхідністю надсилання чистової копії опису до вищестоящих органів. Таким чином, зважаючи на більшу повноту початкового чернеткового варіанту опису Летичівського повіту, в своїй публікації ми беремо за основу саме його.

Слід відзначити, що описи різних за статусом поселень мають відмінне інформативне наповнення. Так, описи міст і містечок є більш інформаційними, ніж сіл та менших поселень. Аналіз структури та змісту описів засвідчує про першорядну увагу авторів до даних про природно-географічне розташування, промислово-економічний розвиток поселень, існуючих в них житлових, господарських будівель, храмів та інших культових споруд, статистичних даних про етно-конфесійну та станову приналежність мешканців, згадуються існуючі на той час ремісничі професії, чисельність їх представників у містах і містечках Поділля, що пов'язано із завданням обліку податного населення і, в першу чергу, власників поселень.

Звернення до першоджерел «Описів» дозволяє уточнити, а нерідко внести корективи в існуючі історичні дані, для прикладу, про село Лісоводи. Так, зокрема, в деяких краєзнавчих і популярних роботах ім'я власника села або не вказувалося зовсім, або згадувалось лише прізвище Раціборовського, чи зазначалося ім'я якогось Франца Раціборовського [26; 28], хоча насправді в кінці XVIII - початку XIX століття в родині Раціборовських людини з таким іменем не існувало. Також є можливим з'ясувати час будівництва як кам'яної Святопокровської церкви в селі Лісоводи, так і поміщицької садиби, які в 1797 році знаходилися ще в недобудованому стані (див. додаток 2), що також суперечить твердженням, існуючим в історичній та краєзнавчій літературі [26; 27; 28]. Остаточо поставити крапки над «і», принаймні у питанні дати побудови першої кам'яної церкви у Лісоводах, можна після ретельного вивчення клірових книг означеного приходу, принаймні з кінця XVIII століття, які зберігаються в фондах Держархіву Хмельницької області.

Подаючи нижче текст «Описів», принагідно слід згадати, що реформування російського правопису до сучасного вигляду розпочалося у XVIII столітті (з'явилися знаки пунктуації: крапка, кома, двокрапка, а пізніше – крапка з комою), тому на кінець XVIII - початок XIX століття мало хто з місцевих чиновників міг писати без граматичних помилок з погляду сучасного читача. Отже, зміст деяких частин тексту не завжди зрозумілий саме через брак пунктуації. Для полегшення прочитання тексту документа пунктуація змінена у відповідності до сучасних вимог. Нарешті, ще однією характерною особливістю правопису XVIII – поч. XX століття є вживання літер: “і” – так зване в російській мові “і коротке” або “десятеричне”

(остання назва походить з того, що цією літерою позначали цифру 10); “Ъ” – “ять”, в словах читається, як звук “є”; а також “Ъ” – твердий знак, який писався в кінці всіх слів, що закінчувалися приголосною. При публікації тексту документу “і” замінена на “и”, твердий знак “Ъ” зовсім випускається, а букву “ять” замінено на “е”. Не усталеною є також форма написання часток з іншими частинами речення, тому в тексті зустрічаємо злите написання слів – “ималое”, “итолько”, “свладельца” і т. п., і навпаки, роздільне – слів, які за сучасними правилами пишуться з’єднано: “от логими” тощо. Певною мірою в ній зафіксувалася й особливість української вимови, яку автори описів намагалися русифікувати, адаптуючи деякі слова місцевого походження до російського звучання.

З метою широкого використання інформативних можливостей даного виду документів, на наше переконання, необхідна суцільна археографічна публікація всього корпусу «Описів», яка, без сумніву, буде сприяти підвищенню ступеню доказовості та вірогідності конкретно-історичних і особливо краєзнавчих праць з історії міст і сіл колишньої Подільської губернії. Відтак сподіваємось, наша стаття, запроваджуючи до наукового обігу описи сіл Лісоводи і Копистин, надасть поштовх для подальшого їх вивчення та використання у краєзнавчих дослідженнях.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Фонд 115 (Подільська креслярня). – Опис 1. – Справа 4.
2. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 5.
3. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 6.
4. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 8.
5. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 9.
6. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 11.
7. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 12.
8. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 13.
9. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 2.
10. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 4.
11. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 6.
12. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 109.
13. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 215.
14. Российский государственный военно-исторический архив в Москве. – Фонд Военно-Ученого архива. – Дело 18653.
15. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Фонд 1350 (Межевой департамент). – Опись 312. – Дело 216.
16. Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (Проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел). – Автореферат дисертації ... кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

17. Бондаренко І.В. Соціально-економічний розвиток Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (за матеріалами топографічних та камеральних описів) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Донецьк, 2001. – Вип.16. – С.215-221.

18. Дячок В. Меджибіж і його передмістя в камеральному та топографічному описі Летичівського повіту Подільської губернії кінця XVIII-XIX століття // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої наукової конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Хмельницький: ПП.Мельник А.А, 2009. – Ч.І. – С. 241-255.

19. Дячок В.В., Дячок О.Я. Місто Бар та його передмістя в камеральному та топографічному описі Могилівського повіту Подільської губернії кінця XVIII-XIX століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 19. – Вінниця, 2011. – С. 277-280.

20. Єсюнін С. Камеральний і топографічний опис Проскурова і ключа Пłosкирівського // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Київ-Хмельницький, 2006. – Т.14. – С.89-112.

21. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року В.Рудлицького (до історії Поділля початку XIX в.) // Записки історично-філологічного відділу. – Кн.XVII. – К., 1927. – С. 96-111.

22. Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історично-філологічної секції. – Т. ССXLIII. – С. 374-521.

23. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.

24. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд., передмова та коментарі Ю.Земський, В.Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.

25. Словар української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах / НАН України. Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 1996-1997 (репринт).

26. Пустиннікова І. Краків і Варшава? Ні, Маків і Шатава! // Подолянин. 2012 – 26 жовтня.

27. Жарких М. І. Храми Поділля [Електронний ресурс] // Мислене древо. – <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod17horodok.html>

28. Історія Панського (згодом дитячого) будинку [Електрон ресурс]. – <http://bf-mist.org.ua/index.php/savenko-m/83-history-hous?showall=1&limitstart>

Додаток 1. Витяг з камерального та топографічного опису Кам'янецького повіту Подільської губернії про село Лісоводи 1797 року:

... № 168 Село Лісоводы, [владение] помещика Рациборовского Яна¹, того, что в Шатаве.

Положение свое имеет по одной стороне речки Лисоводки, впадающей в речку же Жванчик. В том селе строения: церковь каменная², еще недоконченная и колокольня каменная же. Служба Божия производится в крестьянской избе. Для жительства священника [имеется – **В.Д.**] небольшой, глиною обмазанный домик, с маленьким садиком и для дьячка также, называемый школа, где обучаются малолетние дети.

Господский дом каменный, также недоконченный, на пред коего фольварок³ деревянный, глиною обмазанный, с принадлежащими к хозяйству строениями и заведениями. На упомянутой речке [находится – **В.Д.**] мельница пустая на одном поставе. Крестьяне работают обыкновенно⁴.

Окружено [село] со всех сторон полями, однако вдали есть лес дубовый от Грудка⁵ и часть березняка от Кутковец⁶. К сему селу принадлежит корчма, на дороге от Гусятина до Грудка идущей, зовушею «мытницею».

***Додаток 2. Витяг з камерального та топографічного опису
Летичівського повіту Подільської губернії
про село Копистин за 1812 рік:***

... №46 Село Копыстин⁷. Положение свое имеет на низком и ровном месте по правую сторону реки Божа⁸ и окружено со всех сторон полем.

В нем для управителя есть небольшое деревянное строение, греко-русской, из унии обращенная деревянная церковь во имя Святителя Николая⁹, *иконостас посредственный. При сей церкви*¹⁰ [курсив – **В.Д.**] священник один, жительство имеет в церковном доме. *Земли к сему приходу принадлежит пахотной на 30 шнуров*¹¹ и *сенокосной на 25 косарей.* Для священнослужителя есть дом, называемый школа.

Господский небольшой деревянный винокурный завод, в коем на 3-х простых и обыкновенных котлах арендарем производится ситка вина. Вода наливная из колодца, дрова – из владельческих лесов.

На реке Буге – мучная мельница, в коей 3 поставы мелют токмо рожь на простую муку. *Сверх того, есть отрубная просотолочня*¹², а *сукновальни нет. Других никаких заводов и фабрик здесь нет. Есть небольшая ветхая деревянная корчма.*

Расположение домов нерегулярно, однако же один от другого в довольноном расстоянии. *Садов здесь нет. Сенокосы* [имеются – **В.Д.**] *и городы, в коих обыкновенные произрастают домашние зелья и корни. Протекает при сем селении речка Бог.*

*Дорога идет с Проскурова до Мендзибожа*¹³ *удобная.*

/ДАХМО. Фонд 115. Опис 2. Справа 2. Арк. 213 та зв./

Примітки:

¹ В тексті написано «Рацібуrowsкого». Ян Раціборовський, син Войце-ха і внук Юзефа. Магнатський рід Раціборовських з кінця XVIII століття став власником маєтностей Маківської і Вишнівської волостей, а також численних поселень в Нігинській, Смотрицькій та Дерезнянській волостях. У 1793 році Раціборовські придбали поселення Лісоводської волості. (Див. наприклад: Історія Панського (згодом дитячого) будинку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bf-mist.org.ua/index.php/savenko-m/83-history-hous?showall=1&limitstart=>).

² Церква в селі Лісоводи, названа в честь Покрови Пресвятої Богородиці Марії, була збудована в 1704 році з дубових дощок, мала три чотиригранних бані. Внаслідок пожежі, яка сталася близько 1768 року, вона згоріла. Відомо, що нову, також дерев'яну, церкву збудували протягом 1768 – 1773 рр. (Див. Історія Панського (згодом дитячого) будинку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bf-mist.org.ua/index.php/savenko-m/83-history-hous?showall=1&limitstart=>). Проте, як видно з наведеного вище опису села Лісоводи, жодної згадки про дерев'яний храм на момент складання «Описів» немає, що дає підстави припустити, що або дерев'яний храм знову згорів, або новий власник Лісоводів заклав кам'яний храм на місці згорілого дерев'яного.

³ В тексті написано «Форварок». Фільварок або фольварок на теренах українських земель, що входили до кінця XVIII ст. до складу Речі Посполитої, в т.ч. Подільському воєводстві, був панівною формою господарювання шляхетського і магнатського багатогалузевого господарства, яке орієнтувалося на виробництво збіжжя на продаж.

⁴ Відповідно до Маніфесту імператора Павла I від 5 квітня 1797 року встановлювалася триденна на тиждень панщина, крім того, поміщикам заборонялося примушувати селян до робіт у свята. Тому, в контексті тексту документа селяни у Лісоводському маєтку відробляли «звичайну» трьохденну панщину.

⁵ «Грудек» – давня польська назва Городка, тепер райцентр Хмельницької області.

⁶ В тексті написано «Кудковець». Кутківці – зараз село Чемеровецького району Хмельницької області.

⁷ В тексті документу назва села написана, як «Капырстин». Ім'я власника села в тексті не вказано, проте, враховуючи належність Копистина до Меджибізького ключа, можна стверджувати, що воно разом із Меджибожем та іншими поселеннями знаходилося у власності Адама і Констати Чарторийських. Для довідки: Адам Єжи Чарторийський (1770-1861) відомий державний, політичний та освітній діяч та його рідний брат Констати Адам (1773-1860) – політичний і військовий діяч за участь у повстанні на боці останнього польського короля Станіслава Понятовського та зв'язок із Т. Костюшком у 1795 році указом Катерини II були позбавлені своїх маєтків на Волині і Поділлі. Після їх повернення з початку 1796 року Адам Єжи перетворив Меджибіж на головний свій маєток. В 1831 році за участь Чарторийських у Листопадовому

повстанні (1830-1831 рр.) усі мастності були конфісковано, а на їх основі створено військові поселення. (Див.: Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – С.822, 829).

⁸ Так в тексті. До початку ХХ століття вживалася давня назва річки «Бог», сучасного Південного Бугу. Зміна історичної назви річки Бог на Південний Буг сталася 1914 року. Тоді російський геолог Володимир Дмитрович Ласкарев (1868-1954), котрий досліджував територію Правобережної України, звернув увагу на існування двох річок з однаковою назвою - Буг. Хоча насправді західну річку називали Буг, а південну – Бог. Можливо, російському вченому вони видалися однаковими. Саме тоді й було прийнято рішення перейменувати річки у Західний Буг та Південний Буг. Останні назви річок вже стали звичними в наш час, проте не є автентичними.

⁹ Копистинська церква названа на честь Святого Миколая збудована у 1784 році. Була дерев'яною, з трьома банями. У 1853 році до церкви прибудована дзвіниця.

¹⁰ Тут і далі виділені курсивом слова закреслені в тексті документа.

¹¹ Шнур (нім. Schnur) – поширений на теренах Правобережної і Західної України та Білорусі термін, що має значення однієї з найдавніших земельних мір в народній метрології. Шнур як одиниця вимірювання площі (4,55 м²) і довжини земельних наділів (49,7 м) використовувалася на українському Правобережжі в Речі Посполитій і після її занепаду аж до середини ХІХ століття. Крім того, для обміру площ застосовували також волюки, морги, прутти, лікті.

¹² Тобто невелике виробництво, де виготовлялося борошно грубого помелу. В Україні аж до початку ХХ століття на багатьох вітряних або водяних млинах здійснювали одноразовий помол зерна, проводився відбір великих висівок (зовнішніх оболонок зерна). Цільнозернове борошно тоді і пізніше споживалося переважно найбіднішими верствами.

¹³ Так у тексті. Напевно, це є вживана у побуті назви містечка Меджибожа (Межибожа) з польськомовної версії Międzyboż.

НАУКОВІ ЗДОБУТКИ АРХЕОЛОГІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ВІДДІЛУ ДП «ОАСУ» «ПОДІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЯ»

У статті йдеться про результати діяльності на території Хмельницької області Хмельницького відділу ДП «Подільська археологія» Охоронної археологічної служби України за час її існування у 2008-12 рр., а також подано зріз розвитку археологічного сегменту історичної науки на Хмельниччині від появи перших фахівців дотепер.



Початки археологічного вивчення та польових досліджень на території, яку займає тепер Хмельницька область, припадає на 80-ті роки XIX ст. Тоді осередок фахівців та шанувальників давнього минулого знаходився у Кам'янець-Подільському на базі історико-статистичного (історико-археологічного) комітету, а згодом – Давньосховища (історичного музею). З місцевої інтелігенції і науковців цим займалися Є.Сіцинський, В.Гульдман. Після створення Кам'янець-Подільського університету до них долучився В.Геринович та деякі інші викладачі.

На північній Шепетівщині в той час успішно працювали С.Гамченко, В.Кочубей, М.Савіцький [1, с.17-43].

У 60-х роках XX ст. викладачем тодішнього педагогічного інституту ім. В.Затонського (тепер Кам'янець-Подільський національний університету ім. І.Огієнка) розпочав працювати І.Винокур. За два десятиліття доктор історичних наук, професор І.Винокур створив свою археологічну школу, куди ввійшли місцеві викладачі А.Гуцал, М.Петров, І.Щегельський, В.Якубов-ський та В.Мегей. Професійними археологами стали також його учні С.Пивоваров, Б.Строць, О.Могилов, С.Маярчак, Я.Ми-хайловський, О.Баженов та деякі інші колишні студенти університету. На історичному факультеті функціонує археологічна лабораторія та постійно діюча виставка виявлених експедиціями вузу археологічних знахідок [2, с.4-5].

На базі Кам'янець-Подільського музею результативно працювали Г.Хотюн, С.Баженова, Л.Кучугура, А.Задорожнюк (тепер викладач КПНУ) [3, с.213-215; 4, с.176-183]. У складі теперішнього музею-заповідника створений і успішно функціонує археологічний відділ (відділ старожитностей). Кращі традиції попередників примножують випускники місцевого університету В.Гуцал, П.Болтанюк, Р.Нагнибіда, П.Нечитайло, І.Старенький і Д.Кондратюк.

Зі значним підйомом статусу м.Хмельницький, як нового центру об-

ласті, і створенням Хмельницького обласного краєзнавчого музею посада археолога з'явився і там. Першим дослідником був О.Приходнюк. З переходом його на роботу в Інститут археології місце посів В.Якубовський, останнього замінив С.Демидко. На початку 90-х років минулого століття з ініціативи Н.Майнгардт-Гоголь було створено сектор археології обласного відділу охорони пам'яток історії та культури [5, с.227-228].

Раніше Хмельницька обласна влада через управління культури регулярно виділяла кошти на археологічні розкопки. В такий спосіб у 1992-2000 рр. В.Захар'єв провів дослідження давньоруських могильників біля с.Сокілець Дунаєвського району. У музеї сформувалася ціла плеяда дослідників археології краю, незважаючи, що вони працювали у різних відділах. Це вважалося престижним для молодих співробітників, патріотичні пориви яких підтримували тогочасні керівники Е.Малетін та О.Ільїнська. Свій слід залишили С.Стопенчук, Г.Нагачевський, О.Чернов, С.Чернишов, які згодом покинули стіни музею. Але саме вони, незважаючи, що кожен мав на той час іншу ділянку роботи, підклали своє плече, коли з ініціативи громадської організації «Меджибіж-2000» започатковано розкопки пізньосередньовічної митниці в ур.Ракочі нижче Меджибіжської фортеці. Щоправда, співкерівництво експедицією поклали і на С.Демидка. Сьогодні КЗК «ХОКМ» звів до мінімуму польові дослідження, аргументуючи причину фінансовою скрутою, крім того демонтовано експозицію унікального відділу, що презентував унікальні матеріали з городищ Болохівської землі. На щастя, у фондах закладу сконцентровані археологічні колекції з попередніх розкопок та розвідок на території Хмельницької області.

Сплеск вивчення археологічного минулого краю стався 2008 р., коли розпочала діяльність філія Дочірнього підприємства державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» «Подільська археологія». Її створив для Тернопільської та Хмельницької області відомий дослідник, кандидат історичних наук Б.Строцьєн. За неповних п'ять років існування підрозділ очолювали О.Погорілець, Г.Фурманчук, В.Захар'єв, В.Моздір. Саме на цей період припадає найчисельніше виявлення нових археологічних об'єктів, адже обстеження торкнулося усіх районів області.

Філія існувала на принципах самоокупності. Крім відомих фахівців С.Демидка, Г.Нагачевського, А.Гуцала, В.Мегея, В.Гуцала, П.Болтанюка, С.Самолюка до роботи було залучено молодих істориків С.Маярчака, В.Глембоцького, В.Шкандюка, Д.Нурова, В.Моздіра, С.Шпаковського, П.Нечитайла [6, с.229-230]. Проте у першій половині 2013 р. Хмельницька філія де-факто припинила діяльність, хоча де-юре це сталося у грудні 2012 р., як тільки вступив у дію прийнятий Верховною радою у жовтні 2012 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури відведення земельних ділянок та

зміни їх цільового призначення». Отже, через недалекоглядність тодішніх народних депутатів і тогочасної влади, протизаконну передачу повноважень науковцям земельним відділам – адже нововведення йшло у розріз із Законами України «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини», все повернулося на круги свої.

Археологія на Хмельниччині знову стала прерогативою Кам'янець-Подільського. Щоправда, завдяки зусиллям того ж таки Б.Строценка вдалося укріпити позиції ДП ОАСУ «Подільська археологія» безпосередньо у місті над Смотричем створенням місцевої філії. Чималим аргументом перед місцевою владою на користь нововведення було виявлення у 2012 р. серед пізньосередньовічної забудови фрагменту валу та рову давньоруського городища. Такі знахідки дуже доречні для патріотичності кам'янчан, які хочуть довести, що окремі згадки у літописах про давньоруський Кам'янець стосуються і їхнього населеного пункту.

Першими зібрали якнайповніші для свого часу дані про археологічні об'єкти Центрального Поділля та Південно-Східної Волині, яке сьогодні належить Хмельницькій області, археологи В.Антонович та С.Сіцінський. Їх опублікували у Трудах XI Археологічного з'їзду, що проходив 1901 р. і Києві [7, с. 1-132; 8, с. 197-354]. Вагомий внесок зробив і вчений секретар Подільського єпархіального товариства В.Гульдман. У 1893-1891 рр. він друкував у неофіційній частині «Подольских губернских ведомостей» окремі статті, які уклав у монографію «Памятники старины Подолии» і видав того ж 1901 року [9].

В чергове таку титанічну працю через 80 років повторили І.Винокур, А.Гуцал та В.Якубовський, які підготували і, спільно з колегами із Чернівців Б.Тимощуком та Закарпаття Б.Пеняком, видали «Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» [10].

1992 р. окремою брошурою побачило світ дослідження М.Шмаєнік і В.Захар'єва «Археологія Дунаєвеччина» [11]. У такий спосіб обласний відділ охорони пам'яток історії та культури планував виокремити відомості про археологічні об'єкти кожного з мікрорегіонів (районів) області. Проте через фінансові проблеми проект не мав подальшого розвитку.

2011 р. колектив у складі А.Гуцала, В.Якубовського та І.Михальчишина видав розширений і уточнений варіант хмельницького сегменту «Довідника з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» – довідник «Археологічна спадщина Хмельницької області» [2]. Проте, туди увійшли не усі відомі на той час нововиявлені пам'ятки області. Крім того від появи цієї книги вже минуло ще три роки.

Конкретна стаття представляє саме нововиявлені археологічні об'єкти Хмельницької області. Вона є узагальнюючою, адже частину матеріалів вже ввели у науковий обіг автори відкриттів, інша досі залишалася нео-

публікованою. Принагідно, щиро дякуємо колегам, які провели у досить не простих умовах сьогодення дослідницьку роботу і додали у скарбницю Центрального Поділля та Південно-Східної Волині перспективну інформацію, яка, переконані, прислужиться наступникам. Сприятливі часи для цього в Україні, сподіваємося, невдовзі настануть.

Вибірковим обстеженням Деражнянського району, що проведене співробітниками ДП ОАСУ «Подільська археологія» С.Демидком, О.Погорільцем за участі провідного наукового співробітника КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей» С.Єсюніна та директора Деражнянського районного історичного музею О.Кохановського, встановлено, що західніше с.Божиківці розташоване двошарове поселення доби бронзи і давньоруського часу. За 0,5 км на захід від цього ж села на плато ними ж виявлено раніше невідому курганну групу з двох насипів. Курган №1 висотою 1,9 м і діаметром насипу до 30 м зберігся задовільно, не розорується, слідів сторонніх втручань у насип не виявлено. Курган 2 (за 60 м на північ від попереднього) зазнав значних ушкоджень: його висота не перевищує 1,6 м, поли насипу обрізані оранкою до діаметру не більше 15 м. Під час обстеження смуги відведення під реконструкцію дороги Вовковинці-Бар за 2,5-3 км південніше від Вовковинців на полях обабіч траси знайдено численні фрагменти кераміки, обмазки і т.п. Площа поширення підйомного матеріалу досягає 500×400 м. Виявлений на поверхні матеріал: численні крем'яні відщепи та фрагменти ліпного посуду білогрудівської культури, фрагменти ліпного посуду скіфського часу, гончарного посуду XVII-XVIII ст.

За 1,5 км на південь від с.Вівсяники того ж району на лівому березі безіменного струмка В.Глембоцький виявив черняхівське поселення площею 700×100 м. Знахідки із шурфів та з поверхні пам'ятки презентовані керамічним матеріалом, переважають фрагменти стінок посуду. Культурний шар складений однорідним суглинком потужністю до 0,50 м із включенням фрагментів гончарного посуду III-IV ст., дрібних шматочків печини та обпаленої глиняної обмазки [12, с. 65].

За 0,5 км на схід від с.Іванківці на лівому березі р.Дубина – правої притоки р.Вовк встановлено місцезнаходження поселення скіфського часу. Тут на площі 50×30 м зібрано фрагменти тогочасного ліпного посуду. Ще одне поселення з культурними шарами скіфського часу і черняхівської культури виявлене на тому ж березі р. Дубина за 1,5 км східніше цього села. На поверхні знайдено фрагменти кераміки, виробів з каменю та металу. Площа поширення підйомного матеріалу біля 7 га. Потужність культурного шару 0,5 м [13, с. 66].

Залишки пізньосередньовічного поселення зафіксовані тим же дослідником на плато між верхів'ями безіменних струмків – лівих приток

р.Вовк, за 0,7 км на захід-північний захід від смт Лозове. Площа поширення підйомного матеріалу до 100×50 м. Тут зібрано фрагменти посуду і кахлів XVI ст. За 0,3 км північно-східніше села с.Старий Майдан виявлене городище VII-III ст. до н.е. Воно займає частину плато на мису при злитті двох безіменних струмків. Підквадратний у плані майданчик 200×180 м оточений валом висотою понад 2 м. Вал та культурний шар зазнали суттєвих ушкоджень, на значній площі знищені внаслідок будівництва тваринницького комплексу та кагат.

За 1,5 км на північний захід від с.Новосілка по обидва береги річки розташоване нововиявлене поселення скіфського часу. Фрагменти того-часного посуду трапляються на площі 200×50 м. Поселення Новосілка-2 (трипільської культури) розташоване на лівому березі безіменного струмка – лівої притоки р.Вовчок за 1 км на північний захід від села. Площа поширення підйомного матеріалу 300×50 м. Багатошарове поселення Новосілка-3 зафіксоване у колишньому колгоспному саду на лівому березі безіменного струмка – лівої притоки р. Вовчок за 0,1 км на північний захід від села. Площа поширення підйомного матеріалу 300×60 м. Підйомний матеріал – фрагменти посуду доби бронзи та VII-III ст. до н.е.

На пологому схилі лівого берега р.Ровець за 1 км північно-східніше с.Шелехове цього ж району виявлене двошарове поселення. Площа поширення підйомного матеріалу 1000×500 м. На поверхні зібрано численні фрагменти посуду та крем'яні відщепи розвиненого та пізнього етапів трипільської культури. Крім того, у східній та південно-східній частинах пам'ятки виявлено знахідки більш пізнього часу: фрагменти гончарного посуду черняхівська культура [14, с.68].

Наступна інформація про нововиявлені об'єкти археології у північних та центральних районах Хмельницької області почерпнута зі статей директора ДП ОАСУ «Подільська археологія» Б.Строценя [15, с. 387-388, 16, с. 141-144] та архіву Хмельницького відділу ДП ОАСУ «Подільська археологія».

Праворуч від дороги з с.Кадиївка до с.Волудринці Ярмо-линецького району В.Глембоцький виявив багатошарове поселення скіфського часу та черняхівської культури площею 3,0 га. Ділянка розташована на сонячному схилі. Наявний культурний шар залягає на глибині 0,25-0,35 м. У тому ж районі північніше с.Васильківці знайдено поселення черняхівської культури. Воно лежить смугою 220×120 м. Культурні рештки сконцентровані у орному шарі і складаються з фрагментів керамічних виробів, дрібних шматочків печини та обпаленої глиняної обмазки.

Натомість С.Шпаковський у Ярмолинецькому районі (пів-денно-східніше с.Проскурівка) зробив досить значиму знахідку. Маловиразні залишки городища раннього залізного віку на клиноподібному пагорбі

напроти відомого фахівцям городища Давньої Русі простежено завдяки знімкам з космосу. Безпосередньо на поверхні виявлено обмазку жителів, кераміку та керамічні прясельця. За інформацією місцевих жителів, раніше на території цього городища було знайдено дволопатевий бронзовий наконечник, і маленьку втульчасту залізну сокиру, які втрачені.

У Білогірському районі В.Моздір виявив 9 різночасових археологічних об'єктів. Зокрема, двошарове поселення комарівсько-тшенецької культури та ранньозалізного віку смугою 50x500 м, на обривистому пагорбі північніше с.Вікнини. Ще північніше першого місцезнаходження, ближче до берега струмка, на ідентичній площі простежено чітко виражений підйомний матеріал черняхівської культури. Північно-західній околиці с.Ювківці Коритненської сільської ради поблизу струмка, зібрано фрагменти кераміки скіфського часу, що лежать смугою 70x400 м. Південно-східніше цього ж села на лівому високому обривистому березі лівої притоки р.Горинь, виявлено земельні вали штучного походження, очевидно, ранньозалізного віку. Західніше с.Зіньки Малоборовицької сільської ради на невисокому пагорбі між струмком і правим берегом р.Вілія, зібрано фрагменти кераміки епохи бронзи. Площа поселення $\approx 3,5$ га. Західніше сс.Залужжя і Корниця на невеликому пагорбі лівого берега р.Гростянка, що обмежений з заходу лісовим масивом, знайдено багатшарове поселення пл. 4,6 га. Підйомний матеріал складається з фрагментів кераміки, що відносяться до ранньозалізного віку, черняхівської культури та давньоруського часу.

У Хмельницькому районі на лівому березі р.Плоска Г.Нагачевський виявив поселення ранньоскіфського часу Малашівці IV площею 0,3 га з фрагменти ліпного глиняного посуду. У заплаві лівого берега р.Плоска на дюнній височині простежено залишки поселення комарівської культури Малашівці V площею 0,05 га з фрагментами глиняного посуду і крем'яних знарядь праці. Поселення пізньобронзового-ранньоскіфського часу Давидківці V площею 0,5 га розташоване на середині схилу лівого берега р.Зінчиця. Тут також зібрано фрагменти глиняного посуду і крем'яних знарядь праці.

Нижню частину мисовидної ділянки південно-східного схилу лівого берега р.Гнила займає поселення черняхівської культури Шпичинці IV. На площі 1,5 га там виявлено фрагменти гончарного глиняного посуду. Залишки ще одного поселення черняхівської культури простежено у верхів'ях лівої притоки р. Південний Буг поблизу с.Черепівка. Воно лежить у нижній частині мисовидної ділянки південно-східного схилу плато. Фрагменти гончарного глиняного посуду, скляних виробів та кісток тварин тут трапляються на площі $\approx 7,0$ га.

С.Шпаковський зафіксував на території діагностичного лікувально-реабілітаційного курортного комплексу «Джерела Поділля» поблизу смт Са-

танів Городоцького району двошарове поселення трипільської культури та ранньозалізного віку. Воно займає пл. ≈ 1 га в лісі біля північного буюету. Підйомний матеріал – фрагменти типової кераміки. Зазначене поселення простягається на північ, по лісовому узбіччю, біля ріки Збруч, за межі ділянки, що обстежувалася згідно угоди.

На рахунку С.Шпаковського також поселення черняхівської культури пл. 3,3 га, що розташоване на клиноподібному пагорбі за 1-1,2 км північніше с.Свічна Летичівського району. Культурний шар товщиною 0,3-0,5 м складається із включенням керамічних уламків, дрібних шматочків печини та обпаленої глиняної обмазки. Нові поселення цієї ж культури трапились і у Новоушицькому районі. Одне – в північно-західній частині с.Іванківці, на городах селян південніше сільського кладовища. Його залишки межують з дослідженим у 1950-х рр. М.Брайчевським язичницьким капищем. Інше тогочасне поселення площею ≈ 10 га – в ур.Шевцова Криниця, що за 1,5 км на південний захід від с.Куча, розкинулося по обидва береги струмка. Товщина культурного шару 0,3-0,5 м. Окрім кераміки на ораній поверхні знайдено металевий ніж, чотириохгранный наконечник стріли, срібну римську монету, бронзові пряжки для одягу. У тому ж Новоушицькому районі – в ур.Могилка поблизу с.Іванківці – знайдено курган ранньозалізного віку діаметром 40 м, висотою 2 м. Курганоподібне підвищення з вмістом каменів у насипі висотою 1 м і розмірами 6x10 м дослідник виявив північно-західніше села: с.Зіньків Віньковецького району: між долиною р.Ушиці та ярком неподалік траси Солобковці-Вінківці. Біля с.Гринева того ж району зафіксував багатшарове поселення. Залишки матеріальних решток трипільської та черняхівської культури лежать смугою довжиною у 100 м, шириною 50 м на східному схилі пагорба над ставом у південній околиці села. Товщина культурного шару 0,3-0,5 м. Він же знайшов на південній околиці с.Яснозір'я двошарове поселення ранньозалізного віку та черняхівської культури, яке тепер займає частину території старого садка та сільські городи. Культурний шар товщиною 0,3-0,5 м має включенням керамічних уламків та обпаленої глиняної обмазки. Окрім кераміки на розораній поверхні знайдено металевий наконечник дротика і бронзову фібулу.

Нові об'єкти в околицях с.Адамівка Віньковецькому району виявив В.Захар'єв. Поселення з культурними шарами Пізнього етапу трипільської культури та доби бронзи пл. $\approx 8,00$ га Адамівка-1 розташоване на плато над с.Адамівка: між долиною р. Ушиці, садком, польовою дорогою на с.Баранівка та ярком, що примикає до долини із заходу. Зібрано фрагменти типової кераміки та крем'яних знарядь праці. Поселення доби бронзи-ранньозалізного віку пл. $\approx 1,00$ га Адамівка-2 розташоване між садком (з півдня), видолинками (з заходу, півночі) та ґрунтовою дорогою

на плато. Зібрано фрагменти тогочасної кераміки. Поселення середнього етапу трипільської культури пл. $\approx 5,0$ га Адамівка-3. Розташоване між польовою дорогою на с.Круті Броди, ЛЕП, долиною р.Ущиці та польовою дорогою з с.Адамівка до с.Баранівка.

За 0,3 км східніше с.Малий Вишнопіль на території Старокостянтинівського району Д.Нуров виявив багатошарове поселення черняхівської культури, Давньої Русі, пізнього середньовіччя площею 6,5 га. У культурному шарі товщиною у 0,3-0,5 м простежено включення керамічних уламків та обпаленої глиняної обмазки. За 0,5 км на південь від с.Жабче – поселення ранньозалізного віку та пізнього середньовіччя площею 5,0 га. Товщина культурного шару 0,3-0,4 м. В заповненні – керамічні уламки та обпалена глиняна обмазка. Площа поселення черняхівської культури на західній околиці с.Загірне складає 4,0 га. Культурний шар: від 0,5 до 0,9 м. За 3 км північно-західніше с.Старий Остропіль обстежено поселення Давньої Русі площею $\approx 7,0$ га. Товщина культурного шару складає 0,3-0,5 м. А південно-західніше с.Бутівці цього ж району поселенням Давньої Русі перекрито культурний шар трипільської культури. Площа багатошарового поселення 3,3 га. У культурному шарі товщиною 0,5-0,7 м трапляються фрагменти ліпних та кружальних посудин, задимленої глиняної обмазки, крем'яних знарядь праці.

В.Шкандюк знайшов поселення доби бронзи площею 1 га за 1,8 км на північ від с.Ліщани Ізяславського району. Товщина культурного шару з включенням фрагментів кераміки та обпаленої глиняної обмазки складає 0,3-0,4 м. Ще одне тогочасне поселення В.Шкандюк та В.Глембоцький виявили за 2 км південніше с.Шекеринці, на плато та схилі балки. Поряд з фрагментами тогочасної кераміки там знайдено і уламки крем'яних знарядь праці. Культурний шар залягає на глибину до $-0,4$ м.

У Дунаєвському районі П.Нечитайло виявив поселення трипільської культури за 0,5 км північніше с.Воробіївка. Серед знахідок – фрагменти типової кераміки, крем'яних та кістяних знарядь праці, обмазка жител.

Обстеження ділянок А.Гуцалом, В.Гуцалом та В.Мегеєм у Кам'янець-Подільському районі, які протягом 2008-2011 р. від-крили 3 трипільських поселення, 3 поселення ранньскіфського часу, 6 черняхівських місцезнаходжень, 4 віднесені до епохи ранніх слов'ян селища та одне – часів Давньої Русі, підсумовано В.Гуцалом наприкінці 2011 р. на тематичній конференції «Археологія&Фортифікація Середнього Подністрів'я» [17, с. 20-23].

Зокрема, за його інформацією, поселення трипільської культури площею 100х30 м виявлено в ур.Лиса Гора північніше с.Довжок. На косогорі північного схилу зібрано фрагменти обмазки і типового керамічного посуду. Ще одне тогочасне поселення розташоване за 2 км південно-західніше с.Рункошів. На думку першовідкривачів, які провели лише поверх-

невий огляд об'єкту, його площа біля 60 га. Це досить цікаво, адже таких розмірів поселення досі зафіксовано лише на Уманщині, де розташовані так звані трипільські протогородища. При оранці трапляються крем'яні сокири, зернотерки, фрагменти глиняних горщиків та обмазки. Частина поселення зіпсована траншеями та вилученням землі для побудови гребель каскаду ставків.

Поселення скіфського часу площею 150x80 м виявлено на корінній терасі за 1,5 км південніше с.Цвіклівці. Верхній шар ґрунту тут містить домішки гравію, серед якого зустрічаються уламками глиняного посуду. Поселення інтенсивно руйнується кар'єром. Інше нове поселення скіфського часу розміщене на лівому березі ставка, що північніше с.Суржа. Воно частково заходить у воду. На площі ≈ 1 га тут знайдено фрагменти керамічних виробів та кістки тварин. Південно-західніше с.Улянівка по лівому березі ставка дослідники виявили поселення черняхівської культури. На площі $\approx 120 \times 300$ м зустрічаються фрагменти характерної для цієї культури сірої кружальної кераміки, дрібні камені з пічок, уламки кісток. На жаль, культурні рештки сконцентровані у орному шарі ґрунту.

Таке ж довелося констатувати після обстеження (південніше першого) двошарового поселення Улянівка-2, що представлене матеріалами черняхівського та ранньо-слов'янського часів. На площі 100x200 м зібрано частини виготовлених від руки і на гончарному колі горщиків. Фрагменти посуду трапляються і у воді та стінці берега. Втім, для слов'ян притаманні землянкові житла. Так що можна сподіватися на те, що вони надійно законсервовані.

На південній околиці с.Гуменці, по правому березі р.Мукша, зафіксовано поселення черняхівської культури. Об'єкт знаходиться головним чином на підвищенні розмірами близько 200x80 м. На поверхні зрідка трапляються фрагменти кружальної сірої кераміки, уламки глиняної обмазки. А.Гуцал, В.Гуцал та В.Мегей вважають, що за характером розповсюдження підйомного матеріалу культурний шар знаходиться на значній глибині і, поки що, не пошкоджений оранкою.

Ще одне поселення черняхівської культури пл. ≈ 1 га виявили на південно-західній околиці с.Гаврилівці. При візуальному обстеженні тут було знайдено фрагменти сірого гончарного посуду. За 1,5 км східніше с.Кульчіївці по обох берегах, влаштованого на р.Баговичка ставка, що на кордоні двох сільських рад, розташоване багатoshарове поселення. При огляді ділянки встановлено, що на правому березі – території, яка належить Кульчіївецькій сільській раді, лежить двошарове поселення черняхівської та ранньо-слов'янської культур з типовою керамікою. Площа знахідок $\approx 1500 \times 150$ м. По лівому березі ставка, що відноситься до Княжпільської сільради, поселення трипільської, скіфського часу та черняхівської

культур 1200x120м. На західній околиці с.Залісся Друге між ставком та струмком, що впадає у нього, знайдено поселення черняхівської культури пл. 20x100 м. Підйомний матеріал небагатий – дрібні фрагменти переважно сірої кружалної кераміки.

За 0,5 км південніше с.Лісківці, на другій надзаплавній терасі лівого берега р.Жванчик, виявлене витягнуте вздовж річки смугою 15x200 м поселення раннях слов'ян. У кротовинах зібрані фрагменти керамічних виробів, дрібні шматочки глиняної обмазки, а також скляні мініатюрні намистини, що ідентифікують хронологічну приналежність об'єкта. У півніжній терасі знаходиться пагорб правильної форми висотою 1 м, діаметром 10 м, можливо, курган.

Двошарове поселення раннях слов'ян та часів Давньої Русі виявлене на північно-західній околиці с.Шутнівці. Воно розташоване на городах місцевих жителів, що займають лівий берег р.Смотрич. Культурний шар інтенсивно розмивається річкою. На площі 30x50 м було виявлено уламки посудин, обмазку, скупчення каменів, сліди житла розмірами 3x4 м.

Західніше с.Цвіклівці віднайдено та обстежено курган-ний могильник, першу згадку про який залишив Є.Сіцінський. Із 11 насипів вдалося ідентифікувати 4 кургани. Вони лежать по лінії південний-схід – північний-захід. Курган №1 – крайній у цій гряді. Його висота 1 м, діаметр 38 м. В засипці кургану дрібні та великі камені. За 40 м західніше від нього – курган №2 висотою 0,4 м та діаметром 26 м. Курган №3 розташований за 100 м від попереднього, а курган № 4 за ≈ 700м від к.№3. Останні сильно знівельовані оранкою (висота 0,3-0,4 м, діаметр 18-20 м) і ледь виділяються на місцевості.

Таким чином, за час короткого 4,5-річного існування Хмельницького відділу ДП ОАСУ «Подільська археологія» фахівцями зафіксована на території Хмельницької області понад сто невідомих доти археологічних об'єктів. Після припинення роботи цього підрозділу, на існування якого держава не витратила жодної бюджетної копійки, кількість нововиявлених археологічних об'єктів в області зменшилася до мінімуму. На жаль, заодно доводиться констатувати, що звичною справою для частини жителів області став грабунок курганів, городищ, поселень черняхівської культури, чому допомагає сучасне обладнання, яке відкрито і масово продають у магазинах. Вкрадене у суспільства в такий спосіб скуповують в райцентрах ділки, що мають свої місця на ринках, і далі перепродують придбане на так званому «базарчику в парку І.Франка» у Хмельницькому або товстосумам для приватних колекцій чи у популярні нині етнокафе. Зі свого боку районні та міські земвідділи, прикриваючись антидержавним рішеннями депутатів Верховної ради України 2012 р., продовжують передавати громадянам та організаціям у приватну власність землю без попередньої археологічної експертизи.



Знайдений «чорними археологами» на території області і проданий не знати кому і куди через один із інтернет-сайтів збуту старожитностей давньоукраїнський перстень з язичницьким календарем, який міг бути окрасою обласного краєзнавчого музею...

Тішить лише лише одне: не всі подоляни такі. Нещодавно представники популярного тепер через сільське безробіття та безгрошів'я ремесла – пошуку в довколишніх лісах, де стояли військові частини, металобрухту, повідомили в обласний відділ охорони пам'яток історії та культури про випадковий знахідки тілопальних поховань з набором металевого озброєння у відрах. Виявлені поховання належать представникам рідкісної для Хмельницької області пшеворської культури і передані до музею.

Джерела та література:

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський. – С.17-43.
2. Гуцал А.Ф., Якубовський В.І., Михальчишин І.Р. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник. – Чернівці, 2011 – 176 с.
3. Гуцал В. І.С. Винокур і Г.М.Хотюн – роки на службі археології // Археологія&Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський. – С. 213-215.

4. Стрельбіцька Н.І., Халайцан В.П. Жінки-археологи та їх внесок у дослідження минулого Хмельниччини// Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012. – Хмельницький. – С. 176-183.
5. Стрельбіцька Н., Захар'єв В. Археологічна плеяда міста Хмельницького// Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 227-228.
6. Там саме. – С. 229-230.
7. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии// Труды XI АС. – Т. I. – М., 1901. – С. 197-132.
8. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии// Труды XI АС. – Т. I. – М., 1901. – С. 197-354.
9. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.
10. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк Б.С., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – 221 с.
11. Шмаєнік М.Д., Захар'єв В.А. Археологія Дунаєвеччини. – Хмельницький, 1992. – 60 с.
12. Глембоцький В.О., Демидко С.Ю. Результати останніх археологічних досліджень на території Деражнянського та Ярмолинецького районів Хмельницької області // «Деражнянщина: минуле і сучасне»: Матеріали Всеукраїнської науково-краснознавчої конференції. – Деражня, 2013. – С. 65.
13. Там саме. – С. 66.
14. Там саме. – С. 68.
15. Строцьєв Б.С. Дослідження на Поділлі у 2009 р.//Археологічні дослідження в Україні, 2009. – Київ-Луцьк, 2009. – С. 387-388.
16. Строцьєв Б.С. Дослідження ДП ОАСУ «Подільська археологія на Хмельниччині//Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 141-144.
17. Гуцал В.А. Археологічні розвідки на території Кам'янець-Подільського району//Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2011, – С. 20-23.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1838-1914 РОКАХ

У статті зроблено огляд періодики Подільської губернії у 1838–1914 рр., проведено аналіз особливостей її видання, зафіксовано основні данні газет, журналів, бюлетенів, збірників, що виходили на Поділлі у названий період.

Ключові слова: *преса, періодичні видання, Поділля.*

Періодичне видання є одним із основних засобів у системі масової комунікації. Поділяються на газети, журнали, бюлетені, збірники тощо. **Газета** – основний вид періодичного видання, що виходить через невеликі проміжки часу, містить офіційні матеріали, оперативну інформацію та статті з актуальних суспільно-політичних, наукових, виробничих та інших питань, а також літературні твори та рекламу. Журнал – періодичне видання, що містить статті або реферати з різноманітних суспільно-політичних, наукових, виробничих та ін. питань, а також літературно-художні твори, що мають постійну рубрикацію. Журнал відрізняється від газети форматом випуску, об'ємом та жанром публікованих матеріалів, більш довгим циклом випуску. Якщо газети за періодичністю бувають щомісячними, щотижневими і щоденними, то журнал зазвичай виходить не частіше одного разу на місяць. Він володіє меншою в порівнянні з газетою оперативністю інформації, але може надати більш глибокий і всебічний аналіз порушеної теми. Бюлетень – періодичне або продовжуване видання, що випускається оперативно, має ознаки журнального або газетного видання, містить матеріали організації, яка його видає. Але, на відміну від журналів, бюлетені мають вузьке тематичне направлення, тобто присвячуються будь-якому, але чітко визначеному, колу питань (наприклад, бюлетень довідкових матеріалів).

Історія української періодики почалась із другої половини XVIII ст. Перша в Україні газета («Gazette de Léopol») з'явилась у Львові в 1776 р. Згодом, вже на початку XIX ст., почали видавати газети і журнали у Харкові, Одесі, Києві [3, с. 2–6]. На Поділлі перша газета з'явилась у 1838 р. Її появі передувала урядова постанова: 3 червня 1837 р. було затверджено Положення про порядок провадження справ у губернських правліннях Російської імперії, один із параграфів якого передбачав видання при кожному губернському правлінні «губернських відомостей» [9].

За сім місяців, 3 січня 1838 р. в Кам'янці-Подільському побачило світ перше число газети «Подольские губернские ведомости». Аналогічні видання було започатковано ще в 41 губернському місті Російської імперії. Складалася газета з двох частин: офіційної та неофіційної. Спочатку вона виходила раз на тиждень (щосуботи), а з 1885 р. – двічі на тиждень (середа і субота). Упродовж 1898-1899 рр. виходила щоденно, але час показав, що через матеріальні та цензурні умови, видання офіційної щоденної газети було важкою справою. Тому з 1900 р. «Подольские губернские ведомости» повернулися до попереднього графіка виходу: двічі на тиждень. Додамо, що головна газета губернії незмінно друкувалася в друкарні Подільського губернського правління. Газета виходила майже 80 років – до 6 травня 1917 р.[1, с.13-15; 7, с.21].

Другим періодичним виданням, започаткованим на Поділлі, став журнал «Подольские епархиальные ведомости» – перше число побачило світ 1 січня 1862 р. Виходив він двічі на місяць, згодом – щотижня, як і перше видання складався з двох частин – офіційної та неофіційної. Видавцем виступала Подільська єпархія, а серед редакторів найдовше (1892–1905 рр.) був знаний дослідник подільської старовини, священник Євфимій Сіциньський. У 1876 р. Подільська єпархія як додаток до «Подольских епархиальных ведомостей» почала видавати «Труды комитета для историко-статистических описаний Подольской епархии» – збірники наукових та науково-популярних праць з історії, етнографії, археології, етнології, фольклору й культури загалом. Й хоча виходив збірник не завжди регулярно, але фахівцями рахується як періодичне видання [7, с.23–24, 31].

У 1881–1882 рр. в Кам'янці-Подільському видавався перший в Подільському краї неофіційний приватний часопис – громадська та літературна газета «Подольский листок». Виходив він тричі на тиждень з 1 січня 1881 р. до 6 лютого 1882 р. Видавцем-редактором нової газети був журналіст і письменник Борис Сторожевський. Він був секретарем газети «Киевлянин», а після смерті у 1878 р. засновника та першого редактора цієї газети Віталія Яковича Шульгіна – редактором цього видання.

Основними відділами «Подольского листка» були: хроніка кам'янецького життя, політичні вісті (міжнародний огляд), суміш, внутрішні вісті. Друкувалися кореспонденції з різних місць Південно-Західного краю. Газета вигідно відрізнялася від офіційних видань ґрунтовністю та різкістю критики деяких сторін суспільно-політичного життя та економічних відносин у Росії. Проте, вихід «Подольского листка» припинився через фінансові проблеми редактора-видавця [1, с. 16-17; 2, с. 96].

Як бачимо, протягом ХІХ ст. регіональна преса не набула масового поширення на Поділлі. Лише на межі століть відбувся певний прорив – у 1899-1904 рр. з'явилося вісім періодичних видань. Але, жанровим різно-

маніттям вони слабо відрізнялись, адже п'ять з них за типологією відносились до бюлетенів – містили виключно довідкові матеріали і оголошення.

Після революції 1905 р. та проголошення Маніфесту 17 жовтня, в якому серед іншого було проголошено «свободу слова», почався період бурхливого розвитку подільської преси. Пов'язано це було з лібералізацією та значним спрощенням процедури отримання дозволу на заснування періодичних видань. У період 1906-1908 рр. на Поділлі з'явилось 17 різноманітних газет, журналів і бюлетенів. Правда, більшість з них гучно заявивши про початок виходу, досить скоро припиняли існування. Із 17 названих видань лише 7 змогли протриматись більше двох років. Так, 2 липня 1906 р. з'явилася щоденна громадсько-політична та літературна газета «Каменчанин», але існувала вона всього вісім днів: останній побачив світ 9 липня. Більше протрималась кам'янецька щоденна політична і літературна газета «Подольский голос». Перше її число побачило світ 25 жовтня 1906 р. й до кінця року вийшло 54 номери. Наступного року газета виходила ще рівно три місяці: останній її номер датований 31 березня. 20 лютого 1908 р. в Кам'янці-Подільському стала виходити двічі на тиждень «Подольская мысль», яка характеризувала себе як прогресивна безпартійна газета. Після 17-ого номера, що побачив світ 16 квітня, газета змінила назву на «Подольская жизнь». Часопис успішно виходив до кінця року, але 1909 р. його спіткала невдача – побачило світ тільки 16 номерів (останній – 12 лютого) [1, с. 21-22; 2, с.96-97].

На тлі таких нетривалих часописів справжнім довгожителем виявилася щоденна політична, громадська та сільськогосподарська газета «Подольянин», що стартувала 14 вересня 1910 р. і припинила випуск тільки буремного 1917 р. Мала всі шанси на довге життя і щоденна політична, економічна та літературно-громадська газета «Подольские известия». Її перший номер побачив світ 14 лютого 1911 р. Заснував цю газету Давид Фейген, а в її виданні активну участь брала його дружина Мір'ям Фейген (у 1913-1915 рр. вона була редактором часопису). На жаль, видання газети було припинено 21 серпня 1915 р., невдовзі після смерті її засновника [2, с. 97].

Були й випадки появи газети з тією ж назвою. 1906–1907 рр. у Кам'янці-Подільському виходила щоденна громадсько-політична та літературна газета «Подольский край» (побачило світ 395 номерів) [9, с. 31-33]. У червні 1914 р. в Проскуріві знову було започатковано щоденне видання з такою назвою, але з підзаголовком «Ежедневная политическая, общественная, литературно-научная и коммерческая газета». Видавцем та редактором газети був Йосип Шапіро. Вартість одного примірника – 1 копіяка, передплата на рік – 3 руб. 60 коп. Але початок Першої світової війни негативно відбився на економічному стані газети – вже в кінці серпня 1914 р. через

подорожчання паперу та інших матеріалів видавець вимушений був збільшити ціну вдвічі, а з жовтня 1914 р. взагалі припинити видання [5, арк. 1–23].

У Вінниці друкувалося єдине видання, що фінансувало міське самоврядування: щоденна ілюстрована, культурно-політична і літературна газета «Юго-Западный край», яка видавалася Вінницькою міською думою. Редакторами її були міський голова М. Оводов і голова Вінницької земської управи М. Стамеров. На сторінках цього видання висвітлювалася політична, економічна, культурна тематика, розкривалися різні сторони життя краю, розглядалися питання повсякденного побуту місцевого населення, друкувалися оголошення, телеграми, офіційні документи, літературні твори. Газета виходила у 1912–1917 рр. [10, с. 45–64]

Таким чином, у період 1838–1914 рр. (від появи першої газети до початку Першої світової війни) у Подільській губернії різночасове видавалося 62 періодичних видання.

Видавцями подільської періодики були здебільше приватні особи, які фінансували вихід 38 часописів. Інші 24 видання були офіційними органами різних установ: 8 – земських, 7 – губернських, 2 – навчальних закладів, 1 – міського самоврядування, 6 – товариств, союзів тощо.

Аналіз преси Подільської губернії за місцем видання свідчить про те, що у XIX – на початку XX ст. осередками видавничої справи виступають міста. Лише один із 62 часописів виходив у сільському населеному пункті (с. Пеньківка Могилівського повіту), а всі інші – у містах. Цьому сприяли ряд чинників: можливість оперативно створювати і видавати часописи завдяки наявності у містах друкарень та телеграфно-телефонного зв'язку, зосередження у містах значного прошарку населення, що мало потребу в різноманітній інформації в силу своїх професійних занять (чиновники, купці, промисловці, військові, освітяни та ін.), можливість швидкої реалізації багатотиражних видань. Природно, що найбільшу кількість найменувань газет і журналів було видано у губернському центрі – 36. У Вінниці побачили світ 11 видань, Могилів-Подільському – 6, Проскурві – 4, Балті – 3, Літині та Ольгополі – по 1 (див. таблицю). Зазначимо, що майже вся періодика виходила російською мовою.

Українською видавалося лише два часописи – тижневик «Світова зірниця» (1906–1912 рр.) та щомісячний додаток до нього «Читайте, діти!» (1907 р.). Обидва почали виходити у Могилів-Подільському та були розраховані на кооператорів, селян та їх родини. Видавцем був знаний просвітній, кооперативний і громадський діяч Йоахим Волошиновський [7, с. 10].

Було три польськомовних видання, але вони як правило, через деякий час після початку виходу, потрапляли під тиск адміністративно-поліцейського апарату, й, вимушені були закритися. Так сталося, напри-

клад, у Проскурові – всього 72 номери побачили світ часопису «Tygodnik Podolski» (1910–1912 рр.), поки не почалися безпідставні звинувачення редактора Стефан Зембржуського у відкритті «підпільної польської друкарні», що спричинило закриття газети [3, арк. 1, 140]. Менше року протрималася газета проскурівська «Nasza Wies» (1914 р.) – вийшло 14 номерів [4, арк. 1-18].

Проведене дослідження періодичних видань, що видавались на Поділлі у 1838–1914 рр. (від появи першої газети до початку Першої світової війни) подано у таблиці.

Таблиця.

Періодичні видання Подільської губернії 1838–1914 рр.

Складено за: [3–5; 7; 10; 11].

<i>Роки видання</i>	<i>Назва видання</i>	<i>Видавець, місце видання</i>	<i>Тип, мова, періодичність</i>
1838–1917	Подольские губернские ведомости	Подільське губернське правління, м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., щотижня (до 1885), двічі на тиждень (1885–1897, 1900–1917), щоденно (1898–1899)
1862–1905	Подольские епархиальные ведомости	Єпархіальне управління Подільської губернії, м. Кам'янець-Подільський	Журнал, рос., двічі на місяць (1862–1879), щотижня (1880–1905)

1876–1916	Труды комитета для историко-статистических описаний Подольской епархии (выпуски у 1890–1901рр. мали назву – Труды Подольского епархиального историко-археологического комитета) / після 1902 р. – Труды Подольского церковного историко-археологического общества	Комітет для історико-статистичного опису Подільської епархії, Подільський епархіальний історико-статистичний комітет, Подільське церковне історико-археологічне товариство, м. Кам'янець-Подільський	Збірник, рос., вийшло 12 випусків
1881–1882	Подольский листок	Сторожевський Б., м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., тричі на тиждень
1899	Подольский листок объявлений	Мазинг І., м. Кам'янець-Подільський	Бюлетень, рос., тричі на тиждень
1899–1917	Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности / з 1915 р. мало назву – Подольский хозяин	Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, м. Кам'янець-Подільський	Бюлетень, рос., щомісяця
1901–1916	Сведения о ходе заразных болезней в Подольской губернии	Додаток до видання: Подольские губернские ведомости, м. Кам'янець-Подільський	Бюлетень, рос., не визначено
1903	Огонек	Авербух Н., м. Могилів-Подільський	Журнал, рос., вийшло 2 числа

1904	К свободе	Колективне видання, м.Вінниця	Не визначено, рос., не визначено
1904	Подольское слово	Фідлер Є., м. Кам'янець- Подільський	Не визначено, рос., не визначено
1904	Телеграфный бюллетень по телеграммам Российского телеграфного агентства, получаемым непосредственно в Виннице	Не визначено, м. Вінниця	Бюлетень, рос., щоденно
1904	Телеграфный бюллетень Проскуровско- Летичевского сельскохозяйственного товарищества торгово-телеграфного агентства Министерства финансов о ценах на сельскохозяйственные продукты на рынках	Проскурівське- Летичівське сільськогосподарське товариство, м. Проскурів	Бюлетень, рос., тричі на тиждень
1906	Винницкие брызги	Не визначено, м. Вінниця	Журнал, рос., не визначено
1906– 1912	Сельский вестник	Не визначено, м. Кам'янець- Подільський	Газета, рос., не визначено
1906–1916	Морковская геофизическая обсерватория в Нижнем Ольчедаеве. Наблюдения.	Обсерваторія графа Моркова І.Д. у с. Нижній Ольчедаїв, м. Могилів- Подільський	Бюлетень, рос., щомісяця

1906–1917	Православная Подолия	Єпархіальне управління Подільської губернії, м. Кам'янець-Подільський	Журнал, рос., укр., щомісяця
1906–1914	Подолия	Єпархіальне управління Подільської губернії, м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., укр., щоденно, з 1908 р. – тричі на тиждень
1906–1912, 1917, 1920	Світова зірниця	Волошиновський Й., м. Могилів-Подільський (1906–1908), с.Пеньківка Могилівського повіту (1908–1911), м. Київ (з 1911)	Газета, укр., щотижня
1906–1907	Подольский край	Самсонов М., Оксман М., м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., укр., пол., євр., щоденно
1906	Приднестровский край	Пикайзен А., м. Могилів-Подільський	Газета, рос., щоденно
1906	Каменчанин	Ландвигер Л., м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., щоденно
1906–1913	Винницкая газета	Мазараки Ав. та Мазараки Ан., м. Вінниця	Газета, рос., двічі на тиждень
1906–1907	Подольский голос	Александров П., м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., щоденно
1907	Балтский голос	Філіппов Н., м. Балта	Газета, рос., тижневик
1907	Читайте, діти	Додаток до видання: Світова зірниця, м. Могилів-Подільський	Газета, укр., щомісяця

1907–1915	Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии	Подільське земське управління, м. Кам'янець-Подільський	Журнал, рос., щомісяця
1908	Школьник	Вінницьке реальне училище, м. Вінниця	Журнал, рос., вийшло 2 номери
1908	Подольский вестник	Бразуль-Брушковський С., м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., щоденно
1908–1909	Подольская мысль / з квітня 1908 р. мала назву Подольская жизнь	Койфман Л., Раскін С., м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., двічі на тиждень, з квітня 1908 р. – щоденно
1908–1909	Подольский еженедельник	Міщук В., м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., щотижня
1909	Листок объявлений	Койфман Л., м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., щоденно
1909–1917	Кооперативный листок земского управления Подольской губернии / у 1911–1912 рр. – Экономический листок земского управления Подольской губернии (Экономический листок Подольского губернского земства) / у 1913–1917 рр. – Экономическая жизнь Подолии	Земська управа Подільської губернії, м. Кам'янець-Подільський	Газета, журнал, рос., укр., двічі на місяць
1910	Tygodnik Podolski	Зембржуський С., м. Проскурів	Журнал, пол., щотижня

1910–1917	Подольнин	Рада Подільського союзу російських націоналістів, м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., щоденно
1910	Подольская мысль	Красніков Н., м. Кам'янець-Подільський	Журнал, рос., щотижня
1910–1917	Реалист	Вінницьке реальне училище, м. Вінниця	Журнал, рос., щомісяця
1911	Медицинский вестник	Не визначено, м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., не визначено
1911–1912	Куранты / з кінця 1911 р. назва – Подольские куранты	Павлушков Н. м. Вінниця	Газета, рос., щоденно
1911–1915	Подольские известия	Фейген Д., Дембо-Зендулевич Е., м. Кам'янець-Подільський	Газета, рос., щоденно
1911	Услуга: Справочный листок	Бетнарський І., м. Кам'янець-Подільський	Бюлетень, рос., щомісяця
1911	Жало	Гельберг Е., м. Могилів-Подільський	Збірник, рос., вийшов 1 номер
1912	Записки Общества подольских естествоиспытателей и любителей природы	Товариство подільських природодослідників, м. Кам'янець-Подільський	Збірник, рос., вийшов 1 том
1912–1915	Ветеринарная хроника Подольской губернии	Ветеринарне бюро Подільського губерньського земства, м. Кам'янець-Подільський	Збірник, рос., щомісяця
1912	Балтская газета	Опанасенко С., м. Балта	Газета, рос., вийшло 3 числа

1912	Винницкий голос	Мілеант Н., м. Вінниця	Газета, рос., щоденно
1912– 1917	Юго-Западный край	Вінницька міська управа та міська дума, м. Вінниця	Газета, рос., щоденно
1913	Вестник Балтского земства	Балтська повітова земська управа, м. Балта	Газета, рос., не визначено
1913– 1917	Винницкий листок объявлении / з №4 мало назву – Винницкий листок	Райхер В., м. Вінниця	Газета, рос., щотижня
1913	Ольгопольская земская газета	Ольгопільська повітова земська управа, м. Ольгопіль	Газета, рос., двічі на місяць
1913	Земский вестник	Додаток до видання: Подольнин, м. Кам'янець- Подільський	Газета, рос., двічі на місяць
1913	Луч	Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, м. Кам'янець- Подільський	Збірник, рос., вийшов 1 випуск
1913	Młoda myśl	Не визначено, м. Вінниця	Газета, пол., не визначено
1913	Первый опыт	Кам'янець-Подільське приватне комерційне училище В. Подгурського, м. Кам'янець- Подільський	Збірник, рос., вийшов 1 номер
1913– 1915	Справочный листок по торговле, промышленности и сельскому хозяйству	Пагіс І., м. Літин	Газета, рос., щоденно
1914	Nasza Wies	Барановський В., м. Проскурів	Журнал, пол., двічі на місяць

1914– 1917	Эпидемический бюллетень Подольского губернского земства	Земська управа Подільської губернії, м. Кам'янець- Подільський	Бюлетень, рос., двічі на місяць
1914	Вести	Гейльберг Б.-Ю., м. Кам'янець- Подільський	Газета, рос., щоденно
1914	Каменец-Подольск	Фейген М., Кам'янець- Подільський	Газета, рос., щоденно
1914	Подольский край	Шапіро Й., м. Проскурів	Газета, рос., щоденно

Джерела та література:

1. Білінський М. Часописи Поділля (в межах України) // Часописи Поділля: іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газ. на Україні (1776–1926) / За ред. В.Отамановського. – Вінниця, 1927–1928. – 31 с.
2. Будзей О. Кам'янецькі часописи: від зародження до буму // Ми пишемо історію: До 20-річчя газети «Подільянин». – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 94–97.
3. Держархів Хмельницької обл. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7985.
4. Держархів Хмельницької обл. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.8172.
5. Держархів Хмельницької обл. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.8384.
6. Лопата О. Становлення та розповсюдження української преси (XVIII — початок XX століття) // Вісник Книжкової палати. – 2013. – № 9. – С.1-7.
7. Періодичні видання Подільської губернії (1838–1917 рр.): Показчик / [укл. Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко, В.В. Фінклер, О.Д. Школьна]. – Львів-Київ: Львівська наук. бібліотека ім. В. Стефаника, 1999. – 70 с.
8. Подолия. – 11 декабря 1913. – С.3.
9. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – СПб., 1838. – Т. XII. – Отд. первое. – № 10303.
10. Співачевська Н. Бібліографія часописів Поділля (в межах України) // Часописи Поділля: іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газ. на Україні (1776–1926) / За ред. В. Отамановського. – Вінниця, 1927–1928. – 146 с.
11. Экономическая жизнь Подолии. – 1 мая 1913. – №7. – С.46.

**ВОЄННІ ДІЇ К.КОСИНСЬКОГО І С.НАЛИВАЙКА
НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ
В КОНТЕКСТІ ПЕРШИХ КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАНЬ
НА УКРАЇНІ**

У даній статті автор простежує та аналізує маловивчені питання козацького руху наприкінці XVI ст. на території нашого краю.

Наприкінці XVI ст. в Україні вибухнули перші козацько-селянські повстання проти польської влади. Вони були пов'язані з іменами Криштофа Косинського і Северина Наливайка. Втрата решток української державності відбувалася за умови постійної загрози нападів з боку Туреччини і Кримського ханства, а також посиленого наступу поляків на права українців. За таких обставин набирав потужності козацький рух, що ставав рухом національно-визвольним. Козацтво збільшувалось кількісно, розширювало територію свого впливу, домагалось визнання своєї влади. Поступово воно перетворювалось на провідну верству українського суспільства і ставало на захист інтересів власного народу. У даній статті автор має на меті дослідити хід воєнних дій під час козацьких повстань К.Косинського і С.Наливайка на території сучасної Хмельницької області, тобто на території Поділля і Південно-Східної Волині.

Питаннями козацьких воєн кінця XVI століття в Україні займалось багато дослідників: В.Антонович, М.Костомаров, М.Аркас, М.Грушевський, Д.Яворницький, І.Крип'якевич та інші. Вивчають це питання і сучасні дослідники С.Леп'явко, Ю.Мицик, Т.Чухліб, Б.Сушинський, О.Бойко та інші. Однак козацький рух кінця XVI століття на території нашого краю висвітлений недостатньо. Цікаві відомості про наш край цих часів подає Д.Яворницький у своїй книзі «Історія запорозьких козаків», спираючись, в першу чергу, на польські джерела Р.Гейденштейна та І.Бельського. Отож окреслимо в загальних рисах, як проходили воєнні дії кінця 16 століття на території Поділля і Південно-Східної Волині.

Про К.Косинського, як і про багатьох інших козацьких ватажків того періоду, відомо небагато. Походив з українського православного шляхетного роду з Підляшшя (Західна Галичина). Був людиною великих здібностей, через що був досить популярний серед запорожців. Його ім'я було відоме ще напередодні повстання 1591-1593 років і в Московії, і в Польщі. Так в грамоті московського царя Федора Івановича до донських козаків



згадується прізвище Косинського [17, с.68]. У 1591 році К.Косинський, як гетьман реєстрових козаків, отримав від короля Сигізмунда III землю – пустище Рокитне біля Білої Церкви за службу короні. Не встиг він їх обжити, як Януш Острозький – нащадок відомого роду Острозьких – зайняв і привласнив їх. В умовах тогочасного польського Пограниччя мало хто звертав увагу на королівські грамоти і привілеї – тут все вирішувала сила [10, с.18]. Ображений розумів марність судового позову до цих можновладців і тому вдався до сміливого кроку – сам напав на їх володіння [15, с.106].

Нагадаємо, хто такі Острозькі. Відомий український православний шляхетний рід, який пізніше ополячився. К.В.Острозький (1526-1608 рр.) – найбільш видатний представник роду. Саме з його сином Янушем вступив у конфлікт К.Косинський. Острозькі тоді володіли маєтностями Волині, Київщини, Поділля, Галичини. Родове місто Острог. Магнат володів близько 80-ти міст і кілька тисяч сіл. Доходи К.В.Острозького – 1 мільйон червоних золотих щорічно [8, с.170]. Відомо, що Констянтин Іванович Острозький і його син Василь Констянтин Острозький уславились як православні шляхетні українці (боротьба з татарами, з Московією, захист православ'я, відкриття Острозької академії 1576 року, видання Острозької Біблії 1581 та інше). Однак саме вони стали ворогами К.Косинського. Незабаром і селяни, і козаки та військові люди під керівництвом Косинського на Волині, Брацлавщині та Київщині стали мститися панам за власні кривди. К.Косинський взяв Білу Церкву – резиденцію К.Острозького. Гармати, пістолі, цінності – усе перейшло до повстанців. Спалено архів, що був у замку. А також королівські грамоти, універсали, що визначали повинності міщан. Це був акт протесту проти феодального суспільства, проти наступу Польщі. Адже українці за походженням магнати Острозькі змушені були вести пропольську політику, і після Люблінської унії вже не були опорою українства [2, с.12].

Повстанці К.Косинського захопили Київ, де К.Острозький був київським воеводою. Далі К.Косинський пішов на Волинь і Поділля, де розпочав воєнні дії за козацькі права. У його війську було 5 тисяч чоловік, ядро якого, за Д.Яворницьким, складала запорізькі козаки [17, с.68].

К.Косинський зупинився в Острополі (тепер с.Старий Остропіль Старокостянтинівського району Хмельницької області). На той час Остропіль був найбільшим містом Південно-Східної Волині і маєтком князя В.К.Острозького. (Для інформації читача: Остропіль – 3,5 тисяч чоловік, Кам'янець – 4,5 тисячі, Городок – 1,2 тисячі, Меджибіж – 1,6 тисяч, а Пłosкирів (сучасний Хмельницький) – 140 чоловік. Дані з «подимного податку» 1578 року. «Дим» – окремих будинок, де могло проживати 6-8 чоловік (ми взяли середню цифру 6 чоловік) [16, с.30]. Весною 1592 року К.Косинський зруйнував декілька міст, які належали Острозькому. Ймовірно, що це були міста Константинів, Красилів, Полонне [17, с.70]. К.Косинського підтримав московський цар Федір Іванович і надіслав гроші та зброю повстанцям, так як козацький гетьман обіцяв прийняти московську зверхність [12, с. 203].

У серпні 1592 року проти К.Косинського виступив із військом В.К.Острозький, але був розбитий. Всю осінь 1592 року пробув К.Косинський в Острополі. Населення багатьох міст Волині та Поділля складала присягу К.Косинському і визнавали його як гетьмана. Успішний похід К.Косинського спричинив масове покаяння селян і міщан. На захоплених землях запроваджувався козацький лад, устанавлювалась нова влада за законами Запорізької Січі: скликались козацькі ради, обирались отамани і суді, відбувався вступ до війська Косинського. Головною метою Косинського було впровадження козацького суду замість панського, тобто поширення козацького суду на шляхту, міщан і селян [17, с.70]. Уряд Речі Посполитої нічого рішучого проти К.Косинського не застосовував. Мабуть, з тих причин, що старий Острозький був православний русин (українець), хоча Януш вже ополячився. В кінці січня 1593 року Острозький став збирати шляхетське ополчення – «посполите рушення». Збірним пунктом було призначено Константинів [17, с.71]. Введено військовий стан [3, с.159].

Острозькі звернулись за допомогою до угорської піхоти. Їх підтримали князі Вишневецькі та Корецькі, маєтки яких також постраждали. К.Косинський, побачивши, що Острозькі стягнули під свої знамена великі військові сили, переїхав пізніше до містечка П'ятки (тепер Чуднівський район Житомирської області), де був розбитий у бою в січні 1593 року. К.Косинський загинув за нез'ясованих обставин при облозі міста Черкаси в травні 1593 року, намагаючись розбити черкаського старосту князя Олександра Вишневецького за його союз із Острозькими. Військо Ко-

синського залишившись без керівника, пішло за дніпровські пороги. Інші джерела повідомляють, що Косинський загинув в бою під П'яткою. Однак восени 1594 року 4-тисячне військо запорожців знову підійшло до Києва і обложило його. Лише звістка про те, що татари руйнують Січ, змусила козаків повернутися з Києва назад на Низ.

Перше козацько-селянське повстання Косинського проти польського панування засвідчило, що козацтво стало на захист інтересів власного народу і відіграє важливу роль у житті України. Повстання було спрямоване проти королівської влади і цілісності Речі Посполитої [9, с.39]. Отже, воєнні дії повстання К.Косинського охопили і значну територію нашого краю.

Народний рух на Україні із загибеллю К.Косинського не припинився. Багато хто з істориків розглядає повстання С.Наливайка 1594-1596 рр. як другий етап національно-визвольної боротьби українського народу за свої права.

Северин Наливайко (хоча першоджерела називають його Семерій) був непересічною особистістю в історії України. Очоливши після загибелі К.Косинського козацьке військо, він своїми діями змусив здригнутись тоді світову державу – Річ Посполиту. Віддаючи належне здібностям Наливайка як військово-політичного діяча, українці називали його «царем Наливаєм». Цікаво, що протягом довгих років – аж до національно-визвольного повстання Б. Хмельницького поляки називали усіх мешканців України «наливайківцями» [5, с.18].

Задовго до теорії української самостійності Наливайко обґрунтував потребу створення окремої козацької держави між Дністром і Південним Бугом, яка на той час могла існувати лише під зверхністю одного із монарших дворів Європи. С.Наливайко був козацьким гетьманом лише протягом одного 1596 року, але за цей короткий проміжок часу зарекомендував себе не лише як практик поширення козацького устрою на Україні, але як і визначний теоретик автономістського устрою Війська Запорозького. Тепер існує значно більше джерел про цього козацького вождя, ніж про його попередника – К.Косинського. Історики по-різному вказують місце народження С.Наливайка (Сатанів, Гусятин). Достовірно те, що пан Калиновський забив на смерть батька С.Наливайка, який володів невеликою земельною ділянкою в Гусятині. Сім'я Наливайків змушена була переїхати до Острога до князя В.К.Острозького. Пізніше С.Наливайко став сотником надвірного війська князя. В Острозі жив і брат Северина Дем'ян, який був відомим захисником православної віри і боровся проти унії. Повстанню С.Наливайка передували події міжнародного значення. На початку 90-х років XVI ст. у Європі виникла ідея великої антитурецької коаліції. Погляди багатьох монархій Європи були звернуті до козаків.

Восени 1593 року римський папа вислав до козаків спеціального посла – хорватського священника Олександра Кумоловича (Кумулео), який в Кам'янці-Подільському зустрівся з двома козацькими ватажками, одним з яких був Наливайко, і передав їм як задаток 12 тис. золотих дукатів. Посол німецького цесаря Е.Лясота (він залишив у 1594 році детальний опис життя і устрою Запорозької Січі) також передав козакам на Січ сурми, бубни, корогви і 8 тис. дукатів [6, с.17].

Спочатку Наливайко виступав проти запорожців і їх керівника Криштофа Косинського, але насильницька смерть батька Наливайка відштовхнула його від шляхти і змусила прилучитися до тієї справи, яку захищали козаки [4, с.496].



Наливайко брав участь в бою біля містечка П'ятка в січні 1593 року на боці князя В.К.Острозького, який боровся проти війська К.Косинського. Тому запорожці не дуже довіряли С.Наливайку, однак безпосередньої участі в бою під П'яткою Наливайко не брав і був лише в особистій охороні князя. Пригнавши на Січ 1600 коней після успішного походу на Молдову, Наливайко помирився із запорожцями і виклав їм своє бачення боротьби проти польської шляхти

[7, с.84]. Запорізька Січ завжди, особливо в той період, відчувала потребу в конях. Пізніше запорожці протягнули руку дружби Наливайку у боротьбі з поляками.

Маловідомий факт з історії нашого краю – навесні 1594 року сотник Наливайко за дорученням В.К.Острозького набирає до військової прикордонної служби 2,5 тисячі чоловік. Ці майбутні вояки мали захищати від татарських набігів Брацлавщину (сучасна Вінницька область і частково Одеська). В липні 1594 року загін Наливайка протидіяв татарському вторгненню проти Західного Поділля. Скориставшись погонею за татарами, наливайківці спустошили шляхетські маєтки у Теробовлі, Гусятині, Го-

родку, Сатанові та інших містечках Подільського, Руського та Брацлавського воєводств [5, с.19].

Набравши багато зброї, коней та провіанту і збільшивши свій підрозділ до 4 тисяч вояків, Наливайко разом із запорізьким гетьманом Г.Лободою восени 1594 року вирушив знову на Молдавське князівство, яке було окуповане турками. Об'єднане військо розбило молдавського господаря Арона, який був вірний туркам, здобуло місто Ясси – тодішню столицю Молдови. Арона змусили присягти на вірність німецькому цісарю, а цісар залишався польським ставлеником. Разом з військом Арона, Лобода і Наливайко на початку 1595 року ходили на турецькі володіння – Килію, Білгород, Тягиню (Бендери), а навесні 1595 року повернулися на Україну.

Польський уряд заборонив козакам самостійно здійснювати походи на Молдавську територію і на молдавському троні тепер був пропольський керівник. Таке рішення обурило козаків, адже вони позбавлялися ініціативи в боротьбі проти татар. Військо Наливайка розташувалось у шляхетських володіннях України і стало вимагати «стацій», тобто продовольства й фуражу, що було звичайним явищем для шляхетного війська, але польська шляхта згори дивилася на козаків і відмовлялася давати «стації». Тоді Наливайко став силою забирати те, що хотів. Повстання Наливайка стало набувати яскраво вираженого релігійного і національного змісту – боротьба проти унії, захист православ'я і боротьба проти поляків. Унію, тобто спробу визнати православну церкву під зверхністю Риму, зробили деякі релігійні керівники України, не питаючи це у простого народу, тому повстанці обрушили свої удари і проти поляків і проти уніатів. Щоправда, у війську С.Наливайка траплялись сумнівні елементи «волоцюг», як писав В.Антонович [1, с.63].

Однак козацький вождь зумів всіх об'єднати силою дисципліни, бо мав талант організатора, сам був добрий артилерист і дуже дбав про артилерію у своєму війську. Мав багато коней, здобичі і всі відділи його були кінні. Вмів організувати відважне військо, що було готове йти на всяку небезпеку [11, с.177].

Наливайко підтримав виступ міщан Брацлава, які ще весною 1594 року здобули міський замок, виступили проти поляків і проголосили себе вільним «козацьким містом». Незабаром повстання Наливайка охопило Волинь, Поділля, Галичину, Київщину, Білорусь. В той час запорожці під проводом Григорія Лободи та Матвія Шаули, які були в союзі із С.Наливайком, діяли на Київщині та Брацлавщині.

Зупинимось на подіях повстання С.Наливайка на території нашого краю, тобто Поділля і Південно-Східної Волині. В березні 1595 року Наливайко зупинився в Острополі, в маєтку князя В.К.Острозького, де рани-

ше проводив воєнні дії К.Косинський. Сам князь в ту пору був у Турові (Білорусь) і не бажав сваритись із козаками. Д.Яворницький передає зміст листа князя Острозького своєму зятю Криштофу Радзивілу, де, зокрема, говориться: «Наливайко гостює тепер в моєму маєтку в Острополі і здається, що мені прийдеться сторгуватися з ним. Другого Косинського послає на мене Господь Бог» [17, с.102].

Щоправда, князь Острозький вів розвідку за військом С.Наливайка, бажаючи знати всі наміри козацького вождя. Для цього він послав своїх розвідників ще раніше у Меджибіж, де наказав слідкувати за рухом козаків [17, с.100].

Після переможного походу у Білорусь, де Наливайко взяв Слуцьк, Могильов, Речицю, його військо зупинилось у містечку Лабунь (с.Новолабунь Полонського району Хмельницької області). На той час Лабунь був відомим містечком, де були сильні козацькі традиції. Так в найдавнішому реєстрі Запорозького Війська 1581 року, де вказано 532 козаки і старшини-шляхтичі, які ходили походом на Москву під час Лівонської війни, значиться один козак Мойсей із Лабуня. До речі, в реєстрі 1581 року є багато козаків – вихідців із сучасної Хмельницької області. Значаться в реєстрі такі міста: Кам'янець, Константинів, Синява, Сатанів, Остропіль, Красилів, Лабунь [14, с.42-43]. У Лабуні Наливайко знаходив велике співчуття з боку простого населення й почувався тут надійніше. Його військо в цей час роз'їхалось по далеких околицях збирати фураж і продовольство [17, с.108].

У цей час міжнародна обстановка у Європі змінилась. Річ Посполита закінчила війну у Молдові. І правлячі кола Польщі вирішили покінчити з могутнім козацьким рухом. Протягом 1594-1596 рр. відбувається справжнє масове покозачення українців з перетворенням сільських громад на козацькі. Весною 1596 року польські урядовці зі страхом зазначали, що вся Україна «покозачилась». Сигізмунд III віддав наказ зібрати посполите рушення і профінансувати кварцяне військо. На українські землі вирушила справжня армія на чолі з досвідченим воєначальником, коронним гетьманом Станіславом Жолкевським [5, с.20].

Знаючи, як тяжко буде розбити С.Наливайка, С.Жолкевський вирішив зненацька захопити ватажка, поки той не знає розвідувальних даних про просування війська поляків. Але Жолкевський не зумів виконати свій план, тому що в його війську знайшовся перебіжчик – пан Плоский з групою однодумців. Не отримавши грошей за військові дії від короля, Плоский покинув військо Жолкевського, перейшов до Наливайка і попередив останнього про небезпеку. Саме тоді Наливайко залишив Лабунь і вирушив знову в Остропіль [17, с.108].

Під час цього просування на частину війська Наливайка напав передовий загін С.Жолкевського. У селі Марцириці між Лабунем й Острополем в маєтку князя Радзивілла героїчно загинули 500 козаків, але спричинили великі втрати польському війську. Ніхто з українців не здався в полон [17, с.109].

Сам Наливайко, не дійшовши до Острополя, зупинився в селі Чорнава, де поляки так і не змогли його розбити. Жолкевський змушений був дати відпочинок своєму війську в с.Райкове (тепер Райки біля Острополя). Вояки Жолкевського були втомлені довгими переходами.

В цей час Наливайко взяв напрям до Брацлава, маючи при собі 20 великих гармат, багато зброї та навіть дав наказ прикувати гармашів до гармат, щоб завжди вони були при війську [17, с.109]. Тоді ж шляхта в паніці залишила Меджибіж, Вінницю, Фельштин (Гвардійське) та інші міста нашого краю [13, с.70]. Пізніше С.Наливайко, з'єднавшись із силами Григорія Лободи і Матвія Шаули, перейшов на лівий берег Дніпра, в надії дійти до московського кордону, де завжди знаходили притулок українці. Вирішальна битва українського війська відбулася в травні-червні 1596 року біля річки Солониці недалеко м.Лубни (сучасна Полтавська область).

Не зумівши перемогти козаків військовими засобами, поляки все ж змогли розколоти козацьку старшину на дві частини політичними методами. Одна із них, йдучи на переговори із шляхтою підписала капітуляцію і видала непокірного Наливайка і його соратників королівським посланцям. 11 квітня 1597 р. гетьмана Семерія Наливайка було страчено у Варшаві на очах у представників королівської родини та великого натовпу народу. С.Наливайко став легендарним героєм української історії.

Перші козацькі війни кінця XVI століття, хоча виявили неорганізованість і внутрішню роз'єднаність козацтва, однак засвідчили можливість спільних успішних дій міщанства, селянства, козацтва, середньої та дрібної шляхти. Початок визвольної боротьби показав, що козаки є впливовою силою не тільки у військових походах, але і у внутрішньому житті України. Показання великої частини українського народу засвідчило зародження в надрах Речі Посполитою нової суспільної сили, здатної боротись за відродження української держави. Саме тоді всевладна польська шляхта, як писав М.Грушевський, «відчула, який страшний ворог виростає в неї під боком, готовий звести боротьбу на життя і смерть з самими основами польсько-шляхетського устрою» [10, с.18].

Таким чином, населення нашого краю, а саме Поділля і Південно-Східної Волині, як впливає з історичних джерел, брало активну участь в козацьких війнах кінця XVI століття.

Джерела та література:

1. В. Антонович. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – 238 с.
2. Архив Юго-Западной России. Акты о происхождении шляхетских родов Юго-Западной России. Том I, часть 4. – К., 1867. – С.460.
3. Аркас М. Історія України-Русі. – Одеса: Маяк, 1994. – С.388.
4. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Т.40. – С-Петербург: Типография И. А. Ефрона, 1897. – С. 960.
5. Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі Кліо. Таємниці казуси і курйози української історії. Козацька доба. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 309.
6. Історія України від давнини до сучасності. – Львів: Світ, 2002. – С.518.
7. Кашенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – С 494.
8. Костомарів М. Історія України в життєписях визначніших її діячів. – Львів, 1918. Репринтне видання. – К., 1991. – С. 493.
9. Костомаров М. Богдан Хмельницький. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2004.
10. Крип'якевич І. Велика історія України від найдавніших часів у 2-ох томах. – Т.2.– Львів, 1935. Репринтне видання. – К.: Глобус, 1993. – С.398.
11. Крип'якевич І. Історія українського війська у 2-ох частинах. – Ч.1. – Львів, 1936. Репринтне видання. – К., 1992. – С. 288.
12. Мицик Ю. Плохій С. Стороженко І. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – С. 301.
13. Нариси історії Поділля. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1999. – С.327.
14. Недяк В. Україна – козацька держава. – К.: вид-во МАУП.
15. Субтельний О. Україна. Історія. – Київ.:Либідь, 1991. – С. 509.
16. Трубочанінов С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині у 2-ох кн. – Кн. 2. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1994. – С.80.
17. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків у 3-ох т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 557.

ПОРУЧ З МИНУЛИМ ЧЕРЕЗ ЖИТТЯ



Хочеться розповісти про сучасного подільського історика, вченого, архівіста – Юрія Васильовича Олійника – людину, яка обрала собі професію до душі, що неодноразово вже доведено самим його життям.

Народився Юрій Олійник 3 грудня 1972 року у с. Маків Дунаєвецького району Хмельницької області у селянській родині. У шестирічному віці пішов у перший клас Маківської неповно-середньої школи, в якій навчався до 1988 року. Мабуть, дитинство серед заповідної природи Медоборів, старовинна Подільська земля з багатими історичними пам'ятками, сусідній древній

Кам'янець-Подільський сприяли формуванню його особливого світогляду та й вибору майбутньої професії.

Згодом, отримавши шкільне свідоцтво з відзнакою, вступив до Хмельницького педучилища, яке закінчив у 1992 році з кваліфікацією вчителя початкових класів та організатора роботи з учнівською молоддю. Трудову діяльність розпочав на посаді вчителя початкових класів Кривчицької ЗОШ І-ІІ ступеня на рідній Дунаєвеччині. Не зупиняючись на досягнутому – з 1993 року, Юрій Васильович продовжує заочно навчатися в Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті. У 2000 р. отримавши диплом фахівця-історика та не залишаючи роботи у Михайлівській ЗОШ І-ІІ ст., де вже на той час він працював вчителем історії, розпочав дисертаційні дослідження для здобуття наукового ступеня на кафедрі історії України рідного університету під керівництвом та консультуванням тодішнього ректора університету професора О.М.Завальнюка, що стало для нього перепусткою у науку. Сферою своїх розвідок обрав нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944

рр.). Подальші наукові пошуки вимагали від сільського вчителя постійних відряджень до архівів та бібліотек для вивчення документальних джерел з обраної теми.

Доля склалася так, що у 2002 році Юрій Васильович прийшов працювати до Державного архіву Хмельницької області, де тодішній директор архіву П.Я.Слободянюк усіляко сприяв науковим пошукам свого співробітника. Географія поїздок новоспеченого архівіста, окрім Хмельницького та Кам'янець-Подільського, сягнула Києва, Рівного, Вінниці, Луцька, Житомира – де в архівах та бібліотеках були опрацьовані наявні документальні комплекси з обраної теми досліджень.

З перших років роботи в архіві, він є постійним учасником міжнародних, всеукраїнських, обласних наукових, науково-практичних конференцій, круглих столів, телепередач та радіопередач. Копітка праця на архівній та історичній нивах принесла свої плоди – у 2010 році дисертація була захищена.

Сьогодні кандидат історичних наук, член Національної спілки краєзнавців України Ю.В.Олійник працює на посаді начальника відділу інформаційних технологій Держархіву області та займається улюбленою справою. Він є автором понад 50 статей (у т.ч. у фахових виданнях) в основному з воєнної тематики, через що його нерідко називають «спеціалістом по війні». І це дійсно так, адже у його розвідках всебічно відображена історія 4-х років життя досліджуваного ним регіону у самий нелегкий для людського існування час.

Наукові пошуки історика тривають до сьогодні. За сприяння Хмельницької обласної громадської організації архівістів та дослідників Поділля «Поклик віків», яку очолює нинішній директор Державного архіву Хмельницької області В.Г.Байдич були видані упорядковані Ю.В.Олійником архівні збірники «Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) або Поділля очима солдатів Вермахту», «Війна очима Проскурівського підпільника: щоденник Карла Кошарського», «Війна очима Чемеровецького підпільника: щоденник Йосипа Протоцького», «Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П.Скоропадського: збірник документів та матеріалів», «Подолля в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин» та ін., а також співавтором та співвиконавцем 27 стендів пересувної історико-документальної виставки «Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» та 10 стендів «Історія Поділля від найдавніших часів до сьогодення».

Юрій Васильович Олійник – залюблена в свою професію людина. Його неодноразово нагороджено Почесними грамотами місцевих органів влади, як висококваліфікованого та досвідченого фахівця.



Відвідини північних сіл Дунаєвеччини – малої батьківщини В.Алцкана – американського партнера ДАХМО.



Серед учасників семінару з питань Другої світової війни.

ТУРКИ НА ПОДІЛЛІ ОЧИМА ЮЗЕФА РОЛЛЕ: НОВІ ПОДРОБИЦІ ТА УТОЧНЕННЯ

У XVII столітті на теренах Європи, відбувались складні взаємовідносини між сусідами-державами. Розбиту чварами та протиріччями Річ Посполиту охопила громадянська війна. Безкінечні військові дії призвели до руйнування міст та сіл, занепаду землеробства, ремесел, промислів й торгівлі. Великі території Правобережної України були спустошені, а постійні здирства й пограбування населення призвели до великих епідемій, стихійних лих та голоду. Козацька еліта шукала союзників, за допомогою яких вдалося б відстояти інтереси православних Правобережжя та, можливо, думати про об'єднання всіх українських земель під владу однієї гетьманської булави.

У 1664 р. подільський полковник Остап Гоголь характеризував Україну так: «кожен козак був полковник, а сотник – гетьман». На той час гетьман Дмитро Дорошенко прагнув до встановлення одноосібної влади по всій Україні. Тому, заручившись підтримкою Османської Порти, він здійснив спробу визволити українські землі з-під влади поляків [1, 402-411].

Єдиним містом, що на той час було наріжним каменем Польської корони на Правобережжі та центром просування католицизму на схід, виступав Кам'янець. Як столиця Подільського воєводства, воно вважалось неприступною фортецею Речі Посполитої і закарбувалось в очах подорожуючих як «Оплот Християнства» Європи.

З відомих джерел знаємо, що вже на початку 70-х рр. у Речі Посполитій усі розуміли неминучість військового зіткнення з Портою. Майбутнім ударом турецької армії мав стати саме Кам'янець з метою «утворення з місцевої твердині потужного політичного, адміністративно-військового й економічного осередку Османської Порти». До того у XVII ст. турки здійснювали спроби захопити Подільське воєводство. Наприклад, під час Хотинської битви 1621 р., але польсько-козацькі війська тоді отримали перемогу над військами нападника.

Однак у другій половині XVII ст. ситуація з точністю до навпаки. У 1672 р. до Кам'янця підійшло 150 тисяч турецьких вояків на чолі із султаном Магометом IV. Султан попросив здатися взамін на збереження життя для всіх мешканців та з умовою визнання міщанами влади султана.

На проведеному зборі вельмож міста у Кафедральному костелі св.Петра і Павла була дана відповідь Султану, що «всі ми в цій землі родились і цю землю ми будемо захищати».

Кожен залишався при своїй думці. Крім того в день, коли Султан здійснивав огляд підступів до Кам'янця і вивчав оборонні укріплення міста, раптом вистрілила гармата і знищила кам'яним ядром намет, де розміщувались покої султана. Це він згодом побачив і дав вказівку на початок воєнних дій.

Джерела повідомляють, що оборонці міста сподівались на підмогу військ із Варшави, але так і не дочекались її.

Як з'ясували дослідники, які проводили археологічні дослідження та археологічний нагляд у 2007-2010 рр. на 22 ділянках, де здійснюється відбудова втраченої житлової забудови, переважна частина виявлених археологічних предметів походить з кінця XVII ст. Вони відносяться до періоду другої війни Речі Посполитої з Османською Портою, що розпочалась 1672 р. [2]. Припускаємо, що бомбардування міста здійснювалось найдосконалішими на той час гарматами, які виготовлялись у Франції та які були на озброєнні в турецькому війську.

Після кількадевного бомбардування місто не здавалось. Значна кількість фрагментів пізньосередньовічної кераміки та варених кісток свіжеских тварин, що виявлена на ділянках, де автор статті проводив археологічні дослідження, свідчить про поступове зменшення запасів провіанту у місті [3]. Та остаточну крапку у протиборстві поставили підкопи під Новий замок і закладення в цих тунелях мішків із порохом.

В архівах Парижу зберігається оригінал карти, на якій зображено план і заходи задля успішного штурму турецькими військами Кам'янця. Це – єдина мапа, яка може свідчити про загальну техніку наступу на оборонні укріплення міста (*на вкладці*). Через таємні підкопи під вали Нового замку турки оволоділи ним і змусили польські війська покинути раніше зайняті позиції та перейти до Старого замку.

Як вважають історики, цей період в історії битви став переломний. Припускаємо, що із того часу турки призупинили обстрілювати місто, зосередивши увагу лише на Старому Замку [4, с.414].

В ході бойових дій на дев'ятий день облоги Кам'янця 27 серпня польський загін Володимерського під натиском турецької армії капітулював. Але в той час, коли турки входили до міста через Руські ворота, у замку трапився вибух. Припускають, що майор Геклінг спустився у підвали Чорної башти і підірвав провіант, який залишився в оборонців.

Досі ніхто не знав, який вигляд мала башта Чорна та укріплення замку між баштою Папською та Новою східною [5].

Вигляд тогочасної столиці Подільського зберіг для нащадків вєводства Кипріян Томашевич, можливо, інженер за фахом. Після поразки польських військ, як один із керівників оборони міста, він виїхав із Кам'янця [6].

Томашевич зафіксував події вересня 1672 р. на мідьориті, що вважається найвідомішим джерелом для вивчення середньовічного Кам'янця [7]. Автор досконало зобразив оборонні споруди, церкви, костели, будинки, вулиці, майдани, річку з каньйоном, що оперізує місто.

На гравюрі позначив і ділянки, через які турки ввірвалися до Горнверку (друга назва Нового замку), а в Старому замку – місце, де, за описами мемуаристів, загинув польський лицар Володимерський (Рис.1-2).

Нещодавно у Головному архіві Варшави Актів давніх, автор цієї статті віднайшов план Кам'янця-Подільського, про який із українських істориків досі ніхто не писав [8]. Не зрозуміло, чому і польські дослідники не виявили його раніше?

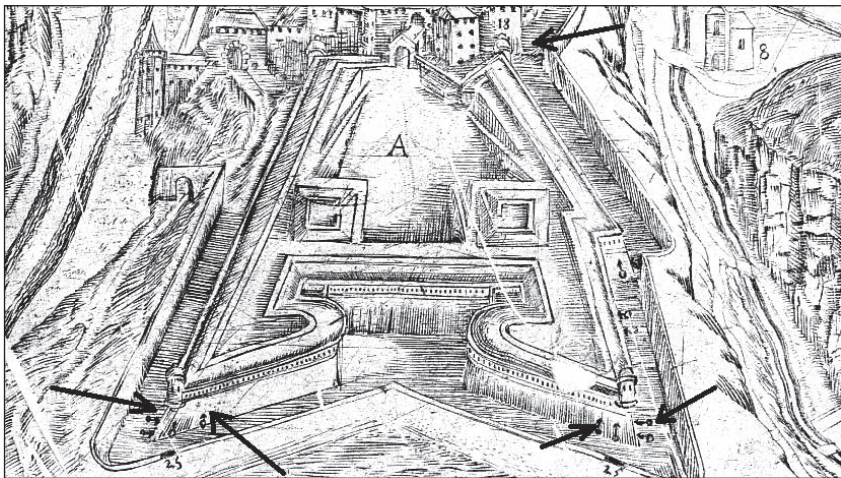
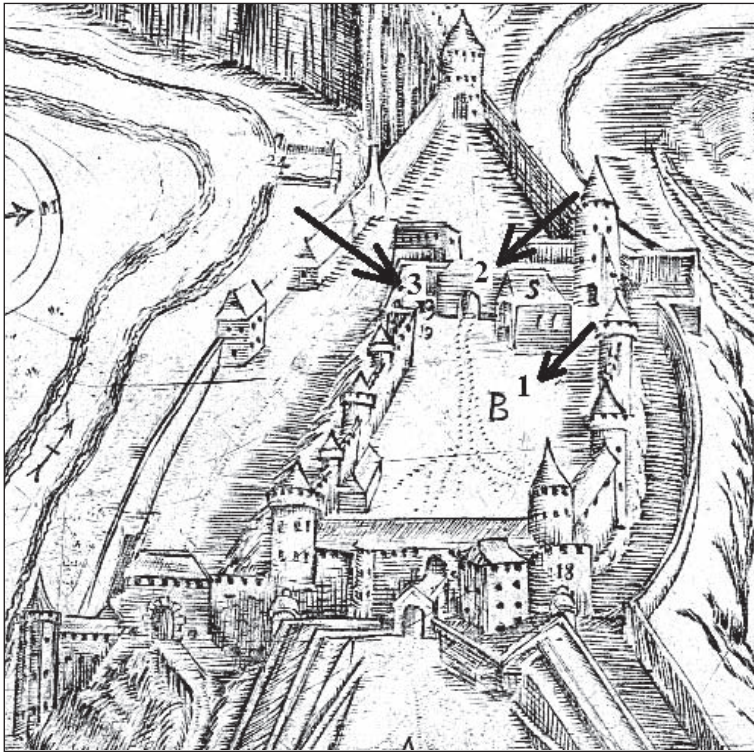


Рис. 1. Вид Нового замку у 1672-1673 рр.

Гравюра Кипріяна Томашевича. 1673 року.// www.polona.pl/item/404622/0/

На плані вказано стрілками ділянки кам'янецького Нового замку (напівбастіон св.Юрія та напівбастіон св.Михайла) і Старого замку (башта Нова західна), під які турки здійснили підкопи та заклали у них міни.

Зображення на ньому Старого та Нового замку кардинально змінює уявлення про події, що розгортались у вересні 1672 р. Зокрема, там видно, що біля входу у замок знаходилась велика двоповерхова будівля з вікнами та аркою зліва, через яку можна було зайти в твердиню. Найімовірніше – палац коменданта, що існував між підірваною Чорною баштою та баштою Папською (Рис.3). Як відомо з джерел, згодом під завалами знайшли тіло Міхала Володимерського і поховали у одному із костелів [8].



**Рис. 2. Кам'янецький Старий замок
після взяття його турками у 1672 р.**

Гравюра Кипріяна Томашевича. 1673 рік // www.polona.pl/item/404622/0/
Експлікація. 1. Пуста ділянка, де існувала церква св.Покрови, в якій, за припущенням істориків, поховані засновники Кам'янця литовські князі Коріатовичі. 2. Пуста ділянка, де існував великий палац коменданта замку, що розібраний турками, українцями та козаками після його руйнації. 3. Пуста ділянка, де існувала башта Чорна, на якій загинув пан Єжи Володєвський.

Оскільки 1657 р. поляки та вірмени, спалили квартал русинів і вигнали їх з міста, після захоплення Кам'янця турки випроваджували кривдників своїх союзників козаків та русинів з міста під супровід оркестру [8]. З того часу аж до початку XX ст. у Польщі співали пісню:

*«Pod Kamieńcem pod Podolskim
Stoi Turek ze swym wojskiem!»* [9, s.127].
(Під Кам'янцем під Подільським
Стоїть турок зі своїм військом!)



Рис 3. Фрагмент Кам'янецького замку на виявленому автором плані міста другої пол. XVII ст.// AGAD. PL_1_444_407_001.

Експлікація. 1. Церква св.Покрови, де були поховані литовські князі Коріатовичі, що надали міщанам міста у 1374 р. грамоту на самоуправління руською мовою. 2. Палац коменданта замку. 3. Чорна башта.

Недостатнє вивчення українськими істориками архівів Туреччини (через специфіку мови і обмежене державне фінансування наукових досліджень) не дозволяє краще дослідити цей важливий період вітчизняної історії. Значно більший досвід у цьому напрямку мають польські колеги. Наприклад, на основі кількох дефтерів (докладний перепис провінції) Кам'янецького еялету польський дослідник Даріуш Колодзейчик захистив докторську дисертацію та видав монографію [12].

У Варшаві, в палаці Красинських, де розташований відділ рукопису бібліотеки Народової, ми нещодавно виявили переклад російською мовою статті знаного популяризатора історії подільського краю кінця XIX ст. Юзефа Антоні (Аполінарія) Ролле про перебування Кам'янця у складі Османської імперії. Оригінал статті польською мовою, як відомо, був опублікований у тритомному виданні «Замки Подільські на Волоському шляху» [11]. Поки що достойно не встановлено: чи текст переклав на російську особисто лікар-краєзнавець, чи то зробив хтось інший? Гадаємо, тритомне видання планували видати у російському варіанті, але справа до того не дійшла, а текст загубився серед багатьох інших чернеток плодового автора.

Досліджуючи автобіографію Ю.Ролле, С.Баженова вказує у своїй монографії, що В.Гульдман, аналізуючи матеріалам про замки, писав: «Самою кращою працею, в розумінні деталей і ґрунтовності дослідження, є в даному випадку праця покійного д-ра Й.Ролле «Zameczki Podolski», і

мимоволі, доводиться жалкувати, що до цього часу це видання не перекладено на російську мову» [12, с.104].

Подільський історик М.Яворовський констатував: «з історичних праць доктора Ролле, найближче відношення до Кам'янця-Подільського мають «Замки подільські», де детально викладена історія міста. До недавнього часу (до видання історії Кам'янця російською мовою Ю.Сіцінським) твори Ролле були єдиним докладним дослідженням з історії Кам'янця» [13, с. 187].

Є.Пламеницька та Л.Крощенко на початку 70-х рр. ХХ ст. під час історико-архівних пошуків, пов'язаних з реставрацією забудови середмістя Кам'янця-Подільського, виявили у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка рукопис під назвою «Kamieniec Podolski. Szkic historyczny przez Józefa Apolinarego». Пізніше його частково опублікувала донька Євгенії Михайлівни – Ольга Анатоліївна Пламеницька [14].

Розуміючи низький загальний рівень знання польської мови серед поляків і бажання краще пізнати рідну історію, ми вирішили запропонувати широкому загалу виявлену російську версію тексту, відредагувавши їх під сучасний правопис. Також задля повнішого пояснення окремих епізодів тексту, які не були відомі автору статті у другій половині ХІХ століття, подаємо історичні факти в інтерпретації сучасних науковців.

Особлива подяка кандидату історичних наук Одеського Національного університету імені І.І.Мечникова Олександрю Середі за мемуарні спогади графа де Ла Магделена (Le C[omte] De La Magdeleine), фрагменти якого використано у коментарях.

Джерела та література:

1. Смолій В.В. Степанков. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. – К.: Темпора, 2011. – С.402-411.

2. Шевченко Д. Нагнибіда Р. Нові археологічні матеріали за результати архітектурно-археологічного нагляду та археологічних досліджень у 2004-2010 роках на території НІАЗ «Кам'янець». Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2012. Вип.16. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 353-366.

3. Нагнибіда Р. Архітектурно-археологічне вивчення середньо-вічної забудови південних кварталів Кам'янця-Подільського на прикладі будинків по вул. Довгій 15, 15 а// Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції (18-19 листопада 2010 року) [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С.Винокура] / Завальнюк О.М. (голова), Войтенко В.І. (співголова), Баженов Л.В. (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.173-181.

4. Пламеницька О. Castrum Camenecis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний – ранньомодерний час) / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – 672 с.

5. Relacja o upadku Kamieńca r.1672 i ostatnich czynach p. Jerzego

Wołodujowskiego przez IMCI pana Stanisława Makowieciego stolnika Latyczowskiego. AGAD. – Zb. Branickich z Suchei. Nr 168/199.

6. Гравюра Кипріяна Томашевича. 1672 року. www.polona.pl/item/404622/0/

7. AGAD. PL_1_444_407_001.

8. Шпильова В. Загадка башти Чорної// Голос України. 28 листопада 2013 року. № 224-225.

9. Derdej P. Kamieniec-Podolski 1672. Bellona: Warszawa, 2009. – 179 s.

10. Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet kamieniecki 1672-1699. Warszawa 1994. Oficyna Wydawnicza Polcek Polskiego Czerwonego Krzyża. Wydanie I. – S.106-208.

11. Dr.Antoni J. Zameczki Podolskie na kresach multańskich.T.I. Kamieniec nad Smotryczem. Wydanie drugie i powiększone przez autora. – Warszawa: Kraków, 1880. – S. 131-174.

12. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. Вид. друге, доповнене, перероблене.) – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – 180 с.

13. Баженова С.Е. На шляху реалізму. Історія України у творчості представників «української школи» в польській літературі 40-90-х років ХІХ століття. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2006. – 258 с.

14. Пламеницька О. Невідома монографія Юзефа-Аполінарія Ролле з історії Кам'янця на Поділлі // Память України: Історія та культура. – 2000. – № 3-4. – С.57-61.



**KAMIENIEC PODOLSKI POD WŁADZĄ TURECKĄ
W LATACH 1672-1699 (РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ)
(З СУЧАСНИМИ УТОЧНЕННЯМИ,
КОМЕНТАРЯМИ ТА ІЛЮСТРАЦІЯМИ)**

Отношение Речи Посполитой к новому завоевателю было вовсе не дружественно; турки зная, что занятие Каменца будет дорого стоить, что польское дворянство не позволит безнаказанно отнять этот истинный перл короны Пястов, стали думать о надлежащем укреплении главного города воеводства, чего и достигли в продолжении первых шестнадцати месяцев, то есть в период времени от занятия Подолии до хотинского сражения.

Прежде всего турецкий комендант занялся очисткой города; до сих пор тут властвовали гяуры (так турки называли христиан), народ проклятый, нужно было уничтожить следы его существования. Поэтому наскоро убрали мусор, выбросили кости, покоившиеся на костельных кладбищах и сняли со священных мест кресты. (Упор.: – *Французський дипломат так описує ці події: «Після наказу, відданого стосовно мечетей, [турки] почали нищити вітари і ікони і викопувати моці, щоб викинути їх на завалище, а їх попіл пустили за вітром. Турки говорили, що опоганили би свою молитву, здійсниючи її на костях одного з гяурів або християн; у францисканській церкві декілька яничарів викопали тіло шляхтича, вбитого під час облоги та протягли його подвір'ям монастиря, простромивши палкою так, що вона ввійшла крізь задній прохід, з вийшла з іншого боку – через рот. Настоятель сказав мені, що перш ніж померти, бачимо, як мертві воскресають і постають. Ахмет паша, головний скарбник спитав мене, що той сказав, і, дізнавшись, звернув увагу на цю сцену, якої він не помітив, та наказав вигнати та піддати покаранню цих негідників. Я отримав дозвіл на поховання тіла цієї людини, знаної мною за життя». («Оповідь про те, що відбувалося під час війни з Польщею аж до року 1676» Ла Магделена. Історія України в книжкових пам'ятках XVI-XVII ст.: з колекцій Наукової бібліотеки ОНУ: зб.наук.праць / авт.-упоряд.: О.В.Полевщикова, Є.В.Бережок, О.Л.Ляшенко, Наук. б-ка. – Одеса: «Одеський національний університет», 2011. – С.29) Припускаємо, що це міг бути Міхал Єжи Володичевський, якого було спочатку поховано у криптах Францисканського костелу. Якщо інформація достовірна, то полководця перепоховали в іншому місці, а не у дворі Кафедрального костелу, оскільки саме цей храм загарбники перетворили на головну мечеть Кам'янецького єялету на честь султана і, відповідно, церковники досі*

замовчували правду – легендотворчіть завжди була складовою релігії, а дослідники, або не знали цього джерела, або з етичних чи інших принципів обминали цей факт. Тому з позиції науки і заради істини, варто було б провести антропологічні та генетичні дослідження кістяка, який лежить під відомим громадськості пам'ятником «гектору кам'янецької фортеці»).

Потом новые хозяева занялись украшением главного города ново-приобретенного пашалыка. В половине декабря 1672 года крепость была исправлена. «Старый замок, – пишет известный корреспондент, – порохом разрушенный нашим, тепер totaliter (полностью) воздвигнут с двумя крепкими башнями»¹.



Весною 1673 г. Турки занялись укреплением самого города, в чем помогли им французы². В половине июня «укрепление города было совершенно окончено, работали поспешно, на работу ежедневно выходило по 2000 крестьян, которым платили по золотому в день. Эта крепость так снабжена оружием и провиантом, что по наполнении костелов и некоторых домов, нет больше места для помещения их»³. Новые хозяева заботились также и о приведении в порядок города: они разрушали не только ветхие дома, но и крепкие деревянные, желая из Каменца сделать каменный город: «жители Каменца понимали, что с ними поступают так, как они отдали от договора *deditionis* (упор.: *задача, капитуляція*), пока

¹ Ojzyste spomniki. T. II. str. 194.

² Historia warowni (patz niżej).

³ Ojzyste spomniki. T. II. str. 231.

султан оставался по этой стороне Дуная: им спускали, но как только он переправился на ту сторону, а им оставили очень злого и горячего губернатора, делаються притиснения и опустошения, так что теперь страшно смотреть на Каменец. Строения, разрушая, сжигают, а основывают только каменные и мечети»⁴. Источники, которые мы имеем под рукой, позволяют нам полагать, что новые завоеватели считали город за склад военных орудий, за штатную станцию на пути в Европу, о завоевании которой еще тогда мечтали. Однако воспоминания о прошлом возбуждали в турках сильную ненависть, они относились к нему (Каменцу) с неумолимым вандализмом. Прежде всего они взялись за святыни. Мы раз уже упоминали, что католикам и армянам они оставили по одному костелу, а русинам над самую рекою три церкви, из которых одна только уцелела⁵; но не позволили употреблять колокола, так что не было чем звонить: «большой колокол – пишет современный обыватель – находится на приходском кладбище, а также русские и армянские колокола, вместе снятыми с крестами. Духовным причиняют большие обиды в храмах и на базарах. Султан дал год свободы, а между тем всякий день вымышляют новыя обиды и притеснения. Бедные люди не имеют возможности жить. Много подобных производится притеснений и обид и все это от жидовь и липков»⁶. Это письмо писано 16 февраля 1673 г., а спустя два месяца львовский поста-магистрат Живерит (Zywert) доносил, что колокола забрали козаки, остался только один кафедральный: «Есть – говорить он – *quid curiosum* (упор.: *ретельный, турботливый*) в Каменце: когда хотели вывезти большой колокол, подаренный Дорошенко, три телеги, приготовленные под него, сломались одна за другой; и должны были оставить его, считая это за волю Божью»⁷. Но это не все, бедные христиане испытывали еще большие унижение: по приказанию паша ксендзов били палками: «приходской ксендз Матфей (Масіеја) (кс.Шорнилъ? (Szornnil?), творивший большие *scandala* (скандалы), получил сто палок в пятки», пишет какой-то мещанин⁸); не понимаем, какое значение должны были иметь эти *scandala* (скандалы)? Потом власти велели сторожам отставшихся храмов показать количество находившегося в них серебра. «Армяне откупились от ревизии 2000 талеров, (упор. – *в друкованому польською мовою тексті 200 талеров*), обязавшись представить опись; Русь сделала тоже»⁹.

От храмов перейдем к мещанам. Дворянство и духовенство, оставив (упор.: *оставили*) город тотчас по взятии его, а бедняки убогие остались.

⁴ Ojzyste spomniki. T. II. str. 199, list że Żwańca.

⁵ Jerlicz, Latopisiec. T. II.

⁶ Ojzyste spomniki. T. II. str. 200.

⁷ Ojzyste spomniki. T. II. str. 204.

⁸ Ojzyste spomniki. T. II. str. 244

⁹ Ojzyste spomniki. T. II. str. 230.

Оставив (упор.: *оставить*) их – было в интересах турецкого правительства; но так как их часто беспокоили, то, кто мог, тайно уходил из города. За перекупчика, имевшего купеческий патент, отвечали ... и сажали в тюрьму, и свободу можно было выкупить только за большую сумму. У одного жителя найдено было «на несколько сот гривен обработанного золота» (упор.: *в тексті – срібла*), принадлежавшего одному из костелов, но так как все богатства здешних костелов должны были быть переданы турецкому правительству, то золото взяли; временного же владельца «хотели взять на *quaestio* (упор.: *гвалт*) и он приплатил 200 талеров». Такие наборы повторялись очень часто и под разными предложениями. Например, турки своею щедростью развели в Каменце безмежное множество собак, так что человеку страшно было на улицу показаться. Велено было истребить их христианам; но последние откупились от этого позора 30 талерами (левами)¹⁰. Но самым большим преступлением, по турецкому закону, была привязанность к Речи Посполитой; кто не мог ее скрыть, тот погиб наверне. «Польского войта – писали в 1673 г. из Каменца – взяли под арест за то, что будто он часто писал к полякам. Жизнь его висела на волоске; тогда он заплатил 88 левов и 10 гривен серебра. Для спасения его жизни много сделал войт армянский. Он выдан был жидами, от которых всё узнают. Запретите, ради Бога, на время путешествовать Жидам»¹¹. Нужно признать, что турецкая полиция была вовсе не хуже, система шпионства была в большом развитии и введена даже с большим знанием дела. Речь Посполитая также имела шпионов, но турки в этом отношении стояли выше. Мусульмане, например, гораздо лучше знали, что делается в Польше, чем мы их действия. Правда, им помогали Липки (Быковский (Bykowski), Адамович (Adamowicz) и жиды. «Что делается в Польше, сколько войска было у нас в прошлом году и сколько теперь есть – все турки знают. Об этом извещают их жиды из Польши», пишет воевода Серадский (sieradzki)¹². А в другом месте Буркулаб Черняховский (Burkulab czerniechowski) доносит гетьману пред хотинским сражением: «Если имеете желание ударить на турецкие войска, то нужно это сделать осторожно и с большою силою, так как эти войска огромны. Много шпионов бывает ежедневно в польском войске, большею частию жиды и армяне, а также иные обарсуманившиеся люди из Каменца. От них турки будут знать даже час в котором польское войско тронется с места»¹³. За Липками и жидами (упор.: *в тексті izraelitach*) следуют польские ренегаты, может быть еще более опасные, как лучше знающие положение дела. Особенно два заслужили вечное пятно позора в потомстве: Патушинский (Potuszyn-

¹⁰ Ojzyste spomniki. T. II. str. 207

¹¹ У чернетці посилання не вказано. У друкованому варіанті. I. С. Т. II. str. 213.

¹² Так само. У друкованому варіанті L. С. Т. II. str. 218

¹³ Так само. У друкованому варіанті L. С. Т. II. str. 247.

ski), шляхтич «потурмак» (poturmak), – как называет его современная корреспонденция, человек способный; жаль только, что свои способности он употреблял на иное дело. В самое трудное время для края он появляется в Польше с предложением воспользоваться слабостью Турции и отнять Каменец (в марте 1673 г.) Вероятно, это было принническая (специальная) ловушка, приготовленная самими турками; но Синицкий (Silnicki), котрому попалась эта птица, знал толк в крашенных лисицах, задержал молодца и отдал в верные руки львовского старосты. При допросе оказалось, что Потушинский «несколько раз был в Польше, в Кракове и, пред приходом турецких войск, в Каменце; а потом его видели в турецком войске в чалме; он был очень зол на христиан и Богушову хотел иметь жену»¹⁴. Что случилось с Потушинским потом, не известно; но следует полагать, что при этих шутках он не вышел сухим. Другим потурмаком был Даровский, когда-то наш переводчик при нашем посольств в Царграде Константинополе, и потом «продавшийся» туркам. Он-то сообщил падишаху «о большом недостатке хлеба в Польше, по причине которой у нас останавливаются (procrastinantur) (упор.: *дела*), – очень вслед войска, хотя Речь Посполитая говорила об этом секретно; – о *conjunctione* христиан и т.д.»¹⁵. Современная корреспонденция, говоря об этом Даровском, как о большом злоумышленнике, знавцем наших тайных дел.

Легко понять, что при таких обстоятельствах не весело было жителям Каменца. Армяне очень ловко, по крайней мере сначала, скрывали свои симпатии к Польше; потому их считали не опасными. Русские составляли низшие сословие и потому не допускали, чтобы они могли вредить, тем более, что Дорошенко много наговорил туркам о племенной ненависти двух народов. Поэтому епископ восточного вероисповедания Шумлянский (Szumlanski) бывал в Каменце, даже с большими почестями был принимаем пашой, возил к атаману «от кого-то письма, в которых будто бы говорилось о *conjunctione* (упор.: *союз*) христианских владельцев и дружбе самого хана»¹⁶. Потом имел прошение от атамана; как приятель турок, был везде, все видел, потому что этого требовали интересы возлюбленной Польши¹⁷. (Что касается поляков, оставшихся в Каменце, то им Галиль-паша вовсе не верил, но до времени терпел и воспользовался первой возможностью,

¹⁴ Так само. У друкованому варіанті L. С. Т. II. str. 202.

¹⁵ Ojzyste spomniki. T. II. str. 227.

¹⁶ У чернетці посилання не вказані. У друкованому варіанті L. С. Т. II. str. 246.

¹⁷ Владыка поучился этой двуличной роли начал тому несколько лет, потому что еще в 1670 г., будучи послан с Белевским на Острожскую комиссию (между Речью Посполитой и козаками), он хотел на эту комиссию привлечь духовенство (несоединенное) и с той целью проезжал по местечкам и возбуждал народ против Дорошенка; тогда этот последний выслал своих козаков, которые схватили его в Могилеве над Днестром и привели в Чигрин, откуда однако он скоро освободился. (Вест. зап. России 1867 г. № 5, отд.2, стр.118).

чтобы сбить с рук ненавистное мещанство. В начале октября сгорело в городе несколько десятков домов: поляки зажгли! – закричали турецкие власти и потому сей час-же несколько сот их было выслано на жительство в Хотине «и два ксендза с ними». Но и Хотин не пользовался милостию турецких властей, потому что еще в январе того же года, заняв его, «от валахов отняли хорошую, разрисованную, с пожертвованиями на ежедневное богослужение, церков и поселили в ней 200 янычар. Господарь, выкупая свою бедную резиденцию в Хотине, чтобы иметь возможность отправиться в Яссы, принужден был дать каменецкому губернатору 3000 талеров»¹⁸. Из этого видно, что и валахам досталось от могущественного подольского губернатора.

Но мерою, которою бедные жители Каменца припасли свои надежды на будущее, было обращения турецких властей с львовскими заложниками, содержавшимися в Каменце. Известно, что Львов осажденный Галиль-пашой и татарами, после взятия крепости, дал выкуп неприятелю: жители обовязались выплатить победителям 80.000 талеров; но так как разрушенный город не имел в наличности столько денег, то выплатил только 20.000, а остальные обещали доставить потом. Однако до времени уплаты долга дал 8 заложников (двух ксендзов, двух армян, двух поляков, и двух жидов) и эти заложники содержались в Каменце. В половине декабря 1672 г. о них писали: «если немедленно не будут уплачены деньги; то в скором времени русские обыватели не будут иметь вольностей»¹⁹, потому что их дело выкупить несчастных, так как они владеют большими богатствами, а могущество ничего не имеет. Затем, спустя несколько дней, новое письмо во Львов: «остающиеся в Каменце заложники пишут, что если в продолжении месяца не будут уплачены туркам деньги, то им уже показывали палки и цепи, которым их будут потчевать. Просят Речь Посполитую, на милость Бога, помочь в этом выкупе, потому что иначе они погибнут и понесут позорное *supplicium*²⁰ (упор.: *виконання, страта*)». Наконец в январь 1673 Галиль-паша, прибыл в завоеванный город на постоянное жительство, приказывает немедленно привести к себе заложников. Привели несчастных, скрученных янычарами и толпой народа, на площади вписали их имена и фамилии в реестр; «потом комендант изволил спросить, получают ли они от казначея провизию? Они отвечали «что мало: ежедневно получали 9 фунтов мяса, 7 хлебов, 3 свечи и за все время три воза дров. Потом велено было дать им дом *sum prescotione*, чтобы лучше было жить»²¹. Эта милость продолжалась однако лишь несколько месяцев, потому что уже в мае доносят из Каменца: «с нашими бедняками

¹⁸ Ojzyste spomniki. T. II. str. 197.

¹⁹ В чернетці посилання відсутні. В друкованому тексті. Л. С. Т. II. str. 194.

²⁰ Так само. - str. 195.

²¹ Так само. - str. 196.

стали жестко обращаться и уже не дают освещения»²². А спустя несколько дней: «Львовские заложники находятся теперь in strictissimo carcere (упор.: у найтіснішій кам'яниці), в одной маленькой комнатке, в которую сквозь проникают только через небольшое отверстие»²³. В мае католикам запрещено было видаться с ксендзами, только русское и армянское духовенство имело к ним доступ. Потом, по мере приближения времени войны, турецкие власти делаются мягче; «не так варварски, как прежде, обращаются с заложниками, – знать и в Каменце беспокоятся»²⁴. Только в половине 1674 года несчастные были освобождены, после того как выдержали двухлетнее заключение.



(Упор.: – Львівські історики, досліджуючи цей період, з'ясували у листі Яна III Собеського від 15 березня 1677 р., що «львів'яни заплатили 116 636 злотих і 1 гріш. У заручники до турків зголосились 75-річний бургомістр Львова Бартоломей Зиморович, львівський райця Ян Гонсьорек, лікар Анджей Шимонович. Зголосився піти у неволю львівський лавник Ян Студницький, але магістрат відхилив його пропозицію, через поважність його віку. Тому він відправив свого сина. Далі за жеребом у неволю пішли книгар від польської громади Анджей Добжинський та Едвард Ненеке-Менке, від вірмен – Габріель Бенатович та Якуб Яськевич, від українців – Стефан Лавришевич та Петро Афендика. Ще був один чоловік імя

²² Ojzyste spomniki. Т. II. str. 198.

²³ В чернетці посилання відсутні. В друков. тексті. Л. С. Т. II. str. 214.

²⁴ Так само.- str. 246.

якого історія не зберегла. У заручники пішов Ян Чехуцький. Від єврейської громади було визначено двоє осіб, але їх імена також невідомі. Добровільно до заручників приєдналися українець Яків Нурка та поляк Францішек Чехуцький. Зауважимо, що Францішек перед облогою Львова повернувся із навчання із Падуї, де отримав фах лікаря і щойно одружився із Анною Анчевською, донькою заможного та відомого купця. Звільнені вони із полону через вісім років, а не через два, як пише Ю.Ролле. Спеціальним рескриптом від 19 лютого 1675 р. Ян III Собеський звільнив їхніх дружин, що залишились у Львові, від сплати всіх податків. **А.Козицький. Військова історія Львова. Львів. 2014.- С. 261-262).**

Тепер поговорим о турецькому правительстві. Головним начальником крепости был комендант, de facto (упор.: *насправді*) и правитель всего подольского воеводства, преднепровской Украины и Валахии, неограниченный господин над жизнью и смертью жителей, оставшихся в его пашалыке. Мы уже знаем, что Магомет IV назначил на эту должность Галиль-пашу. Это личность замечательная во всех отношениях. Больше всего он любил военное дело, отличался при осаде Каменца, потом в походе на Львов; дал доказательства храбрости и осторожности, в награду за что получил коменданство; желая укрепиться на должности, поехал в Стамбул, показал важность занятого места; убедил, что только он один как хорошо ознакомивший с местностью, в состоянии выполнить принятую обязанность; а получив от падишаха неограниченную власть, которой с таким усердием домоглася, наконец торжественно въехал в Каменец в январе 1673 г. Христине не любили его: в их кругу он приобрел себе имя «злого и безчеловечного губернатора». Этот человек был с образованием, из-за которого выглядело восточное варварство. Так, например, он осведомлялся у львовских заложников о сделанном им же, улучив по возможности их положение; а за стенами города покровительствовал разбойникам Липкам и щедро платил за польские и русские головы. Он любил пышность, окружал себя двором, жил в старом епископском доме, на месте которого тепер стоит здание дворянства; слугами его были иностранцы, лакеями – только из неліцев (упор.: *безпринципних космополітів*), которые часто уходили в Польшу. Должность драгоманов исполняли Армяне; Французы приносили под его надзором инженерные работы и он за ними зорко присматривал, как бы предчувствуя, что после каждого погрома Турки здесь найдут безопасное убежище. Как турецкий патриот, он истреблял все неприязненное исламу, вовсе не обращая внимания на средства; кроме того он хорошо понимал, что Каменец, прославившись торговлею, может сделаться главным рынком местных турецких продуктов. Он покровительствовал земледелию и заохочивал поселян возвратиться, с условием, чтобы признали новый порядок и новое правитель-

ство. Может быть земледелие даже хорошо бы развивалось, потому что бы в апреле 1673 г., «мужики начали собираться в окрестностях Каменца, но без скота»²⁵, так-как они боялись разбойников Липков – и не без основания. Поэтому на пространстве целого турецкого захвата, известная плодородием, почва Подолии поростала сорными травами, только часть её, между Каменцем и Жванцем, засеивалась кукурузой; в других местах глазам представлялась печальная степь, покрытая исполинским бурьяном! За такие услуги, Галиль-паша, уже в начале своей службы, получил самую высшую должность: «*in vim* (упр.: *в силу*) награду за то, что он остается в Каменце, присланы указы (пишет Живерт (*Zywert*), что имеет быть *gritiso* между всеми пашами и чем-то большим, чем паша», но однако был оставлен при Каменце»²⁶. Чрез два месяца (в июне 1673 г.) Гусейн-паша должен был занять его место, но это ему не удалось; он остался до конца в скромной роли командующего в лагере под Хотинном, которую потом так дурно выполнил.

Галиль-паша зорко следил за Дорошенком, котрому не доверял. После козацкого атамана безперестанно скакали в Каменец, обманывая народ, что ездят сюда желая забрать костельные колокола в Украину»²⁷; в действительности же дело шло о подкреплении против России, которая вытесняла казачество из приднепровской Украины. Подкрепление шло, но как это счастья не было; атаман подался и тогда образовалось вместо гетьманщины это сарматское княжество, таким же, если не выдумка паши, то его любимое дитя. Он имел в виду и молдаво-валашских воевод, знал их отношения к Речи Посполитой и предчувствовал измену; однажды даже чуть не привлек обоих в Каменец; потом советовал Дивану призвать их в Константинополь и там задержать; дело оттягивалось, а находчивость этих господ под Хотинном как нельзя более оправдала его предусмотрительность. – На основании вышесказанного, каждый согласится, что Галиль-паша был из числа самих опаснейших для нас неприятелей и на наше несчастье, много долгих лет управлял этим краем. Наверное не знаем, но нам кажется, что здесь он и умер около 1690 г. Он выдержал осаду Каменца Якобом Собеским, судил и Юрка Хмельницкого в здешней ратуше, соорудил турецкий мост, украсил любимый доминиканский костел великолепной кафедрой.

После Хотинского сражения завоевательную политику он переменял на оборонительную, готов был отказываться от всей Подолии, только бы удержать Каменец, и доказал свое: турецкое правительство поступало по его мыслям в продолжении целых 27 лет. Преемники Галиль-паши ничем

²⁵ Ojzyste spomniki. T. II. str. 205.

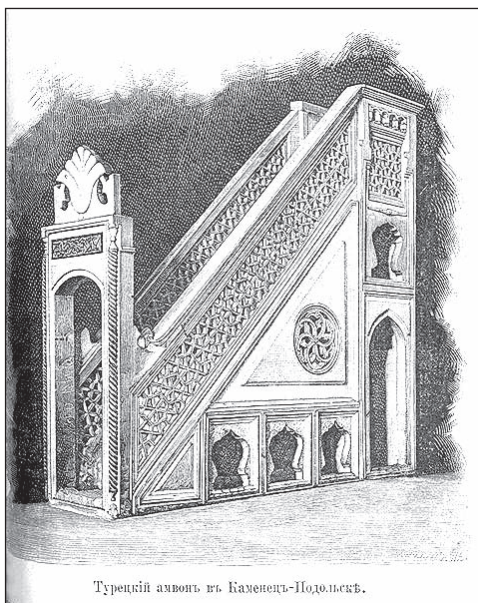
²⁶ Ojzyste spomniki. T. II. str. 204.

²⁷ В чернетці посилення відсутні. В друков. тексті. Л. С. Т. II. str. 219.

себя не ознаменовали; город под их управлением падал все ниже и ниже, и в руки Поляков достались одни развалины!



Турецкий минаретъ. — Le minaret.



Турецкій минаретъ въ Каменецъ-Подольскѣ.

Но возвратимся к делу. Главной целью всех стремлений только что упомянутого правителя было отурчение Подолии, и первые два года после захвата очень тому благоприятствовали. Во всем воеводстве только Чернокозинцы оказывали сопротивление: гарнизон их не сдавался; но Чернокозинцы не могли поднять упавшего духа остальных жителей; упорство это было большим безумием, но только безумием и ничем иным было это удовлетворение военной чести, не больше. Отурчению края способствовали турецкие гарнизоны и мусульманские семейства прибывшие из Константинополя; те и другие известны были под общим названием *praesidiûw*: такие *praesidia* находились в Сеняве, Браилове, Язловцах, Могилеве, Умани и Рашкове. В этом последнем местечке, расположенном над Днестром, был главный пункт переправы белгородских татар. Потом они решили здесь остаться, что заставило мещан покинуть местечко, так-как новые пришельцы похищали у них женщин и славянки славились красотой.

Мы должны указать еще на одну особенность, характеризующую новых владельцев и доказывало, как они далеки были от веры в постоянное обладание приобретенной провинцией: они не строили мечетей и даже, выгоняя духовенство из костелов, не переделывали их на магометанские святыни. — Только Каменец и Меджибож составили исключение. «Паша, комендант

Язловец, – говорит один из корреспондентов, – писал к паше каменецкому, прося, чтобы этот ему позволил обратиться доминиканский костел Язловец в мечеть. Об этом каменецкий паша писал к визиру, а тот к самому султану, советуясь, нельзя ли, что бы в Язловцах и Меджибоже была мечеть? – на что султан разрешения не дал, сказав, что эти места могут перейти в руки Поляков и жаль объявлять своим то, что не будет таковым постоянно»²⁸. Однако надо признать, что новым колонистам, особенно турецким уроженцам, не очень понравилась Подолия, да и в самом войске не обошлось без бегов: «Одни из Турок уходят из Каменца (пишет жванецкий (упор.: *в друкованому тексті - Iwonnicki*) мещанин в половине февраля 1673 года), другие почти ежедневно умирают от большого мороза, особенно при караулах, которые отправляются только в замке, а городские ворота остаются без стражи»²⁹. И в других местах в апреле того же года читаем : «Турок оставленных в Каменце для защиты, было 14.000 человек, – теперь с трудом можно верить, что бы их было 10.000, так сильно их истребила перемена климата; ежедневно умирает от десяти до двадцати человек и более. Много их убыло и чрез то, что *impatientes* (упор.: *не маючи змоги переносити*) невзгоды, уходят по 30 в одну ночь, отважно спускаясь с высоких скал. Хоть стража на валах и воротах и могла бы им в этом помешать, но и она принуждена не обращать на это внимания, когда убегающие *indicunt* (упор.: *требуют*) от неё молчания, а в конце концов угрожают удушением или сброшением со скалы»³⁰. Не весело было непрошеным гостям, покоившимся на лаврах. Тяжелый воздух, вследствие небрежного содержания города, производил холеру, сильно в то время свирепствовавшую; зима тоже очень наскучила: как бы на зло победителям, она в 1672-1673 г. отличалась особенным напряжением и тянулась долго; мучил голод: «В Каменце осьмушка (*osmazka*) зернового хлеба стоит 9 левов, а вязка дров – 2 лева», – пишет мещанин-современник; что же происходило в то время, когда, в ожидании войны, начали собирать войска? – «в одной избе по 100 человек»³¹ должно было помещаться.

До сих пор мы говорили об одной половине, сделавших нашествие союзников – о Турках, теперь, для дополнения речи, приступаем к описанию Липков. Им по справедливости принадлежит это место в данной беседе, потому что они дали себя почувствовать как земле подольской, так ровно и соседним польским провинциям.

Липки берут начало от белгородских татар. Это кадры, которые с течением времени полнятся Черемисами или Чемериссами, Валахами, Русскими и Поляками, но уже переменившими христианскую веру на маго-

²⁸ Ojzyste spomniki. Т. II. str. 237. В Меджибоже татары выстроили мечеть, которая сохранилась до нашего времени.

²⁹ В чернетці посилання відсутні. В друков. тексті. Л. С. Т. II. str. 199.

³⁰ Так само.- str. 205.

³¹ Так само.- str. 292, 293.

метанскую; их число до такой степени увеличивают Татары, поселенные Витольдом над Вакою, что за ними остается это название. Бартошевич так изображает нам Липков: «в чертах лица они представляли какой-то переход между монголами и другими племенами. По одежде, по языку мы не признали бы их Татарами, потому что одевались по-польски»³². Эта банда разбойников, составленная из самых разнородных начал, наиболее обращала на себя внимание во время турецкого нашествия на Подолию. Даже, говоря правду, это имя появилось у нас не раньше, как пред самой осадой Каменца Магометом IV. Современные хроники говорят, что Липки ворвались в смотричанское устье из-за Днестра и начали грабить в окрестности; вследствие чего выслана часть каменецкого гарнизона для их усмирения. За то довольно часто о них упоминается в следующей четверти столетия. Некоторым образом официальное, а также первое упоминание о Липках находим в брацлавском трактате (17 октября 1672)³³: «Те татары, названные семитами или липками, которые прежде жили в Польше, а потом удалились из неё и подались владычеству блистательной Порты, но жены оставлены на месте прежнего жительства, – могут без всякого препятствия возвратиться за женами, детьми и движимым имуществом. Другие же, которые остались в Царстве Польском, имеют полное право выбраться с женами, детьми и всем движимым имуществом, либо остаться». Речь здесь только о татарах литовских, а может быть и о тех, которые поселились под Острогом, потому что колонии черемисов, названных черемиссами, под Баром, сами собой вошли в состав Подольского пашалыка и именно с того времени считаются татарские поселения в Меджибоже и под Немировом в Брацлавском воеводстве. Но главным местом в пределах турецкого захвата, были предместья Каменца, расположенные по крутым берегам Смотрича: Карвасары и Татариски.

Надо сознаться, что наши предки постарались в высшей степени не практично, употребляя литовских татар, во время турецкой войны, на боевой линии; потому что их отряды, расположенные отдельно от всего войска, при первой встрече с единоверцами, поселившимися в Крыму, переходили на их сторону – и не удивительно! – их соединила религия, обычаи, братское дружество, наконец, поощряло к измене и предчувствие худого исхода войны, потому что все, кроме ослепленного польского дворянства, знали, на которой стороне будет проигрыш. Правда, уже за десять лет пред падением Каменца, дальновидные люди подавали голос за уменьшение татарских отрядов: «Король и сенат постановили (пишет Ерлич (Jerlicz) 1663 г.), чтобы в войске не было больше четырех татарских полков, чтобы им давалось жалованье только на одну лошадь и чтобы им

³² Pogląd na stosunki Polski z Turcyą i z Tatarami etc. str. 32.

³³ Kochowski, Klimakter IV.

не служили ни Поляки, ни Русские, а только Татарин Татарину»³⁴. Но проект не приведен в исполнение. Татары не только оставались в полках Речи Посполитой, но большая часть военной стражи назначалась при сановных особах; подольский подкоморий Лянцкоронский также не мало имел их возле себя в Мельнице и не мало истребил – за том же, спасая жизнь, принужден был принять магометанскую веру и этим бросил тень на каменецких сановников, предавших город Туркам³⁵. Но и Турки, по крайней мере в первое время, не нравились Литовским: «Литовские Татары (Липки) кричат на старшин: *Crucifige!* (упор.: *rozniżnати, оглянутись*) что их обманули и вывели из Польши»³⁶, – пишет неизвестный нам житель Каменца в апреле 1637 г. Однако незачем было возвращаться в Польшу, которая строго наказывала изменников; поэтому они принуждены были сделать ремеслом своим грабеж: это было единственное условие, обеспечивавшее их через людей, ловких, хитрых, что ознакомившимися с местностью, а к таким принадлежали Абрамович (Abrahamowicz) отличавшийся в Подолии в 1673 г.³⁷, Кричинский (Kryczyński) – в то же время, Кречковский (Kreczkowski) до 1675 г., Моравский (Morawski), Творовский (Tworowski), Быковский (Bykowski) из под Острога, Тарасовский (Tarasowski) и очень много других.

Но если с одной стороны эти разбои, допускаемые новыми владельцами Каменца, проходили для Липков, безнаказанно, то с другой – они все таки имели страшных врагов в некоторых служащих Речи Посполитой, оберегавших обывательские имения, и этих боялись как огня. Князь Вишневецкий – воевода брацлавский, главнокомандующий войском Мартин Богуш, ротмистры Станислав Май Сильницкий и Злотницкий, – оказывали важные услуги отечеству, добровольно сражаясь на новой границе с коварным и ловким неприятелем. Они до такой степени безпокоили Липков, что главною почти целью первоначальных вылазок этих разбойников, была поимка хоть одного из них; в письмах того времени из Каменца, безпрестанно встречаем предостережения такого, например

³⁴ Так само.

³⁵ О Лянцкоронском я упомянул выше, теперь словечко о его отурчении: случилось оно несколько днями позже падения города и то не в Каменце, а в Ягольнице. Дело было так: подкоморий вместе с каменецким епископом прибыл в Ягольницу, и выйдут ли оттуда – сомнительно, так как подкоморий немало истребил литовских татар, которые ему служили и изменяли. Жены этих Татар, остающиеся в Ягольнице, жаловались пред пашой, который занимал Ягольницу, а он, хорошо зная по-польски, спросил Лянцкоронского – правда ли это? Тот отвечал, что это делали не по его приказанию и даже мимо его желания. Паша объявил ему, что здесь скорее будет произведен над тобой суд, чем в польском требунале; и действительно скоро умер, а имущество его поступили «в пользу турецкого Султана».

³⁶ Ojzyste spomniki. Т. II. str. 237

³⁷ Bartoszewicz: Pogląd na stosunki Polski z Turcyą i Tatarami, str. 32.

содержания: «Татары Липки вместе с турками на границах между Ягельницей и Язловцами нападают на поместья дворян, и подстерегают брацлавского воеводу и Сильницкого (Silnickiego)»³⁸.

Главная задача оттоманской политики состояла в отурчении края. Все что было наиболее независимо, выехало тотчас после захвата Подолии; остались остатки, ничтожные, но всегда твердо державшиеся веры отцов, и новые завоеватели извлекали пользу из военных подвигов Липков, обещая им небольшую награду за польскую или русскую неотурченную голову. Уже немедленно по взятии Каменца, еще в октябре 1672 г., встречаем об этом упоминания в письмах русских поселян, немного отдаленных от театра происшествий: «здесь наверное утверждают, что турецкий султан и визир приказывают татарам и казакам убивать и захватывать в плен польское дворянство, мужиков, а также и казаков, которые не держат стороны Дорошенка. За голову польского дворянина дают червонец (czerwony zloty), а за мужицкую или казацкую – лев»³⁹.

В этом отзыве пробуждается некоторые сомнения может ли быть падишах таким варваром? Но позднейшие донесения подтверждают эту печальную правду; вот одно из них: «Галиль-паша дает по червонцу за польскую голову, вследствие чего черемисы нападают на людей, снимают головы и, принеся на саблях, получают деньги; паша эти головы насаживал на шесты, вбитые на базарах и улицах (каменецких)»⁴⁰.

Сначала главным занятием Липков была доставка польских голов турецкому правительству, а потом, когда добывать головы было с каждым разом труднее, стали предпочитаться – разбой и поджога. Расскажем в короткой истории этих разбоев, сделав оговорку, что, в продолжении первых двух лет захвата, они повторялись непрерывно, имели партизанский вид, носили политический характер, а потом перешли в самое обыкновенное разбойничество, повторявшееся реже и с меньшей силой. Самым любимым местом таких разбоев служила новая граница около Язловец и Ягельницы, так что польское дворянство назвало ее татарским окном. Литовский татарин Кричинский (Kruczyński), незаметно вошедший чрез это окно в Польшу, достиг наибольшей печальной известности, о чем было оговорено выше⁴¹. Липки, поощренные безнаказанностью злодеяний, стали производить вылазки под Львов. Во время одного из таких предприятий 1673 года наскочили на них хоругвы Сильницкого (Silnickiego i Złotnickiego) и совершенно разбили; ни одному пойманому не было пощады: это было кровавое возмездие, может быть слишком жестоко, но справедливое. Почти в тоже время (в сентябре) в Подолии за

³⁸ Ojzyste spomniki. T. II. str. 189

³⁹ Ojzyste spomniki. T. II. str. 182.

⁴⁰ Ojzyste spomniki T. II. str. 293.

⁴¹ Patrz zameczki Podolskie na kresach – Bar.

ними гонялся хорунжий Сенявский (Sieniawski). Прежде всего он обложил Меджибож и, по взятии местечка штурмом, вырезал всех без исключения осажденных (27 октября); оттуда, пользуясь смертью Кричинского, двинулся под Бар, но весть о смерти короля Михаила заставила его прекратить военные действия. Усмирены в двух гнездах, Липки тем смелее нападали на Польшу из третьего. Так, в начале ноября «вышли из Каменца и, зашедши под самый Збараж, захватили множество скота и угнали в Каменец, истребили также много людей»⁴². По этой причине ужас поляков был так велик, что бедная королева, выехав к своему мужу, страдавшему тяжкою болезнью во Львове, должна была возвратиться из-за Люблина (с равской большой дороги), так-как везде ее предупреждали, что 10.000 Татар бродит по краю; а это был, как потом обнаружилась, ложный переполох, произведенный несколькими сотнями Липков.

Однако все более частые нападения на смежные с Подолией провинции Речи Посполитой, начали сильно наскучать, необходимо было усмирить своеволие. За это принялся во время междуцарствия брацлавский воевода князь Константин Вишневецкий (Wiśniowiecki). Когда другие отступились от опасного дела, он один, как коршун, носился над каменецкими липками. Эти, последние, рассеявшись после Хотинского сражения, снова собрались около Гусейна-паши, освободили его от плена и под прикрытием провели несчастного героя в Константинополь⁴³. То туда снова пришли в Подолию под предводительством Османа-паши, который в половине декабря 1673 г. уже был под стенами города с 10 хоругвами Татар и 7 – черемиссов. Против них выступил воевода брацлавский с подлеским каштеляном (ст. Лужецким (Łużeckim)); они переуверились, что при желании сделать нападения Липков меньше частыми, необходимо передушить их в самом гнезде. С этой целью они переправились чрез Днестр под Городком (12 дек. 1673 г.) и остановились в Новоселке, в пяти милях от Каменца, ожидая дальнейших гетьманских распоряжений и желая достать языка. Наконец первые прибыли: Собеский (Sobieski) приказывает «безпокоить Каменец ежедневными набегами», и особенную важность в своем практическом распоряжении полагает в вопросе совершенного уничтожения Липков, смотря на него, как на самый главный в этом деле. «Как можно скорее прикажите подольскому генералу, чтобы изволил обратит внимание на каменецкие Карвасары пред русскими воротами, потому что там Липки, как я слышу, зажили слишком безпечно. Можно кое-что и присоединить к хоругве, назначенной для этого предприятия и взявши из деревушки Татарыша (Нинешние Татариски, почти соединенные с Карвасарами) хорошего правосудника, Вы безопасно можете окончить

⁴² Л. с. Т. II. Str. 277.

⁴³ Kochowski, Klimakter IV. str. 340.

дело истреблением этих негодяев; Турки вероятно ночью не выйдут из Каменца на помощь и для этого брам не отопрут. Есть пример, что во время нашего владения Каменцем, эти разбойники ночью тревожили Карвасары и это им сходило»⁴⁴. Предприятие удалось, Липков пало около 2000 и с тех пор они сидели тихо, занимаясь грабежом, но в малых раз мерах...

Да и не было кому отличаться. Кричинский умер, ватажку и самого опасного шпиона Быковского повесил Ганенко, поймав в Меджибоже, куда прибыл для подкрепления Сенявского; этот последний вторично усмирил барских черемисов, так что у иных военачальников, как Моравского и Творовского, отпала охота вступать с ним в сражение; Тарасовский не получил Гусятина и был недоволен, а Кричевский, по меньшей мере мошенник, начал слать просьбы к Речи Посполитой, прося о помиловании и дозволении возвратиться в Литву, что и получил в 1676 г, а с ним вместе и другие Липки. «Здесь поют, – пишет Бартошевич⁴⁵, в полном свете выступает *przezasność* Речи Посполитой. Эпоха козацких бунтов совершенно испортила порядок на Руси, вслед за ними явилось вмешательство Турции во внутренние дела Польши и страшные войны; следствием из которых была утрата Украины и Подолии, а в конце концов позорный бучацкий мир. Когда Каменец пал пред луной, этот удар, нанесенный вырывая из Каменца, производили убийства, грабили по всей Червонной Руси, Подолии и Волыни, брали себе староства, играли в обывателей и турецкое дворянство.

Самые тяжелые времена для Польши были в 1672-1674. Турки грозили ей неволею, Липки убийствами; амнистия же покрыла и эти преступления, вероятно принимая в расчет, что это было временное увлечение и что кроме того Татары Липки, как ближе живущие к Константинополю и более дикие своих собратьев, поселившихся в Литве, стали занятий всегда болем в политических смутах. Амнистией однако воспользовалась едва меньшая половина, остальные не бросили разбойнического промысла; но истребленные в главных гнездах (Карвассары, Меджибож, Бар), никогда не достигли первостепенного значения; это уже простые разбойники, прототипом которых служил и мурза Сечарчик (*Swierczarczyk*), сделавшийся известным в царствование Яна III. Отвиновский (*Otwinowski*) так нам рисует эту печальной памяти личность: «Между ними был один мурза, родом из Львова, называвшийся Сверчиком (*Swieczarczyk*); мать его в подвалах во Львове продавала свечи, а он в продолжении многих лет производил набеги в русских землях. Эти Липки особенно опустошали места, лежащая возле Подолии, потому что их никто не мог узнать ни по языку, ни по костюму: они одевались и говорили

⁴⁴ Ojzyste spomniki. T. II. str. 289, 290.

⁴⁵ Pogląd na stosunki Polski z Turcyą i Tatarami. str. 48.

по-польски. . . . Преимущественно они нападали на местечки во время ярмарок, и нашествия больших татарских орд не могло причинить такого вреда жителям, какой причиняли им Липки, потому что о больших скопищах Татар всегда узнавали во время и люди за благовременно скрывались в города и замки»⁴⁶.

К концу турецкого владычества, ремесло Липков становилось все более трудным; однако они до 1699 года пробыли между скалами Смотрича и плакали при расставании с Подолиею. Порта назначила им для жительства усть Дуная-Добруджу; к Польше было далеко. Буджацких Татар оттоманское правительство тоже выгнало в Крым; нашлись однако охотники путешествия, хоть несколько длинного; потому в XVIII веке снова встречался с Липками. Это не собственно самые Татары, но смесь Валахов, русских цыган, словом, шайка самих обыкновенных бродяг: уже не о средствах к пропитанию, не о пленных у них идет дело, а о деньгах, о дорогих вещах, которые бы потом можно б легко и выгодно продать на молдавских и турецких рынках. Главным их хотинским притоном был нынешний хотинский уезд (powiat), а местностью, благоприятствующего грабежу – наше воеводство, – дальше они не устремляются, а если в воеводстве Брацлавском и бывают грабежи, то они производятся не Липками, а местными поселянами.

Теперь переходим к продолжению истории города. В половине 1673 года война серьезно угрожала Подолии, а Каменец, как самый главный стратегический пункт, начал соответственно готовиться к ней: запасено оружие, провиант свозился в огромном количестве из Молдавии и Валахии; в апреле 1673 г. даже уже стянуты турецкие гарнизоны из Сенявы, Меджибожа, Брацлава, Могилева, Язловец и помещены в Каменец, а 12 августа Галиль-паша издал к жителям Подольского воеводства универсал. Приводим в целосности этот любопытный памятник турецкого у нас господства: «Галиль, силистрийский паша и губернатор Подольского воеводства, именитым войтом, бурмистрым и всем, как светского моего права и власти так и духовного сословия старшин городов, местечек: Чернокозинец (Czarnokoziniec), Кедрина (Kiedrzyzna), Кривинец (Kasprowicza), Пульча (Pulcz), Кастровича (Kasprowicza), Ягельницы (Jagielnice) и Язловец (Jazlowca); так же принадлежащих к ним сел, как верным подданным светлейшого султана, моего милостивого господина, доношу до сведения: так как король польский расторгнул союз с светлейшим султаном, поэтому если бы сам, или его гетьман имел наступать на вас с войском и вам, как верным подданным святейшого султана, хотел или думал делать какие-нибудь пакости или производить наши замки и дворы, разоряйте до основания; сожигая города и деревни, сами

⁴⁶ Dzie Polski za panowania Augusta II. str. 13.

с женами, детьми и пожитками переселяйтесь в землю светлейшего султана – валашское княжество и там оставляйтесь до благоприятных обстоятельств; ибо светлейший султан, хотя зимой трудно, двинулся с войсками своими из Адрианополя и – клянусь Богом – в состоянии, дав отпор, уничтожить этого неприятеля, вы же опять можете возвратиться в свои города, местечки и села. На основании описываю, чтобы, по обнародовании универсала, иначе не поступали; а для лучшей веры ему я велел при собственно ручной моей подписи приложить печать. Дан в Каменце-Подольском пр.» И действительно, через два месяца по издании этого универсала, 40 000 Турок явилось под Хотинном; других столько же с Капляном-пашой поднялось от Дуная, а в Каменце считалось 25.000 отборного войска, во главе которого стали Галиль и Муртази-паша; по другую сторону Днестра предводительствовали паши: Гусейн и Селим. Приближалась буря, но потерпел от неё неприятель. Хотинский погром был страшный, победа полная... Главкомандующий, окруженный верной свитой в 1500 конных липков, ушел в Каменец, и не ожидая долго, поспешил в Константинополь; Капля-паша возвратился за Дунай, поставив нового Валашского господаря (Кантакузона (Kantakuzano), а герой этого времени Ян Собеский, грозное привидение, при имени которого бежали оттоманские шеренги, опьяненный победой, двинулся не под Каменец, а за Прут, желая еще догнать уходящего неприятеля. Но и не догнали и совершенно измучил войско; однако, не теряя времени, разделил его на четыре части: одну оставил приставом, верном Польше, Валашском господаре, другую поместил в Покутьи, третью послал в Подолию, а сам поспешил в Варшаву, где его ждала корона ... так как Михаил Корибут, несчастнейший из королей, окончил страдальческую жизнь накануне большой победы под Хотинном (11 ноября 1673 г.). В конце декабря Липки были уже побиты на Карвасарах, как об этом упомянуто выше, а войско, предназначенное к отнятию Каменца, расположено следующим образом. «Начиная с украинской Вольни, в Лабунь et consequentibus и прилежащих местах – тысяча человек под командой кавалера Любомирского; в Меджибоже и окрестностях столько же, под командою Серадского подчашего ... столько же в Дунаевцах и Сатанове, под командою под командою J.P.Bogusza. В Студенице около тысячи, Гусятин и Сидоров несколько сотен, под командою подольского подкомория Мыслишевского (J.P.Myslizewskiego); возле Скалы и Язловца – тысяча, под командованием брацлавского воеводы, который имеет власть также и над теми другими командирами как замковыми, так и полевыми, потому что он генеральный начальник над драгунами и пехотой. В хотинском замке оставлено три полка. Каменец так окружен, что никто не будет иметь возможности безопасно выйти ни за дровами, ни за сеном... Турок

теперь нет в Подолии за исключением Каменца и Бара»⁴⁷. Приводим эти подробности для того чтобы показать читателю, что после хотинского сражения мы были господами описываемого дела, все местечки оставались в наших руках, а энергичная блокада главного города воеводства, довершала бы остальное, но она была ведена слабо. Собеский сидел в Варшаве, а солдат верил только в него... Выигранная в следствии этого последнего обстоятельства хотинская битва, освободила нас от платежа постыдной дани Туркам, а осада Каменца окончилась истреблением 2000 липков, живших на Карвассарах... очень малые последствия таких громких побед. С этого времени начинаются романтические странствования короля Яна III, не всегда однако предпринимаемые во имя освобождения Подолии, хотя отнятия Каменца было выписано на знамени большими буквами. Бедная крепость, стонущая в турецкой неволе, служит ширмами, за которыми скрываются династические планы фамилии Собеских... Прежде всего в 1674 г. король начинает войну на Руси, отнимая у захвативших польские владения местечко за местечком, без большого труда, потому что турецкие гарнизоны покорно уступают при виде польских орлов; берет Умань, Брацлав, где проводит зиму, потом Бар, Немиров, но не на долго, так как немногочисленные польские гарнизоны не могут удержаться. Из Бара гарнизон выгнан чрез несколько месяцев; Умань, чрез год осажденная Кара-Мустафой, дорого заплатила за привязанность к Речи Посполитой: победитель вырезал всех её жителей.



(Упор.: – 25 серпня 1674 р. турецькі війська, оволодівши Уманню, знищили на місцевому ринку 7 тис. мешканців, тому що при взятті міста полягло 13 тис. їхніх вояків. Ла Магдален описує так ці події: «Війська невірних підійшли до Умані, і всі її мешканці, які вдержались на фортечні мури, здивувалися, що жоден з делегатів не повернувся, що змусило їх, скликавши раду, знову послати [представників] до командира невірних; відправили двох священників з кількома підводами харчів. Їх добре прийняли й відпустили цілком гречно, не надавши можливості поговорити зі своїми співвітчизниками, яких їм пообіцяли відіслати того ж дня. Паці оглянули пости, і з настанням ночі, по

⁴⁷ Ojzyste spomniki. T. II. str. 294.

молитві згідно звичаю, було викопано траншею. Кілька мешканців цього міста, які колись були в рабстві та добре говорили турецькою, прокричали, що роботи потрібно припинити, що вони готові віддати все, що завгодно і що вони зберігають вірність Порті і її заступництво, але якщо роботи буде продовжено, то [турки] переконаються в хоробрості та люті, викликаних відчаєм народу, зрадженого подібним чином. Сулейман-ага, начальник яничарів, якого відправили на це укріплення, хотів переконати їх здатися без перепон та спротиву і завоювати таким чином прихильність командувача, який поведе справу так, щоб їх послух визнали, але не бачачи підстав довіряти подібним пропозиціям, вони відкрили такий сильний вогонь та здійснили настільки рішучу загальну вилазку, що виценазваний Сулейман та все його оточення були розрубані на шматки. Паша Анатолії був небезпечно поранений, а кілька його іч-огланів (султанський паж, що навчався в особливій палацовій школі) або пажів потрапили в полон. Біль та відчай через рану, не могли зрівнятися з горем, яке він відчув, побачивши наступного ранку голови своїх улюбленців, піднесені на списках на вежі фортечного муру обложених.

Після того, як християни знищили споруди невірних, вони повернулися до своєї фортеці, щоб підкріпитися, і тієї ж ночі здійснили ще шість вилазок з усіма можливими вигодами, заволодівши кількома знаменами й втративши лише тридцять сім чоловік вбитими або захопленими в полон, що негайно були віддані на смерть. Турки стиснули [кільце облоги] ще сильніше й четвертого дня почали роботи аж до контрескарпу; найобережніші мешканці цього міста втекли плесом, яке не можна було блокувати через ріку, вони опинилися без начальників та без жодної надії на допомогу. Отримавши попередження про це сум'яття (від деяких полонених), командувач турок не став наступати на фортецю, [вирішивши] посилити облогу, подовживши її тривалість. Мене послали разом з ним (хоча я був поранений та мав жар), щоб накидати на турецький лад план фортеці, що був посланий Його Високості, який, щойно його побачив, негайно розпорядився про підкріплення для обложників. Довідавшись про це, паша, який рівною мірою заздрих славі [полководця], як і [успіху] у світі, наказав невідкладно замаскувати велику мінну камеру, і двадцять п'ятого серпня, дощового та досить хмарного дня її запалили, попередньо заманивши обложених на фортечні мури ближче до міни після загального повтореного тричі залпу; і ці люди, погано обізнані з подібними хитроцями, побігли, туди, злякавшись, що почався штурм, і багато загинуло там через міну, що було на руку невірним, і в результаті чого тридцять вісім чоловік змогли пройти фронтом. Почався штурм і після того як з обох сторін було виявлено відвагу, господарями замку стали турки, а перелякани мешканці, залишившись без очільників та їздових і втративши мужність,

відступили до міста, не зачинивши його браму, яка розташовувалась під великою вежею в стіні настільки ж міцній, як і стіни замку, що був від неї відділений. Турки безладно вступили в місто, де були християни, які ви-гнали їх звідти зі значними втратами, і якби командувач турків не засукав рукави по самі плечі, зміцнивши свої війська, з ними вчинили б так само, як вони вчинили з цими нещасними, серед яких жоден, хто мав зброю, не зберіг життя. Жорстосердість [турків], що невідворотно панувала цього дня, змусила дівчат та жінок вишикуватися в ряд, і замість того, щоб із цією статтю вчинити так, як велить людяність, їм немилосердно відтя-ли голови, дітей зарізали в лонах матерів, інших же розрубали на шматки ударами, нанесеними безліччю злочинних рук. Вогонь, мішенню якого ста-ли споруди, цілком побудовані з дерева, поглинув людей, які сховалися там, і багато з цих бідолах опинилися обійняті полум'ям, не в стані подолати цю жахливу Стихію, що охопила проходи до вікон та дверей, інші, ж яких меч не позбавив життя, позбавивши рук і ніг, жорстоко страждали че-рез палаючі дахи, що падали на них, і нарешті, гинули під цими пломеню-чими руїнами, не маючи сил сховатися, щоб уникнути їх. Ця катастрофа була найбільшою та найжахливішою серед згаданих, майже неможливо було пройти вулицями цього нещасного міста, не зануривши ступню в кров та рештки понад сорока тисяч християн; чимало було й тих, хто зберігши життя, втратив волю». – **Вказана праця.** – С. 53-57.)

Тоже самое случилось и с валашскими крестьянами. Со всех пунктов наши должны были уйти и даже Хотин сдался Гусейну, паше Дамаска, который обещал гарнизону свободу, но слова не сдержал; бедные солдаты пали жертвой своего легковерия: они были истреблены поголовно⁴⁸. В таком положении находились дела до Журавскаго мира 1677 г. Тогда в числе других пунктов договора, Польша выговорила себе возвращение всей Подолии (кроме Каменца, Бара, Немирова и Меджибожа) и трех частей Украины, так как четвертая должна была остаться под опекою Порты. Забавные это были условия, принятые обоими сторонами. Хоть не выполненные; они остались без последствий, а в 1680 г. оба государства составили комиссию для обозначения границ. Турки требовали слишком много и польские комиссары возвратились ничего не сделав, а Камене-цкий паша, все тот же Галиль, присоединив к пашалыку Чертков и Трем-бовлю, повбивал там, как говорит Ерлич, «медные столбы»⁴⁹. Лелевель подробно описывает границу между Речью Посполитой и Турцией, не ру-чась была ли она утверждена заинтересованными сторонами⁵⁰.

⁴⁸ Hammer. T. XI. Str. 399.

⁴⁹ Latopisec. T. II. str. 139.

⁵⁰ Materiały do Dziejów Polskich, Poznań 1847, str. 165: (Нахожу (слова Лелевеля) в одной рукописи (принадлежащей Винценту Красинскому) ноту о разграничении

Только в 1683 году, когда Ян III шел на помощь Вене (Wiedniowi) Андрей Потоцкий действовал в окрестностях над Збручем и навсегда вытеснил Турок из Ягельницы и Гусятина.

Турции с Польшей в 1680 году, которую здесь и выписываю: Собрались мы под Зеленое. Паша заявляет, что имеет фирман: что бы не требовал ни горсточка земли не принадлежащей к Подолии, но и не уступим ни горсти земли, которая принадлежит к Подолии. На вопрос о Черткове Турки заупрямились; надо было его уступить, удержав, что возможно, из этой волости. Турки высыпали курган возле бучацкой дороги на белобурницких (упор. тепер с.Білобожниця) полях против деревни Рыдодубы, принадлежащей к земле галицкой и Белобожницы – к Подолии; на полях билополоцких, против бычковавского леса; Билевые, Скородинцы до Черткова – отделены курганами к Бычковцам; Бычковцы заняты Турками.

Бучач и Поток уступлены Полякам.

Высыпаны курганы между землями бычковскими (Byczkowskiemi) и звиняцкими (Zwiniackiemi), в поле, названом – Туров (Tudorów); на Чернолозах (Czarnoluzach), между землями яблоневскими (jabłonowskiemi), копичинскими (kopczyńskiemi), вышковскими (wyszowskiemi), принадлежащими к трембовельскому повету.

Оришковцы (Oryszkowie) и Гадыноквы (Hadynkowice) уступлены Полякам. Из под Кочубницы (Koczubnicy) сделаны курганы между землями деревни Васильковцы (Wasilkowice) и Неборком (Nieborokom), Лычковцами (Łyczkowice), Чабаровкой (Czabarówka), Ольховцами (Olchowcem) и Требуховцами (Trebuchowcami). Łyczkowice остались на стороне Польши, но Турки их заняли, обещая уступить, когда им будет позволено. Здесь граничит речка Збруч.

Город Сатанов (Satanów), Марцинковцы (Marcienkowce), Зиенцы (Zieńce) до Подолии, Кароловка (Karolówka), Козья Туровка (Kozia Turowka) – причислены к трембовельскому повету; от Збруча, от места именованного Кручей (Krucza), граница идет поем к Черному острову. Высыпаны холмы между землями тарнорудскими (tarnorudzkiemi) или розмецинскими (rozmeścińskiemi) Кумановскими (Kumanowskiemi) – к Подолии и колохвановскими (голохвастовскими (hołochwastowskiemi?), заваликовскими (zawalikowskiemi) принадлежащими к кременецкому повету, и над болотом Мешаницы (Mszanicy). Между землями павликовскими (pawlikowskiemi), хомиковскими (chomikowskiemi) – Подолии, а божиковецкими (bokjowieckiemi), Тречинниками (Trecinnikami) – к кременецкому повету принадлежащими. Эти же холмы высыпаны на землях города Фельштина (Felsztyna), деревни Жуковки (Żukowka) и деревни Сякловки (Siakłowce). Видава (Widawa) – польская.

Курган между землями юхиновскими (juchinowskiemi), заборовскими (zaborowskiemi), черноостровскими (czarnoostrowskiemi) к Подолии, и баклайновецкими (bakłajkowskiemi), лозовецкими (łozowieckiemi), жолокницкими (żołoknickiemi), марковецкими (markowieckiemi).

К кременецкому повету принадлежащими деревни: Сапчинцы (Sapczyńce), Темиринцы (Temirguncie), Сквородки (Skworodki), Королевка (Korolówka), Западинцы (Zapadyńce), Кознин (Kozńin), как принадлежащие к ординации, а не к Меджибожу, остались при Польши. Высыпаны были холмы над рекой Бужом между землями николавскими (mikołajowskiemi), орловицкими (ołowickiemi) – к Подолии, а котюжинецкими, красилевскими к кременецкому повету принадлежащими здесь оканчивается граница на реке Бужке.

Курганы между землями вокшовецкими (wokszowieckiemi), еляшовскими (ieliaszowskiemi), пиляшовскими (pilaszowskiemi) – к Подолии, а самчинскими (samczyńskiemi), дергачовскими (derkaczowskiemi), поверхбородинскими (werchborodyńskiemi), принадлежащими к кременецкому повету, при дороге названной Черным шляхом.

Продолжая историю Подолии и Каменца во время турецкого владычества, оставим в стороне военные запасы двух противников, потому что нам следует упомянуть о нескольких важнейших происшествиях, которые на некоторое время прервали однообразие турецких дел. К таковым принадлежит: прибытие первой миссии О.О. Тринитаров в Каменец из Львова в 1688 г. В ней участвовали Захарян Михалевиц, армянин, уроженец Каменца, воспитанный у Театинов во Львове и кс. Михаил а Santa-maria. Испанец. Имеем два описания этого путешествия⁵¹. Уже по причине времени года (в половине января) оно было очень трудновато, прибавим к этому *barbarzyńskie otoczenie* и у нас получается представление, сколько вытерпели бедные монахи. Достаточно сказать, что у них украдены были деньги, но когда деньги нашлись, прибытие их в город произвело большой шум. Сильно желавшие освобождения города из рук неверных, начали повторять, что капланы посланы св.отцами для выкупа Каменца; но, брошенные в тюрьму, капланы должны были выкупить прежде себя и только после этого приступить к выкупу пленников.

Немного раньше Каменец обратил на себя внимание другим событием; этим чрезвычайным случаем было дело гетьмана запорожского войска, Юрка Хмельницкого, с Аруном или Оруном, евреем, жившим в Немирове, оконченное слишком трагически. Что бы быть свободным от упрека в пристрастии, повторяем это дело здесь дословно за хроникой Велички: «наконец пришло время, пишет малороссийский летописец, погибнуть злему. В Немирове жил богатый еврей Орун, который женил своего сына без ведения Юрася Хмельницкого; рассерженный Хмельниченко прика-

Между землями деревни Поплинец (Popliniec) и Острополя (Ostropola). Оттуда Подолия граничит с Волынским воеводством и кременецким поветом дорогою Чорный шлях, между землями северскими и Любаром, городом, принадлежащим к кременецкому повету.

Последний курган при дороге Чорный шлях, между границами хмельницкими (*hmielnnickiemi*), принадлежащими к Подолии и краснопольскими (*krasnopolskiemi*), янупольскими (*januszpolskiemi*), до самой украинской границы.

На Украине шел спор о семи городах, которых Турки требовали, как не принадлежащих к Киеву, Паволочи (Pawłoczy) и Белой Церкви (Białeicerkwi). Поляки настаивали на том, что эти города издавна считались принадлежащими к Киевскому воеводству и что даже казаки в Киевском Полесье владеют некоторыми городами, чего никогда не было».

Из этого драгоценного памятника, оставленного нам Лелевелем, легко картообозначить границы турецкого захвата, который, за малым исключением, составлял нынешнюю Подольскую губернию: и Збруч, Бужок, Чорный Шлях – проходили по краям уступленных Оттоманам земель. За Збручем турецкие владения небольшим острым клином входили в границы Речи Посполитой и обнимали Чертков, Ягельницу и Копичинцы с окрестностями, на северной стороне урывали небольшой кусок Волыны, потому что граница завоевателей шла чрез Острополь, загибалась под клином возле Любарта и, переходя на Молочки, терялась в Украине.

⁵¹ Ks. Sadok Barącz: *Żywoty znakomitych Ormian w Polsce*. str. 191.

зал поймать еврея и представить к нему. Осторожный жид знал, чем это пахнет и ушел; в то время посланные поймали Оруниху, с которой гетьман, без всякого суда велел драть кожу.

Тогда-то Орун, узнавши о тирании Хмельницкого, отправился в Каменец и занес жалобу тамошнему паше, откровенно рассказав о всех истязаниях, злоупотреблениях и злодеяниях Юрка; Паша об этом донес в Стамбул. Порта немедленно прислал других пашей с повелением, чтобы вызвали Хмельницкого в Каменец и произвели над ним строгий суд. Когда Хмельницкий, допрошенный в присутствии пашей, на очной ставке с Оруном, во всем признался и не мог оправдаться во взводимых на него Оруном обвинений, тогда все три паши, выехавши из Каменца в сторону Дуная, на конец замкового моста, судили его за все преступления и приговорили к смерти. Вследствие такого решения, янычары схватили Хмельницкого и по обычаю, забросили веревку на шею, здесь же в присутствии пашей, задавили»⁵².

Теперь нам приходится говорить о вооруженных и дипломатических усилиях, предпринятых Яном III и Августом II. Приступаем к этому не охотно, так как слишком очевидно, что Собескому было не до Каменца. В 1684 г. он двинулся в сторону Подолии, окруженный и всемогущей Марусеньке хотелось быть в лагере. Что в первый раз женщины принимали участие в военной экспедиции, давний порядок в Речи Посполитой разрушался, место его заступал этот «Беспорядок» (*nieład*), которым Польша впоследствии вошла в поговорку... В короткое время в войске было больше волокиты, чем рыцарей, лёгкие словечка и шелковые платья заняли место прежней суровости и железных доспехов; комфорт и болтовня без конца, а дела или вовсе нет, или очень мало. В лагере была большая пышность: музыка, танцы, фиерверки, охотники, набранная немецкая пехота, калмыцкий отряд кавалерии, нанятый королем из-над Дона и очень соответствующий обстоятельствам, как пишет ксендз Военский (*Wojeński*), каменецкий епископ *in partibus* (упор.: *в тому числі*)⁵³ Из послов присутствовали: Монтекукулю (*Montecuculi*) – испанский (*hiszpański*), Валленштейн (*Wallenstein*) – ракусский (*rakuski*), Анджело-Марсини (*Angelo-Morsini*) – венецианский (*wenecki*), кроме того курляндские князьки (*Książęta Kurlandcy*) (Фердинанд и Олександр), множество маркизов и аббатов из над Секвины (*Sekwany*) (Сены), которых королева так любила. Вся эта толпа расположилась под Язловцем, в котором для защиты находился малый турецкий гарнизон. Но послушаем, что дальше говорит об этом Рудаковский в своей книге⁵⁴. Король, прибывший 24 августа

⁵² Letopiś skazanii. T. II. str 546.

⁵³ Relacue nunc. Apost. I innuch osób o Polsce. T. II. str. 448.

⁵⁴ Baliński I Lipinski: Starożytna Polska. T. II. str. 982.

та, велел на другой день осадить крепость, сильно стрелять из пушек и штурмовать. Турки вида, что никаким образом не защитятся, под вечер, выставили белый флаг, просили о милосердии; затем, подписав капитуляцию, на следующий день утром вышли, сложили оружие к ногам королевства и препровождены под конвоем в Каменец; но 90 из них осталось при польской армии». Четыре дня общество пробыло под Язловцем, увеселениями торжествуя победу над несчастным турецким гарнизоном. 28 августа Ян III выступил под Жванец, этот поход Военский описует подробно⁵⁵. Окончился он взятием Жванца и Хотина. Начались холода и в первых числах октября войска уже возвращались в Польшу.

Спустя несколько времени представился удобный случай возвращения Каменца без пролития крови; ибо когда Ян III разбил турецкие войска под Яссами в 1686 году и в «курниках» (крепостях) валашских разместил польские гарнизоны, – падышах готов был отдать Подолию с её главным городом, с условием однако, чтобы король разорвал союз с императором Леопольдом. Но истинному рыцарю Яну III не доставало смелости гражданской вне лагеря; политик он был не большой, император, хорошо зная об этом, подослал к королю Воту, езуита, который постоянно ему нашептывал, что его государь, за сохранение дружеских отношений, может совершенно покорить молдаво-валашскую землю. Король поверил – и новой провинции не добыл и старой утраченной не возвратил.

Нам остается сказать еще о походах 1687 и 1689 года, предпринимавшихся с целью освобождения Каменца; два другие – 1688 и 1691 г., как имевшие предметом молдаво-валашскую землю, не входят в задачу этой книги; поэтому скажем о них только то, что они совершенно не удались.

В половине августа 1687 года Ян III опять расположился под бедным и разоренным Язловцем, а его старший сын, королевич Яков, подошел под стены старого Каменца. Этот поход описал сам королевич, также французский инженер Гокар, капитан пехотного полка Собеского⁵⁶. Вот дневник этого забавного похода: 30 августа войска остановились под Пудловцами (в полуторы мили от города), оставили там обоз, а сами подо двинулись к стенам города. 31 августа литургия (день был воскресный), обед для старшины у королевича, совещание, а на десерт – схватка с Липками; 1-го сентября опять литургия, а потом бомбардирование, больше для формы, после штурма обед у королевича на 50 персон; вечером соглашение с Липками, которое обещали облегчить взятие крепости; 2-го снова бомбардирование, кроме того любопытный случай: молния убила 4 лошади руссаго воеводы (Станислава Яблоновскаго (Stanislawowi Jablonowskiemu)). 3-го возвращение в обоз; Липки больше не показывались. 4-го лагери над

⁵⁵ Rel. nuncyuszów apostoł. O Polsce, Listy do Matesilaniego T. II. str. 437-446.

⁵⁶ Przeździecki: Podole, Wołyń, Ukraina.

Орынином и на этом конец; потому что 13-го сентября войско было уже под Язловцем. Король немного разсердился на сына за небрежное отношение к делу, но вся беда была схвалена на несогласия между гетьманами и среди новых пиршеств было забыто о неудачных сражениях под Каменцем. Гокарь (Hosquart) пишет тоже самое, только, как инженер присоединяет счет употребленных снарядов: из польского лагеря выслано в город 1000 бомб и картечей, из города в лагерь 500 пушечных пуль и 30 гранат. В Каменце, вероятно, было большое смятение: армянский рынок разрушен, польский много потерпел, Доминиканский костел также; королевич слышал плач женщин; к нему долетали из города стоны детей и желая их заглушить, он велел бить в литавры...

Поход 1689 г. был следствием союза, заключенного между Австрией, Россией и Польшей: Австрия должна была очистить Венгрию от Турок, и это ей удалось; царь обязался начать войну в Крыму, чтобы занять татар; на Речи Посполитой лежала обязанность находиться в окрестностях Каменца, и если не завладеть этим городом, то по крайней мере задержать буджацких татар, от вторжения в границы Польши. Подробности этой драмы, разыграной с большим для нас унижением, предал нам Цантельмий (Cantelmi) в своих письмах, известия имел он верные, потому что в нашем лагере находился апостольский комиссар О.Бонесана (O.Bonesana). Собрано коронного и литовского войска 18 000 вместе с артиллерией; при войске находилось 30 000 лагерных служителей и немного козаков; на уменьшение количества последних, вероятно, имела влияние ссора Папия с старшиной в Немирове. Условились, что кавалерии будет выплачиваемо жалование из суммы, занятой королем, а пехота и драгунам – из папской кассы. О.Бонесана был кассиром. Кампания началась с 1-го августа, ибо с этого числа считались папския деньги на войско, хотя только 16-го августа коронный гетьман дал указание готовиться. Лагерь расположился в окрестности Злочова. Король, пребывавший в то время то в Жолкве, то в Яворове, желая отправиться в лагерь, но его и королева не пускала и отец св. не советовал, гетьманы тоже: предвидели неудачу и не хотели подвергать опасности хорошую славу Яна III. Войско не знало куда идет: ему объявили, что оно собрано для уничтожения татарского табора, а в последних числах августа привели под Каменец. Теперь послушаем, что говорит нунций: «Великий гетьман с отборным войском и 18 пушками двинулся под Каменец, с целью взять эту крепость; но это ему не удалось потому, что он не прибыл вовремя: по ошибке, или нарочно, Липки, служивший проводниками, сбились с дороги, так что после перехода среди темной и дождливой ночи, войско достигло Каменца не пред рассветом, как было нужно, а днем. Поэтому нельзя было привести в исполнение хорошо задуманного плана – ворваться в крепость с трех сторон: по лестницам, которые были уже приготовлены, – в новую крепость;

в замок с помощью петард и, по средствам внезапного вторжения, в город, воротами, открытыми в обыкновенное время⁵⁷. Дальше нунций прибавляет: когда я был сегодня вечером у короля, были принесены письма из лагеря от 26-го того же месяца; в них гетьман извещает, что высыпано четыре батареи для больших пушек, но последняя еще не прибыла и ожидается на следующий день»⁵⁸. В позднейших письмах он доносит, что «крепость все более укрепляется и что приведено в совершенство три батареи, из которых одна, занятая Литвинами, посылает снаряды на польские ворота, а с двух других Поляки разрушают горнверк (vogal), названный новым замком. Этот горнверк соединяет мост с городом, а так как он составлен только из двух малых полушанцев и небольшой куртины (kortynu), то не имеет с боков никакой защиты и может поместить в себе только небольшой гарнизон»⁵⁹. Потом 1-го сентября: «От приведенных языков узнано, что каменецкий гарнизон незначителен, потому что состоит наиболее из 1500 чел. пехоты и 600 – кавалерии на плохих лошадях, что должно быть справедливо, так неприятель раз только сделал ночью вылазку, для уничтожения осадных работ, но это ему не удалось: он получил отпор с уроном от казаков, поставленных в засаду в долине, чрез которую протекает Смотрич. Хотя 15 раз бомбы произвели пожар в разных частях города, но он всякий раз был тушим жителями; между ними, особенно между греческими и армянскими купцами, боящимися грабежа, – большая тревога и отчаяние даже в самый малой помощи, которой напрасно паша несколько раз требовал»⁶⁰.



Зведені турками додаткові укріплення біля Вітряної бапти.

⁵⁷ Rel. nunc. Apost. I innych osób o Polsce od roku 1548-..Berlin, Poznań 1864. T. II. str. 582.

⁵⁸ L. C. T. II. str. 584

⁵⁹ L. C. T. II. str. 586

⁶⁰ L. C. T. II. str. 580.

Показалось однако, что помимо хороших, будто бы, приготовлений, не доставало самой важной вещи: пушек большого калибра, так-как на 80 пушек (60 коронных и 20 литовских) приходилось только две 24-х фунтов. Поэтому нунций обратился к королю с просьбой об удовлетворении этой потребности, на что некоторым образом имел право, потому что хотя офицера артиллерии в начале кампании получили 100.000 злотых, из папской кассы⁶¹, но не зная, что идут под Каменец, не взяли с собой осадных пушек.

И так бомбардирования бедного города продолжалось с большим или меньшим успехом несколько дней; но первая неудача породила досаду, потом непреодолимое желание оставить предприятия, сопряженное с такими издержками. Это было 4-го сентября: имелось в виду штурмовать крепость в нескольких местах, а именно там, где торчит скала, окружающая весь почти город. Для спуска с ней приготовлено много веревок с узлами, что бы солдаты могли потом легче спуститься в лощину, где протекает небольшая речка Смотрич. Так-как вода в реке поднялась выше плотины, сделанных неприятелем, то нужно было переправиться чрез нее по кладкам, приготовленным нарочно. В эту ночь штурма, не было по случаю ссоры военачальника, а на следующую, когда собрались приступить к нему, оказалось, что неприятель уже уведомлен о нем чрез двух солдат, захваченных в плен в названной лощине, куда они отправились собирать арбузы. И действительно, вскоре было много огней, зажженных в разных частях города; сверх того узнано, что на главных улицах сделаны батареи и поставлены пушки. Тогда оставлено было намерение штурмовать город, чтобы не подвергать очевидной опасности 6000 человек, предназначенных в это действие». Робость эта до того ободрила неприятеля, что уже 6 сентября утром они сделали вылазку к валам со стороны Лядских ворот (Laskiy bramy) охраняемых Литвинами. К несчастью, наша самоуверенность не допускала такой смелости. О Турках и они нашли наших солдат неприготовленными и – что больше – порядочно выпившими; следствием этого было поражение: 80 наших легло трупом, а между ними и подполковник, которому было снята голова; остальные спаслись бегством. Шесть пушек, найденных на валу, Турки столкнули со скалы, а потом ввезли в город вместе с большим количеством взятого на поле сражения оружия. Ободренные Липки сделали другую вылазку, но она им не удалась: они были с уроном отбиты⁶². Так или иначе неудача эта ослабила дух, отняла охоту у войска и начали думать об обступлении, которое действительно и последовало 12 сентября. Некоторое время вследствие заклиний и убедительных просьб О.Бонесаны, войско держалось вместе в

⁶¹ L. C. T. II. str. 586.

⁶² L. C. T. II. str. 587

окрестности Жванца, угрожая измученным русской (moskiewską) войной Татарам, вступления которых в Польшу сильно опасались; и на 2 октября знатнейшие люди начали разъезжаться. О.Бонесана выплатил жалованье за весь август до половины сентября; с этого времени драгуны и пехота были распущены, а на границах стояли коронный гетьман с хоругвами, которым король велел расположиться на зимние квартиры в окрестности Днестра и оберегать границы от нападений. Они занимали собственно угол, образуемый Збручем, впадающим в Днестр возле Хотина и Жванца, где несколько лет спустя высыпаны, как сейчас увидим, валы св.Троицы. Поход этот не принес ни какой пользы; уже по отступлении от стен Каменца, войско напало на 60 янычар, отправившимся за овощами в соседний лес; половина их легла на месте, а другую с большим триумфом привели к королю. А разбойники Липки не переставали беспокоить край: в начале октября они на 200 лошадях достигли самых Поморян, где в это время находился сам Ян III, и с награбленной добычей счастливо возвратились домой, никем не обеспокоенные⁶³.



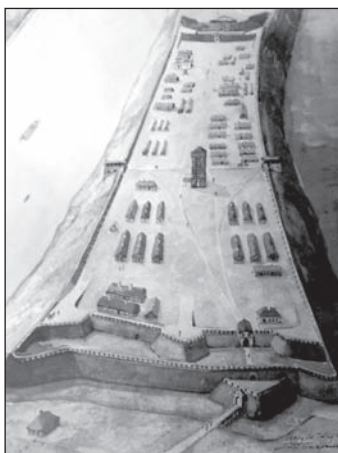
Из этого видим, что Ян III, грозный разрушитель турецкого могущества, славивши его в трех генеральных сражениях (Хотин, Вена, Яссы), совершив несколько победоносных прогулов по Валахии, не мог у тех же пораженных постоянными погромами Турок отнять ничтожной скалы, защищаемой несколькими бастионами, скалы которая однако, по мнению его современников, была ключем к южным воеводствам... Но ничего было делать, оставалось покориться злой судьбе; годы росли, с ними и отяжеление. Изящные обычаи, введенные во двор королевой, окончательно уничтожили прежние закалки мужа. А муж этот грустил и терял веру, все у него валилось из рук, хотя на вид он был довольно счастлив; край не признал его фамилии, а где-нибудь в другом месте получить власть не удалось... Было чем печалиться! А теперь дворянство досаждают Каменцем... Выхваливают, например, отвагу короля пред каким-нибудь голышем, его мужество, его знаменитые подвиги...

«А все-таки Каменца от басурман отнять не может», отвечает трусливый заяц, поглаживая локотью привязанную к боку сабельку... А между тем подобный дворянин был выразителем общественного мнения в прежней Речи Посполитой!

«А все-таки Каменца от басурман отнять не может», отвечает трусливый заяц, поглаживая локотью привязанную к боку сабельку... А между тем подобный дворянин был выразителем общественного мнения в прежней Речи Посполитой!

⁶³ L. С. Т. II. str. 592.

Наконец надежда на возвращение края, потерянного Михаилом Корибутом, оставила доброго короля. Пусть же по крайней мере голодом мрут варвары, – подумал он – следствием этой мысли были окопы св.Троицы или блокады Каменца. Поднялись они быстро, в шесть недель были готовы, за работами наблюдал сам гетьман, он также и издержки на них покрывал из собственного кармана, за что получил от сейма благодарность. В половине октября 1692 года войско уже заняло укрепления к немалому удовольствию подольского главнокомандующего Мартина Богуша, который на 20 лет опередил ко-



ролевскую мысль, потому что с 1672 г. он с храброй дружиной занимал этот выстрел, окаймленный Днестром и Збручем, как ястреб высматривая добычу. Все равно было для него – попадался разбойник Липок, или Турок, конвоирующий провиант, или даже свой брат шляхтич, а то и польский поселян, который потерял надежду на возвращения города, подвозил неприятелю съестные припасы... Немедленно на месте производился суд над виновными, расправа была коротка: веревка или пуля служили если нравоучением.... Пограничная жизнь летела быстро и не было времени для разбирательств. Окопы поднялись в то время, когда окрестный люд в простонародной песне воспевал славу Мартина, когда поля Червоной Руси оглашались этой лестной для него zwrotka: «*Za pana Bogusza, wròd sie z Kamieńca nie rusza!*» (Упор.: «*За пана Богуша ворог з Кам'яця не руша!*»). Но двор и заграничная дипломатия начали говорить об осаде нашего города только после возведения окопов. Современные корреспонденции полны упоминанием об этом, – границы были бы в моде; в Европе тихо, поэтому много ожидали от того закоулка, где больше было комедии, чем действительной борьбы. Турки велись не в ожидании победы, от завоевательных тенденций они отказались давно; Поляки, с другой стороны, были уверены, что рано или поздно они возвратят Подолию, а горячились по привычке, – здесь догорали остатки польской удали. Тем не менее в каждой корреспонденции, отправляемой из Варшавы за границу, надо было хоть в приписке прицепить какую-нибудь нитинку с пограничной линии. Возмём для примера письма австрийского резидента из Варшавы Юрия Схемонского (Jerzego Schiemonsky'ego), к шурина Леопольда I, брацлавскому епископу, фальцграфу Франциску Людовику. Все они помечены 1694 годом. В них постоянно находим приблизитель-

но такие сообщения: на границе глухо, безпрестанная тревога, постоянно ожидают Татар, идущих в Каменец с провиантом и имеют их на примете. В Каменце умирают с голоду, несколько дней терпения и в гарнизоне распространится бунт, восстание, – тогда наши легко завладеют городом. Тем временем из окопов св.Троицы под старой Петредавой производятся безпрестанные вылазки. «В воскресенье в день Сошества св.Духа, – пишет австрийский резидент, – генерал Брандт с конницей из укреплений св.Троицы, явился под Каменцем: забрал лошадей и скот, взял в плен 20 Липков, а когда янычары выскочили из крепости на помощь своим, загнал их под самые пушки, 10 Турок убил и 20 схватил, а сам без значительного урона возвратился в укрепления»⁶⁴. В письмах постоянные упоминания о сборе Татарских сил, в нескольких словах и поездке Палия с 3000 польских казаков под Очаков, увенчавшейся успехом – и ничего больше. Только в конце октября победа! Это известное отнятие Турок у турок провианта под Устьем⁶⁵. Но это единственная большая победа, одержавшая войском, собранным в укреплениях св.Троицы. С того времени началась партизанская война, совершенно такая, какую чрез лет 20 вел Богуш.

После смерти Яна III, Август II вместе с короной принимает обязательство отнять Каменец и Подолию; поход его однако был несчастливым и не заслуживает упоминания, хоть пред его началом велено было выбить медаль в честь победы над Турками. Каменец вымирал голодом, а не поддавался, только на основании карловичского трактата, заключенного 26 января 1699 г. за посредничеством России, Англии и Голландских Штатов, Турки обещали до 15 мая оставить главный город Подолии и возвратить его Речи Посполитой, вместе с раньше захваченным краем. Вышли из города 22 сентября. Имеем под руками очень любопытную рукопись, касающуюся этого радостного времени, описанного свидетелем-очевидцем; пользуясь этой рукописью мы уверены, что читатель прочтет приведенный ниже отрывок с истинным удовольствием⁶⁶.

Когда 21 сентября, в Каменец пришла весть о том, что наши отдали все занятые ими в Валахии крепости, турецкие жители польского города вышли на Подзамче и там расположились лагерем, в замке остались старшина и войско. Здесь нужно прибавить, что Турки заблаговременно стянули *praesidia* (упор.: *силы*) из некоторых местечек (Меджибожа, Шаргорода и Бара) и, что получше из крепостного оружия (пушки, гаубицы), – еще в

⁶⁴ L. C. T. II. str. 375.

⁶⁵ Patrz: Uście nad Dniestrem.

⁶⁶ Miscellanea ks. Romualda Bohgdanowicza z lat 1698-1701, rękopis in 4 opramiony w pergamin jest prywatną własnością. Obszerniej o tém wszystkiém patrz Opowiadania nowe historyczne (Lwów 1878 r.) a mianowicie Pod Krzyżem; na gawęde rzeczona złożyły się nowe źródła, których nie mieliśmy jeszcze układając niniejsze dziełko.

мае перевезено в Хотин, а оттуда в глубину Османского царства⁶⁷. Наши стали немного дальше от кавалерии пехотой под начальством назначенных для принятия города комиссариатов, а во главе их был киевский воевода Мартин Контский; дело происходило в понедельник, в день св.Матфея. Во вторник (22) с рассветом польское войско начало собираться к турецкому лагерю и стенам крепости; тогда одновременно вышли: замковыми воротами больше 200 Липков, а Русскими – отряд янычар, составлявших гарнизон города. Вскоре затем в замковых воротах показалась новая колонна Липков (300 человек), принадлежавшая к свите турецкого коменданта; за ней выступал Ибрагим-паша, валашский господарь и наконец сам паша каменецкий, окруженный 12 приближенными телохранителями, которые были вооружены янычарскими ружьями; ехал он на плохой косматой лошади и ему вторили звуки хриплой, выражающей веселости, музыки. Вместе с пашой вышел из города последний отряд, состоявший из 100 человек, также при звуках музыки, маршируя в тесной шеренге. Липки вошли в турецкий лагерь, имеющий вид города, а паша, сам, с немногочисленной свитой начал приближаться к едущим ему навстречу комиссарам. Настали церемониальные поздравления, которые начал каменецкий паша – «и было этих поклонов по несколько, пока не съехались близко и не поздоровались. Потом комиссары были приглашены в приготовленный Тайвань (палатку); когда уселись, паша поздравил с миром, чем и ему ответили, за тем, отдавши варений, кофе и щербету и понюхав курения, приступили...к делу.» Сначала показано собственноручное повеление («ордер») Султана так требует закон, предписывающее коменданту возвращение крепости Речи Посполитой; потом рассмотрены квитанции с очищениям валашских крепостей и наконец прочитан, выданный польскими комиссарами, документ, свидетельствующий о принятии Каменца. После окончания этого пересмотра бумаг, паша сказал: «мы взяли Каменец рыцарей, рыцарски им владели и возвращаем его рыцарски». А Ибрагим-паша прибавил: «Бог велит нам отдать Вам Каменец». При этом янычар Ага отдал ключи от городских ворот, а киевский воевода, сняв с пальца красивый бриллиантовый перстень дал каменецкому паше на память; со своей стороны Ага подарил несколько пленных и освободил от службы своего переводчика армянина Стефана, чтобы он мог остаться в Каменце. Немедленно после прощания Турки двинулись к Днестру, а комиссары, назначив людей на praesidium (упор.: *посади, сили*) в Каменце и учредить там караулы, сами возвратились в лагерь. На прощание каменецкий паша предостерегал наших, чтобы inquirant, нет-ли где чего

⁶⁷ (Лентовский (Według Łętowskiego) говорит, что они вывезли из Каменца 148 медных пушек, 122 чугунных и 22 бомбард; все это пошло на укрепления Бендер и Аккерман).

не подложенного; наши были осторожны и нашли много порошу в печах, изразцах, а также и в трубах, между кирпичами. Потом началась очистка костелов, которую Богданович описует следующим образом: «Викарный епископ кс.Длужевский, как администратор *sede vacante* (упор.: *вільне місце*) камянецкого епископства, в тот же день с нескольких ксендзами *assinxit se emundationi* кафедрального костела и кладбища. На кладбище было до 200 памятников.

Первыми низвергнуты самые великолепные: «паши и янычары, потом той же участи подвернулись и все остальные, а кости на следующий день вывезли за город; эта работа заняла всего среду (23), потому что кс. Администратор, на колонне, сделанной Турками из тесаного камня, поставил статус Девы Марии *cum Corona duodecim stellarum* (упор.: *з 12-зірковою короною*), имеющую под ногами луну и триумфальный знак св.креста. В костеле устроил *pro interim* (упор.: *всередині*) алтарь из досок и разукрашен живописно. В четверг 24-го Хелмский викарий начал с посвящения кафедрального костела. Во время этой церемонии прошло нечто удивительное: после первого окропления свяченой водой одного угла, яблоня, выросшая была из под стены, зацвела на половину»... После третьей процессии, совершаемой обыкновенно в таких случаях вокруг храма, всё дерево покрылось цветами, хотя, по свидетельству живущих в городе армян, оставалось сухим в продолжении 27-летней неволи... «В пятницу, т.е. 25-го того же месяца (упор.: *25 вересня*), было благодарственное торжество Богу за отнятие Каменца и мир. Заправитель торжества был камянецкий администратор *pontificaliter* кс. Викарий Хелмский; он же с турецкого амвона (в доминиканском костёле) сказал довольно хорошую проповедь, потому что очень *auditora miscebant gaudia nus Lachrymis* (упор.: *великі аудиторні радості зі слізьми*). Пред началом литургии и *Te Deum laudamus* (упор.: *тебе, Бога, хвалимо, прославляємо*), кс. Фрикачч (Х.Фрыкач) *iesum* (езуит) прогуливаясь в саду (который назначен был киевским воеводой для монашек), набрел на куст распустившейся розы центифолии; сорвав с него два прекрасных цвета, принес в костел и предложил кс.Викарию»... Оттуда произошли очень счастливые для Каменца предсказания, что он нигде никогда не будет в руках неверных, что, как те розы зацвели в необе(ы)кновенное время, так зацветет мир (так же может быть необе(ы)кновенным) (в Речи Посполитой и слава её заблестит алой краской *centifolii* и т.д. По поводу подарка кс. Фрикачча явилось еще много славных предсказаний, которым, как нам известно, сужено было сбыться.

«Во время процессии «*Te Deum*», (пер. – *з Богом*) стреляли из ружей и пушек по направлению к Днестру, чтобы этим победным туманом обновить *Cordolia* (упор.: *духовне переживання*) басурманов, которые плакали и стонали от того, что приходилось разставаться с Каменцем: некоторые

из них здесь родились и выросли, а в Турцию влезали, как в чужую землю. Сам паша, выежая из каменецких ворот, сказал: «пусть бы лучше прежде вошли сюда по моей голове, чем мне теперь уступить». Наши успели еще видеть последнее турецкое богослужение в кафедральном костеле: вывешена магометанская хоругва, очень богатая, шитая золотом и усаженная дорогими камнями и перлами (стоимости, как они говорили, в 80.000 левов; ее оставил сам султан в память своего посещения мечети); наш пленник спускал ее сверху и отрезывал, а когда она упала на хорошо устланный пол, все с плачем целовали, начиная от паши, до самого меньшого, все *certatim accurrebant*, потом, тщательно завернув, спрятали.

Так торжественно праздновали наши предки отняtie города. Наступавший XVIII век нашел их пирующим на развалинах... однако не принес он этому углу прежней славы...⁶⁸

ВИСНОВКИ.

Таким чином, при всій культурній і релігійній відмінності, що існувала між Польщею, Україною й Туреччиною, все ж слід усвідомити, що історичний взаємозв'язок, який формувався та встановився між ними протягом кількох віків, потребує проведення багатьох досліджень та поглиблення наших знань із тих проблем, що частково вивчені, а інші ще вимагають кропіткої роботи задля встановлення істини. Остаточні знання дадуть розуміння та усвідомлення всіх негативних і позитивних аспектів їх взаємовідносин та подальшого діалогу між етносами.

Упорядники

В.А.ЗАХАР'ЄВ, Р.В.НАГНИБІДА.



⁶⁸ Kamieniec Podolski pod władzą turecką w latach 1672-1699. Biblioteka Narodowa. Palac Kraśński. Mf. 0063586.

НОВОУШИЧЧИНА – РЕГІОН СКУПЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЯЗИЧНИЦТВА

В статті автор подає перелік язичницьких пам'яток Новоушицького району як одну із невід'ємних складових духовної культури України.

Новоушицький район розташований у південно-східній частині Хмельницької області в лісостеповій зоні України. Подільське плато займає всю територію, яка дещо витягнута із півночі на південь. Рельєф поверхні різноманітний, рівнинний, характеризується порівняно теплим помірно-континентальним кліматом, середньо-родючими ґрунтами.

Досить густа сітка річок та ставків. Природних озер на території немає. Південною межею району протікає велика річка Дністер, на якій споруджено Дністровську ГЕС. Протікають річки Ушиця, Калюс, Жванчик, Батіг, Данилівка, а також декілька малих, які є їхніми притоками та притоками Дністра. Всі вони відносяться до басейну Дністра. Течуть на південь, причому майже паралельно одна до одної, тому виробили глибокі каньйоноподібні долини. Дністер добре відомий ще з античних часів, і називали його Тірас. Під такою назвою він згадується грецьким істориком V ст. до н.е. Геродотом, так його називали римські автори перших століть нової ери Страбон, Пліній Старший, Птолемей.

Дністер – друга за величиною ріка на території України, яка бере свій початок на схилах Карпатських гір в межах Львівської області і тече з півночі на південь протягом більш ніж 1360 км. Береги Дністра були здавна заселені слов'янами. По Дністру слов'янські племена просувались у Подунав'я [2, с. 3-7].

Язичницькі вірування предків ставали невід'ємною часткою їхнього життя визначаючи їх побут та звичаї. Пережитки язичницьких уявлень спостерігаються до XXI ст. і досить тісно переплітаються з християнською обрядовістю [11, с. 19].

Наприкінці XX ст. зріс інтерес до вітчизняних стародавніх релігійних культів і традицій. І це не дивно, адже розвиток сучасної релігії та культури вимагає ґрунтовного вивчення першооснови східнослов'янської ментальності, яка складалася протягом тисячоліть. Як справедливо зазначила сучасна російська дослідниця старослов'янського язичництва О.І Баженова, термін «культура» походить від слова «культ» – віра, звичаї та традиції прашурів. Уявлення про потойбічний світ – це невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя для формування у до-

християнську епоху ментальних особливостей давніх слов'ян та інших індоєвропейських народів. Тому актуальність цієї теми не викликає ніякого сумніву [8].

За певний період вивчення пам'яток язичництва на території Середнього Подністров'я нагромаджено значний фактологічний матеріал, котрий протягом довгого часу є об'єктом зацікавлення багатьох дослідників, які в першу чергу, акцентують увагу на ролі духовної культури регіону та язичництва зокрема.

Дослідженнями витоків духовної культури Поділля, у XIX-XX ст., займалися фахівці зі слов'янської етнографії – М.Могилянський, М.Біляшевський, Ф.Вовк, К.Широцький, І.Зарецький, К.Шейковський та інші. [10].

Вагомий внесок у дослідження язичницьких старожитностей Поділля належить відомому краєзнавцеві та церковному діячеві Поділля Ю.Сіцинському який проводив значну дослідницьку роботу з історії регіону. Він залишив понад 200 опублікованих праць (монографій статей, нарисів з історичного краєзнавства) [16]. За даними В.К.Гульдмана та Ю.Й.Сіцинського, на помежів'ї XIX та XX ст. в селах Поділля було знайдено понад десяток кам'яних скульптур, названих у народі «бабами» [15].

Чималий внесок в історіографію, дослідження духовної культури регіону належить дослідникам І.С. Винокуру, І.П. Русановій та Б.О. Тимошуку, Д.Н. Козаку, О.М. Приходнюку, Р.В. Забашті та ін. Науковці подали характеристику та визначили місце язичництва регіону в історії України-Руси. В останні роки дослідники вивчали не тільки релігійні язичницькі вірування та обряди, а й емпіричний досвід східних слов'ян-землеробів.

Найвищий рівень духовної ієрархії, як і в інших язичницьких пантеонах, у слов'ян творили боги, які відповідали за найбільш важливі сфери життєдіяльності давнього суспільства: господарську, військову, ритуальну, володарсько-розподільчу і т.п. У всіх складних ситуаціях слов'яни-язичники звертались з проханням про допомогу саме до богів.

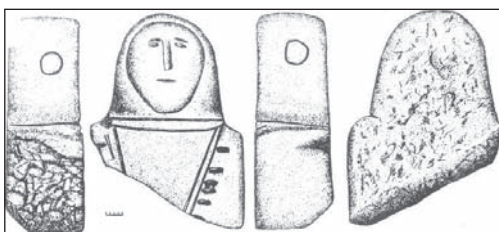
Ідолоподібні стовпи в архаїчних культурах позначають наявність у міфічному просторі абсолютного центру. Центр світу, світова вісь – «пуп землі» – слугував точкою відліку в системі цінностей первісної людини. У наближенні до нього людина відчувала свій кровний зв'язок із сім'єю, родом, богами, досягала почуття ідентичності колективному цілому. Скіфська кам'яна скульптура, як відомо, поширена, головним чином, в степових районах Північного Причорномор'я та Передкавказзя. Тут відкрито близько двохсот знахідок VII-III ст. до н.е.

Цей перелік доповнюється ще однією знахідкою із Хмельниччини, яку виявив автор під час археологічної розвідки в Новоушицькому районі. Як з'ясувалось, статуя походить з одного із курганів в урочищі «Колач»,

що знаходиться за 3 км південніше села на високому корінному лівому березі Дністра [6]. Історія цієї знахідки така: у 1977 р. в урочищі Колач, яке знаходилося колись поблизу с. Лоївці у Новоушицькому районі і затопленого зараз водами Дністровської ГЕС, проведено дослідження під керівництвом археолога Л. Крушельницької. Там були зафіксовані залишки близько десяти курганів, більшість з яких розорані [9, с. 129]. Статуя виготовлена з щільного пісковика білого кольору з прошарком більш м'якого за структурою кварциту, що протягом тривалого часу спричинило до вивітрювання і утворення смуги ерозійних раковин.

В первісному стані це була кам'яна брила завтовшки не менше 25 см. В процесі виготовлення, камінь ретельно обробили з трьох сторін, надавши йому антропоморфної форми. Нижня частина статуї не збереглась.

Розміри знайденого фрагмента становлять: висота 54 см, ширина в плечах 40 см, товщина 18-20 см. Розміри та форми говорять про те, що майстер намагався реалістично відтворити натуральні пропорції людської статури. Деталі передані



плоским рельєфом з прокресленими контурами. Голова, немовби посаджена на плечі, шия не виділена. Обличчя дещо асиметричне шириною 20,2 см; висотою 23 см, втоплене на глибину біля 5 мм. Ніс злегка скошений, зображений низьким рельєфом, при боковому розгляді не виступає. Очі передано овальними, а брови та рот – більш витягнутими заглибленнями. З лівого боку голови зображено контури сережки. Такий самий знак, але більш затертий, вибито з правого боку. Двома заглибленими лініями 1,5 см нижче від підборіддя, майстер зобразив гривну. Від плечей, вниз під кутом тягнуться по дві паралельні лінії. Поза ними знаходяться підпрямокутні деталі вбрання: нашивки – латки на одязі. У скульптурі – зображено зліва шість нашивок, а з правої, пошкодженої сторони – одна. Ці деталі дозволяють вважати, що майстер-каменяр відтворив верхній одяг, скоріш за все, каптан, показавши подвійні шви вздовж борта і нашиті металеві оздобы. На думку дослідників лоївецька статуя має всі ознаки ранньоскіфських кам'яних скульптур, а саме, відсутність моделювання ший, рук, наявність гладкої одновиткової гривни та форми зображених сережок. Сказане дає підстави віднести лоївецьку статую до VII ст. до н.е. і, можливо, вважати її однією із найдавніших в скіфській монументалістиці. Така дата в цілому узгоджується із матеріалами кургану, розкопаного Л. Крушельницькою [6].

Наприкінці 1950-х р. в Інститут археології АН УРСР надійшло повідомлення І. Старинського про те, що у с. Іванківці Новоушицького району Хмельницької області є дві кам'яні скульптури, одна з яких стоїть вкопана в землю, із трьох сторін має зображення людських облич, а інша – лежить на поверхні ґрунту і уособлює одностороннє зображення людини.

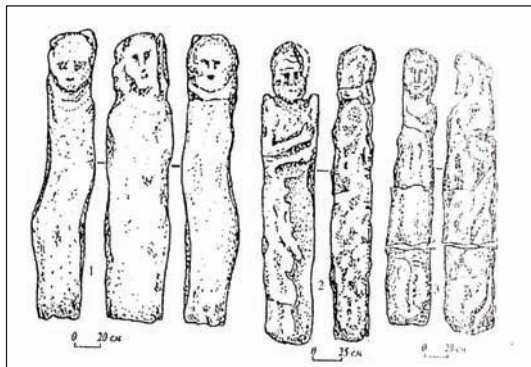
На місце знахідки виїжджав відомий український археолог В. Довженко, який провів попереднє дослідження території. З'ясовано, що стели знаходяться на слов'янському поселенні II-IV ст. н.е. Крім двох стел, про які повідомлялось в листі І. Старинського, в с. Іванківці, виявлено третю скульптуру, яка була розбита господарем садиби і закопана в землю [7].

У 1951 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Брайчевського провела на поселенні археологічні дослідження [1].

Перша із стел стояла на городі селянина С.Онишука. Ця скульптура являє собою чотириохгранный стовп із місцевого каменю-вапняку висотою 1,8 м та об'ємом 0,4х04 м².

Поверхня стели вивітрена, по всій її площині простежуються тріщини, які ніби розділяють скульптуру по вертикалі на три частини, скульптура місцями вкрита мохом. На північній, східній та південній сторонах ідола простежуються випуклості та впадини, очевидно штучного походження, можливо, сліди невідомих попередніх зображень, пошкоджених часом та діями атмосферних явищ. За розповідями старожилів, на площинах ідола були помітні якісь знаки та фігури, але що вони означали, не пам'ятають.

Зображення людських облич збереглися у верхній частині стовпа з трьох сторін. Найбільш добре збереглося обличчя на південно-західній стороні. Воно має округлу форму, що врізана в площину каменю і виступає на 1-2 см; очі та рот зображені у вигляді заглиблень. Побутує думка, що художник намагався зобразити риси жіночого обличчя.



Відносно добре збереглося обличчя з північно-західної сторони. Тут чітко помітні заглиблення очей, рота, а також помітно виділяється борода. Обличчя з західної сторони скульптор зобразив масивніше, ніж з південної. Очевидно, тут зображено чоловіче обличчя. Найгірше збереглося зображення людського обличчя з північно-східної сторони. Тут лише чітко простежуються заглиблення очей, рот – помітно менш чітко, а інші части-

ни тіла зовсім не помітні. Із четвертої, південно-східної сторони, зображення обличчя відсутнє; можливо воно було раніше, але потрапило під дію вивітрювання, а можливо його взагалі ніколи не було і скульптура від самого початку була трьохликою.

Другий ідол знаходився на захід від місцезнаходження першої скульптури. Він являє собою чотириохгранный плоский кам'яний стовп, який зображав тіло людини зі скульптурним, об'ємним віддзеркаленням людської голови. Загальна композиція витвору нагадує давньогрецькі герми. На скульптурі також помітні сліди вивітрювання, але меншою мірою, ніж на першій. Загальна збереженість ідола задовільна, відбита лише ліва частина голови та ніс. Розміри скульптури: довжина 2,35 м, ширина 0,52 м, товщина 0,38 м, довжина голови 0,48 м, ширина обличчя по лінії носа 0,27 м.

Виконання цієї скульптури вирізняється великою ретельністю. Досить чітко передані борода, вуса, очі, ніс (відбитий зовсім недавно). На фронтальній частині ідола видно зображення рук, складених на грудях, та меча, якого утримує права рука наскіс через увесь тулуб. Зображення ніг відсутнє, вірогідно, нижня частина скульптури відбита. При косому освітленні, в нижній частині правого боку помітні якісь подряпин або насічки; це, очевидно, на думку дослідників, «знаки Рюриковичів».

Іванковецька скульптура № 2, на відміну від першої, лежала не на початковому місці. Зважаючи на те, що скульптура досить масивна, жителі села не могли перенести скульптуру на велику відстань; тому дослідники вважають, що першопочаткове місцезнаходження цієї скульптури десь поруч [12, арк. 4-7].

Третя скульптура спершу знаходилась вище по схилу, на північний схід від першої, на присадибній ділянці селянина Я. Яремчука. За деякий час до початку проведення розкопок в с. Іванківці, стела була розбита батьком тогочасного власника земельної ділянки та закопана в землю. Я. Яремчук розповів що його батько після того як розбив статую важко хворів і незабаром помер. Його захворювання та смерть місцеві жителі пов'язували із знищенням ідола, в результаті чого виникло надзвичайне побоювання стел, чому останні в значній мірі завдячують свої добрій збереженості. Місце, де були закопані залишки скульптури, показали селяни. Загалом виявилось сім масивних частин каменю та безліч дрібних уламків, які в сукупності дозволили відновити давню скульптуру.

Це була найбільш масивна із всіх трьох стел. Довжина останньої понад 3 м. Виготовлена вона з того самого м'якого дністровського вапняку, що і дві попередні вищеописані стели. За манерою зображення третя скульптура найбільше наближена до другої. Вона є неправильним чотириохгранным стовпом зі скульптурним зображенням людської голови зверху. Сама обробка скульптури набагато гірша, ніж в скульптури № 2, а голова навпаки – оброблена більш ретельно. Досить добре простежуються очі,

ніс, рот, підборіддя, волосся та вуха. Нижче на стелі не показано ніяких деталей одягу або частин тіла людини. Більш того, його поверхня зовсім не оброблена. Тому вважаємо, що третя скульптура не була закінчена майстром. Добре видно незакінчене праве плече та шию з правого боку: робота проводилась, а потім різко припинилась. На поверхні скульптури помітні сліди зняття, якими працював майстер [12, арк. 8-9]

У 1963 р. в с.Ставчани Новоушицького району Хмельницької області подільським археологом І.Винокуром та директором Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Г.Хотюном проведені археологічні розкопки. Причиною досліджень стало повідомлення С.Гром'яка про те, що на його садибі під час земляних робіт знайдений кам'яний ідол [2, с. 42].

Як згадувалось вище, стела виявлена на присадибній ділянці С.Гром'яка на березі безіменного струмка, що впадає у р. Калюс (притока Дністра). На глибині 0,5-0,6 м С.Гром'як наштовхнувся на кам'яну стелу, котра лежала лицьовим зображенням донизу.

Це – одноликий ідол. Він нагадує собою фігуру бородатого чоловіка з головним убором конічної форми, який тримає в руках ріг. Волосся підстрижене на рівні потилиці, виглядає з-під шапки. З тильної сторони досить добре модельовані спина та плечі. У нижній частині тулуба вибито зображення коня. Стела виготовлена із Дністровського вапняку. Вона має висоту 1,9 м, ширина основи статуї – 0,52 м, товщина – 0,28 м.

Встановивши з допомогою очевидців першопочаткове положення стели, навкруги було проведено розчистку, яка дала позитивні результати. Поруч з ідолом на відстані 0,15 м було знайдено ще одну кам'яну стелу конічної форми, яка також виготовлена із дністровського вапняку. Висота її 1,2 м, ширина основи 0,7 м. На лицьовій стороні у верхній частині вибите коло діаметром 0,24 м. Гострим кінцем конусовидна стела лежала в напрямку до голови антропоморфного ідола, створюючи разом з ним єдину пряму лінію. Конусовидна стела та ідол, лежали лицьовою частиною до низу. Навкруги ідола та кам'яної стели на глибині 0,6-0,7 м виявлено залишки давніх вогнищ, у розташуванні яких простежується певна система. Відстань між ідолом та стелою, судячи з реконструкції, була близько 3 м. Навколо скульптур, на кам'яних виступках, горіли чотири ритуальні вогнища [2, с. 43]. Два з них збереглись краще, їх діаметр від 1 до 1,2 м, інші – гіршої збереженості [4]. Тут, очевидно, приносили у жертву тварин і птахів. Ріг в руках ідола пов'язується з обрядом гадань про родючість майбутнього господарського року.

Огляд урочища та збір підйомного матеріалу показали, що кам'яні стели розташовувались на місці поселення черняхівської культури та були безпосередньо пов'язані із ним. Дослідники вважають, що знахідка антропоморфного ідола та конічної системи з солярним знаком може бути віднесена до залишків жертвника черняхівської культури.

Таким чином, Ставчанське капище вчені-археологи відносять до жертовників відкритого (просто неба) типу [2, с. 43].



На археологічній карті Поділля, створеній Ю.Сіцинським, біля с.Пижівка Новоушицького району Хмельницької області значився ідол. Його пошуки затягнулися аж до 1999 р. Здійснюючи чергове обстеження, автор виявив кам'яну скульптуру за 3 км на південний схід від с.Пижівка у

напрямку колишнього с.Лоївець, в урочищі «Пижівська Дубина», що являє собою заліснену ділянку, яка обмежується з північного боку полем. Місцеві жителі називають його «бабою» [14]. Цей ідол прямокутний чотириохгранный кам'яний стовп, закопаний у землю та нахилений до землі. Скульптура виготовлена із Дністровського вапняку. Голова скульптури відбита нещодавно, про що свідчить свіжа структура каменю на зломі. Висота наземної частини 2,3 м. Ширина її основи 0,47 м товщина 0,17 м. У верхній частині тулуба статуї простежується розширення у вигляді плечей. На лицевій стороні верхньої частини скульптури архаїчний художник показує силуетне зображення ромба на відстані 0,2 м, нижче чітко видно ще одне зображення ромба, але значно меншого за розмірами та досить правильної геометричної форми. У верхній лівій частині скульптури простежується заглиблення у вигляді півкруга, інша половина якого обривається лівою бічною стороною прямокутної скульптури. На відстані 0,8 м від злому голови статуї на правій фронтальній її частині вибите заглиблення-паз довжиною 0,3 м. Зображення ніг відсутнє, в нижній частині скульптура звужується до 0,31x0,20 м [5].

Форми стели говорять про те, що майстер лише наближено відтворив натуральні пропорції стоячої людської фігури. Плечовий пояс – єдина частина скульптури, що зберегла антропоморфні риси, які чітко фіксуються плавним перехідним вигином плеча від прямокутного в перерізі тулуба до місця відбитої голови. Крім того, видно свіжий злам розмірами 31x16 см, що розпочинається там, де плечі мали б переходити у голову – за 7 см від правої та 8 см від лівої бічних граней. Зважаючи на ці особливості, можна стверджувати, що голова, немовби посаджена на плечі.

Ще один ромб розміщується за 0,6 м нижче від верху скульптури і має розміри 5x11 см. Дві його сторони мають довжину – 7 см. Варто відмітити, що два останніх ромби, маючи невеликі розміри, зберігають правильні пропорції, але один із них постає у дещо недовершеному вигляді з незазаконченими боковими сторонами.

Дослідники вважають що асиметричність двох найбільших фігур (верхнього і нижнього ромбів), наводить на думку, що антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання, отже, могла стояти в півоберта до глядача [3].

Тильна частина скульптури простежується чітко. Поверхня її більш гладка, але по усій площині помітні сліди обробки каменю. З розповідей місцевих жителів, скульптура знаходиться не на своєму першопочатковому місці. Останніми десятиліттями вона виконувала роль своєрідного межового знака між кордонами полів тоді ще існуючого с. Лоївець та с. Пижівки Строушицького, а пізніше Новоушицького районів. Можемо припустити, що селяни не переносили таку важку кам'яну скульптуру на велику відстань; тому вважаємо, першопочаткове місцезнаходження ідола знаходиться десь поблизу [14].

В 2000 р. місцезнаходження цієї скульптури обстежила археологічна експедиція під керівництвом І. Винокура, безпосереднім учасником якої був автор. На жаль, археологічних досліджень на місці виявлення скульптури не проводилось. Академік І. Винокур вважає, що Пижівська статуя має в Подністров'ї свої аналогії з язичницькими скульптурами із с. Ставчани, с. Калюс, с. Іванківці Новоушицького району. За матеріалом, з якого виготовлено статую, за технікою зображення в камені та за семантикою того, що зображується, цю скульптуру він об'єднує у середньодністровську групу, яка датується матеріалами черняхівської культури III-IV ст. н.е. [3, с. 128].



На місце знахідки в липні 2010 р. виїхала археологічна експедиція під керівництвом А.Гуцала. На цей раз на місці знаходження ідола було закладено розкоп розмірами 5х5 м та глибиною до 0,5 м. Проведені роботи не дали очікуваних результатів відносно супроводжуваного матеріалу. Земля на місці розкопу не містила у собі ніяких культурних нашарувань, а навпаки – відрізнялася своєю однорідністю. Серед речей за 1 м західніше ідола

на глибині 0,3 м виявлено тільки один предмет – кам'яний розтиральник сферичної форми, одна із сторін якого затерта. Також з'ясовано остаточні розміри ідола, а також і те, що він був закопаний на глибину 1,1 м. Крім технологічних особливостей у роботі майстра, експедицією було виявлено цілий ряд, непомічених досі, зображень, що складаються із ромбічних знаків та кіл. Саме на ці деталі вказують у своїй статті «Ідол із села Пижівка» дослідники В. Гуцал та П. Болтанюк [3]. Враховуючи відсутність датуючого матеріалу, опираючись на аналогії вище згадані дослідники датують Пижівську статую початком раннього залізного віку.

Перелік язичницьких старожитностей зазначеної території поповнюється ще однією знахідкою із Новоушицького району Хмельницької області, інформацію про якого та фото надав автору дослідник В.А. Захар'єв. Скульптура знаходилась на північний захід від с.Березівка на відстані 0,5-0,8 км від села в напрямку с. Шебутинці. Скульптура виготовлена із Дністровського вапняку. Ідол являє собою прямокутний чотириохгранный кам'яний стовп, знайдений закопаним у землю та нахиленим до землі, верхня частина заокруглена. Скульптура прямокутної форми, але по всій її поверхні помітні сліди обробки каменю та знаряддя яким працював давній майстер. По всій площині скульптури помітні сліди вивітрювання. Висота скульптури 1,30 м, товщина 35х25 см. В.А. Захар'єв обстеживши скульптуру у травні 2004 року, ідентифікує її як аналог виявленого ним фалоподібного кам'яного ідола під час археологічних досліджень Сокилецького давньоруського могильника XII-XIII ст в ур. Батарей (Дунаєвецький район). На сьогодні подальша доля цього ідола не відома [13, с. 198-199]. На місці знахідки він відсутній. Але залишилося фото об'єкта.

Отже, хронологічними ознаками антропоморфних ідолів є їх зовнішні обриси, семантична спрямованість, стилістичні та морфологічні ознаки, археологічні матеріали. Всі вони підквадратні або прямокутні в поперечному перерізі. Загальні зовнішні ознаки скульптур досить одноосібні. Характерними атрибутами язичницьких ідолів є придністровський камінь-вапняк, з якого вони виготовлені. Ось чому збереглась унікальна серія язичницьких скульптур, подальше виявлення і систематизація яких є однією із важливих завдань дослідників.

Джерела та література:

1. Брайчевский М.Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре / М.Ю. Брайчевский // Краткие сообщения Института материальной культуры. – 1953. – Вып. 52. – С. 43-53
2. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимошук. – Ужгород : Карпати, 1977. – 111 с.
3. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський : Абетка; Оіюм, 2000. – 376 с.

4. Винокур И. С. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье / И. С. Винокур, Г. Н. Хотюн // Советская археология. – 1964. – № 4. – С. 211.
5. Гуцал В.А. Идол із села Пижівка / В.А. Гуцал, П.А. Болтанюк // Матеріали XIII Подільської іст-краєзн конф (18-19 листоп.2010року) [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк (голова), В.І. Войтенко (співголова), Л.В. Баженов (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 161-164.
6. Гуцал В.А. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі / В.А. Гуцал, С.О. Семенчук // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр: зб. наук. праць. – Київ: ІАНАУ, 2004. – Вип. 6. – С. 116-118.
7. Довженко В.И. Древнесловянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье / В.И. Довженко // Краткие сообщения и исследования Института материальной культуры. – 1952. – Вып. XIVIII. – С. 136-142.
8. Козлов М.М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ / М.М. Козлов // УІЖ. – 2000. – № 3. – С. 61-72.
9. Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я / Л.І. Крушельницька. – Львів, 1989. – 224 с.
10. Мегей В.П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини / В.П. Мегей // Наукові праці К-ПДПУ : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 213-219.
11. Русанова И.П. Языческие святилища древних словян / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук ; под. ред. С.А. Плетнёвой. – [2-е изд., испр.]. – М. : Издательство «Ладога-100», 2007. – 304 с.
12. Науковий архів Інституту археології НАН України 1951/96. Брайчевський М.Ю. Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции 1951 г., 44 л.
13. Семенчук С.О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н.е. – XIII ст. н.е. / С.О. Семенчук // Історія, культура та освіта: християнський вимір : зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький : Вид-во ХІ МАУП, 2014. – Вип. 3. – С. 192-200.
14. Семенчук С.О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю.Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї / С.О. Семенчук // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвячений 120-тій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. / [редкол.: Л.П. Станіславська (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 97-100.
15. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. – М.: Тип. Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901. Т. I. – С. 205-210.
16. Соловей В.П. Археологічні дослідження Ю. Сіцинського / В.П. Соловей // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 166-169.

ДЕПОЗИТ РИМСЬКИХ ДЕНАРІЇВ З НОВОЇ УШИЦІ

Публікація вводить у науковий обіг депозит римських денаріїв, виявлений 2014 р. біля смт. Нова Ушиця на Хмельниччині.

У 2014 р. у лісовому урочищі на околиці смт. Нова Ушиця Хмельницької області було знайдено депозит римських денаріїв загальною кількістю 66 монет і вагою 151 грам. Він був захований на пологому схилі, що спускається до русла струмка, у суглинистому ґрунті, зверху перекритому кількасантиметровим прошарком сірого лісового ґрунту. Основна маса монет, п'ятдесят три, була виявлена у вигляді розсипу на глибинах 20-40 см і на площі близько 1x1 м. Залишків якоїсь місткості, де могли зберігатися монети, виявлено не було: мабуть, вона була виготовлена з органіки (тканина, шкіра чи деревина), що розклалася. Землерийні тварини, вочевидь, з часом розпоростили монети на згаданій площі та глибині. Ще тринадцять монет були знайдені поодиночі, на відстанях 4-12 м від основної маси, на таких же глибинах, переважно вище по схилу. Просторове розташування поодиноких монет з депозиту «віялом» вгору по схилу від основної маси свідчить про те, що вони були переміщені разом з масивами ґрунту. Очевидно, що це було зроблено землерийною технікою у 50-60-х рр. XX ст., коли у даній частині лісу проводили лісотехнічні роботи: через місце найвищої концентрації монет проходить ряд штучно посаджених дерев. Депозит залишено на відстані близько 1,5 км до найближчого відомого об'єкта черняхівської культури – поселення Нова Ушиця-Маслозавод.

У комплексі представлена емісія таких імператорів, їхніх дружин і спадкоємців: Тіт (TITVS FLAVIVS VESPASIANVS, 79-81 рр. н. е., 2 монети), Доміціан (DOMITIANVS, 81-96 рр. н. е. (? 1 монета, збереглася погано), Траян (MARCVS VLPivs TRAIANVS, 98-117 рр. н. е., 4 монети), Адріан (PVBLIVS AELIVS HADRIANVS, 117-137 рр. н. е., 4 монети), Сабіна (VIBIA SABINA, 117-137 рр. н. е., 1 монета), Елій (LVCIVS AVRELIVS VERVS, 136-138 рр. н. е., 1 монета), Фаустіна Старша (ANNIA GALERIA FAVSTINA, 138-141 рр. н. е., 4 монети), Антонін Пій (TITVS FLVVS BOIONIVS ARRIVS ANTONINVS, 138-161 рр. н. е., 9 монет), Фаустіна Молодша (II) (ANNIA FAVSTINA GALERIA, 161-175 рр. н. е., 6 монет), Луцій Вер (LVCIVS AVRELIVS VERVS, 161-169 рр. н. е., 2 монети), Марк Аврелій (MARCVS AVRELIVS ANTONINVS, 161-180 рр. н. е., 16 монет), Кріспіна (BRVTTIA CRISPINA, 177-183 рр. н. е., 4 монети), Коммод (MARCVS LVCIVS AVRELIVS COMMODVS, 177-

192 pp. н. е., 11 монет), Юлія Домна (IVLIA DOMNA, 193-211 pp. н. е., 1 монета).

Стан збереження монет загалом непоганий. Він дозволяє ідентифікувати майже усі монети депозиту (крім двох, котрі через затертість відносимо до емісії Доміціана й Марка Аврелія згодом). Немає монет з отворами, а також таких, що чеканені однотипними штемпелями. Лише три екземпляри мають значні втрати (обламані), серед них одна монета розламана на дві частини в процесі викопування з землі. Серед інших чотири монети (Луція Вера, Марка Аврелія, Кріспіни та Коммода) через підвищену частку лігатури виглядають помітно тьмянішими, – це т. зв. «лімесні» денарії (див. табл. 1).

Очевидно, що процес накопичення монет Новоушицького депозиту тривав досить значний період – десь з рубежу I-II ст. до першої чверті III ст. н. е., коли він був залишений власником з невідомих причин. Саме у зазначений історичний період монети Римської імперії різними шляхами (військові трофеї, данина, торгівельні операції) масово потрапляли до населення сучасної території України. Економічна криза III ст. н. е. у Римській імперії спричинила різке скорочення надходження її монет «варварам». Отже, хронологія монет Новоушицького депозиту підтверджує раніше зроблені висновки дослідників про наймасовіший період потрапляння римських монет на Правобережну Україну. Новоушицький депозит римських денаріїв, будучи історичним джерелом, доповнює наші знання про економічний аспект розвитку черняхівської культури у Середньому Подністрів'ї.

Табл. 1. Характеристика монет депозиту

№ п/п	Емітент	Вага (грам)	Діаметр (см)
1/1	Тіт	2,6	1,85
2/2	– // –	1,96	1,7
3/1	Доміціан?	1,22	1,8
4/1	Траян	2,63	1,8
5/2	– // –	2,63	1,7
6/3	– // –	2,57	1,85
7/4	– // –	2,4	1,75
8/1	Адріан	2,19	1,8
9/2	– // –	2,68	1,75

10/3	– // –	2,41	1,7
11/4	– // –	2,8	1,65
12/1	Сабіна	2,65	1,7
13/1	Елій	2,6	1,7
14/1	Фаустіна Старша	2,1	1,75
15/2	– // –	2,4	1,8
16/3	– // –	2,98	1,7
17/4	– // –	2,25	1,75
18/1	Антонін Пій	2,2	1,75
18/2	– // –	2,53	1,85
19/3	– // –	2,63	1,75
20/4	– // –	2,4	1,7
21/5	– // –	2,8	1,8
22/6	– // –	2,3	1,75
23/7	– // –	2,6	1,7
24/8	– // –	2,3	1,75
25/9	– // –	2,86	1,8
26/10	Фаустіна Молодша	2,35	1,8
27/11	– // –	2,2	1,9
28/12	– // –	2,3	1,75
29/13	– // –	2,24	1,9
30/14	– // –	2,2	1,8
31/15	– // –	2,4	1,8
32/16	Луцій Вер	2,5	1,8
33/17	– // –	1,35	1,8
34/18	Марк Аврелій	2,6	1,95
35/19	– // –	2,46	1,8
36/20	– // –	2	1,7
37/21	– // –	2,3	1,8
38/22	– // –	2,25	1,85
39/23	– // –	2,53	1,9
40/24	– // –	2,52	1,8

41/25	- // -	2,5	1,7
42/26	- // -	2,4	1,9
43/27	- // -	2,3	2
44/28	- // -	2,2	1,9
45/29	- // -	1,53	1,8
46/30	- // -	2,76	1,7
47/31	- // -	2,08	1,75
48/32	- // -	1,56	1,7
49/33	- // -?	1,84	1,7
50/1	Кріспіна	2	1,75
51/2	- // -	2,65	1,7
53/3	- // -	2,4	1,8
54/4	- // -	2,1	1,7
55/1	Коммод	1,86	1,7
56/2	- // -	1,6	1,7
57/3	- // -	1,85	1,7
58/4	- // -	2,37	1,75
59/5	- // -	1,47	1,7
60/6	- // -	2,06	1,7
61/7	- // -	1,26	1,8
62/8	- // -	1,85	1,8
63/9	- // -	2,3	1,8
64/10	- // -	2	1,7
65/11	- // -	2,54	1,8
66/1	Юлія Домна	2,03	1,7



Фото 1. Монета Андріана.



Фото 2. Монета Антонія Пія.



Фото 3. Монета Доміціана.



Фото 4. Монета Елія.



Фото 5. Монета Фаустини Молодиої.



Фото 6. Монета Фаустини Старшої.



Фото 7. Монета Юлія Домна.



Фото 8. Монета Кріспіни.



Фото 9. Монета Коммода.



Фото 10. Монета Луція Вера.



Фото 11. Монета Марка Аврелія.



Фото 12. Монета Сабіни.



Фото 13. Монета Тіма.



Фото 14. Монета Траяна.



Такий вигляд мають типові скарби римських денаріїв.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮХИМА СІЦІНСЬКОГО НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

У статті розповідається про археологічні дослідження відомого історика та археолога Юхима (Євфимія) Сіцінського на території Кам'янця-Подільського, подаються неопубліковані матеріали досліджень.

Ключові слова: археологічні дослідження, Кам'янець-Подільський, Юхим Сіцінський, рукопис, листи.



*Портрет з книги А.Трембіцького
«Євфимій Сіцінський (1859-1937)»*

Наприкінці ХІХ століття археологія на Поділлі виходить на якісно новий рівень. Саме в цей час як археолог сформувався Юхим Йосипович Сіцінський. Більшість свого життя він прожив у Кам'янці-Подільському, тому й не дивно, що це місто посіло гідне місце в його науковій спадщині, зокрема й в археологічних дослідженнях. Питання археологічних досліджень Юхимом Сіцінським території Кам'янця-Подільського на початку ХХ ст. торкалися в своїх працях І.С.Винокур [3; 4], А.М.Трембіцький [8; 9], Л.В.Баженов, О.Л. Баженов [2] та ін.

Проте дослідники, враховуючи тематику праць, констатували факт проведення розкопок та розвідок, детально не зупиняючись на них. Малодослідженість теми й обумовлює актуальність статті.

Насамперед зазначимо, що достеменно нам відомо про розкопки Юхима Йосиповича в Кам'янці-Подільському в 1901 та 1925 роках, інших досліджень (якщо такі були) документально не зафіксовано.

У березні 1901 року на вулиці Вірменській (тогочасна Губернаторська) навпроти Вірменського костелу утворилося провалля. Міська управа доручила Юхиму Йосиповичу обстежити згадане місце. У ході робіт досліднику вдалося обстежити широку кам'яну стіну зі сторони губернаторсько-

го саду (територія сучасної пожежної частини), а також змив ґрунту вглиб зі сторони Вірменського костелу. Ю.Й.Сіцинський висловив припущення, що ґрунт змивається в підземелля. Внаслідок розвідкового розкопу досліднику вдалося знайти ще одну кам'яну стіну, яка йшла перпендикулярно до першої. На обох стінах було знайдено фрагменти штукатурки. Археолог встановив, що згадані стіни являють собою фундамент житлового будинку.

Під час проведення розкопок пройшли сильні дощі, що утворили новий змив ґрунту зі сторони Вірменського костелу. Заклавши новий розкоп, Юхим Йосипович на глибині 4,25 м виявив обвалене кам'яне склепіння. Подальші дослідження дали змогу встановити, що це склепіння підземного ходу, який прямував у сторону Вірменського костелу, його довжина становила трохи більше 3 м. Далі кам'яне склепіння закінчувалось, хід продовжувався тунелем, проритим у глині. Його довжина сягала 5,9 м, ширина – 2,85 м, висота – 2,1 м (дослідник вказував, що висота раніше була значно більшою, адже підлога ходу була сильно замуленою). Археолог наголосив на тому, що підземний хід прокладався не зверху, а з боку, зі сторони губернаторського саду, оскільки верх склепіння становила «цілина глина».

В ході розкопок археологічних знахідок не виявлено, підземний хід зі сторони губернаторського саду був завалений, а дослідження біля стіни не було змоги провести, оскільки вона давала тріщини. Враховуючи ці фактори, Юхим Сіцинський вирішив, що ділянка «не передбачає археологічного інтересу» та припинив розкопки [5, с.61-62; 7, с.149-150].

1925 року проводилися розкопки льоху на Карвасарах (додатки №1-6). В історіографії побутує твердження, що розкопки проводилися під керівництвом Юхима Сіцинського, проте це не відповідає дійсності. Насправді ними керував представник наросвіти М.А.Остапчук, а Юхим Йосипович був призначений, після листа Володимира Геріновича, представником від Всеукраїнської археологічної комісії на час проведення досліджень [1, арк. 6]. До того ж на початок розкопок Ю.Й.Сіцинський взагалі був відсутній у Кам'янці-Подільському [1, арк.1].

Дозвіл на проведення досліджень був наданий Кам'янець-Подільський окривконкомом 27 березня 1925 року [1, арк.1]. До складу комісії з проведення розкопок увійшли представник місцгоспу Петровський, завідуючий музеєм Опанас Неселовський, а керував нею представник наросвіти М.А.Остапчук. На їх думку, на місці розкопок знаходився турецький льох з возами та діжками зі смолою [1, арк.2].

Розкопки розпочалися 26 квітня неподалік Турецького (Замкового) мосту (територія сучасної гідроелектростанції). Після зняття шару ґрунту на глибину 1,4 м 27 квітня вдалося віднайти склепіння «турецького

льошу», від якого в трьох напрямках йшли засипані підземні ходи. Археологічного матеріалу не виявлено [1, арк.2]. Оглянувши місце розкопок, Юхим Сіцінський дійшов висновку, що споруда являє собою «звичайний господарський лъох» [1, арк.1].

Оскільки для розчистки підземних ходів від ґрунту потрібні були кошти, яких комісія в розпорядженні не мала, розкопки припили. Над розкопом вирішили спорудити перекриття для захисту від дощу та організувати охорону ділянки [1, арк.2].

Інформацію про археологічні знахідки на території Кам'янець-Подільського Юхим Сіцінський зафіксував у своїй «Археологічній карті Подільської губернії». Дослідник згадав знахідки кам'яних знарядь праці на території Польських фільварок. В околицях міста було знайдено тонку крем'яну сокиру з полірованим лезом, поліровану сокиру-молот трикутного типу з просвердлиною довжиною 21 см в ур. Кулав (урочище локалізувати не вдалося), половину полірованої тонкої бойової сокири-молота з діориту в ур. Збич (урочище локалізувати не вдалося) та гострий кінець крем'яної полірованої сокири із заокругленим лезом. Ці речі входили до колекцій Володимира Антоновича та Казимира Пуласького і були презентовані на виставці під час проведення XI Археологічного з'їзду [6, с.109]. Крім того Юхим Йосипович підготував для студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету лекцію «Кам'янець, археологія та історичні пам'ятки» та зробив доповідь на засіданні університетського Наукового товариства на тему «Яма-склеп у Старій фортеці, яка є могилою князів Коріатовичів [9, с.107,115]. На жаль, тексти цих праць не виявлені.

Отже, в першій чверті XX ст. Ю.Сіцінський присвячував значну увагу археологічному вивченню Кам'янець-Подільського. Завдяки йому було узагальнено інформацію про археологічні знахідки на території міста, які знаходилися в приватних колекціях, підготовлено доповіді та лекції з археології Кам'янець-Подільського. Юхим Йосипович провів розкопки на вулиці Вірменській поблизу Вірменського костелу та вів спостереження як представник Всеукраїнського археологічного комітету за дослідженнями лъоху на Карвасарах. Водночас значна частина матеріалів про археологічні дослідження Ю.Й.Сіцінським території міста на сьогодні втрачені.

Додаток №1

Витяг з протоколу №78 засідання президії Кам'янець-Подільського ОВК від 27.03.1925 р.

21. Слухали:

Подання Довжоцького РВК про дозвіл йому розкопати збудований певно за часи Туреччини підземний лъох і забрати звідти речі історичного значення (вози і бочки зі смолою), які розкрадаються (тов. Лашников).

Ухвалили:

Дозволити розкопати в присутності комісії з представників від історико-археологічного музею в Кам'янці під головуванням інспектора політосвіти тов. Попеля.

(Держархів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 27, арк. 1).

Додаток №2

Лист В. Гериновича до ВУАК від 5.05.1925

27 квітня розкопано місце біля Карвасар у низу Турецького замку (точно: 135,25 м на норд 120 вест від південно-західної стіни водопаду Смотрича) і знайдено склепіння з входом від зюд ості розгалуженнями в напрямках: норд, ост, норд вест і норд. Склепіння знаходиться на глибині 2 аршина. Земля над ним насипана. Рівень землі вздовж підосви замку приблизно однаковий. Правдоподібно, що ходи тягнуться вздовж підосви. Оскільки можна було сконстатувати, розкопів в цих місцях не велося.

НДК[Науково-дослідна кафедра] звернулася до місцевого виконавчого комітету, який вислав на місце розкопок свого представника. Про висліди наради з окрвиконкомом повідомляю ВУАН.

В. Геринович

Кам'янець на Поділлі

5 травня 1925 року.

(Держархів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 27, арк. 5).

Додаток №3

Лист ВУАК до Ю. Й. Сіцінського від 15.05.1925

Долучаючи копію листа В. Гериновича від 5/V.25 р., Археологічний комітет прохає Вас оповістити чи відомо Вам щось про ці розкопки й що саме. Одержавши вказаного листа і не маючи жодних попередніх відомостей про ці розкопки, Археологічний комітет був примушений відправити до НДК [Науково-дослідної кафедри] наказ припинити всякі розкопки до прибуття представника ВУАК.

З пошаною голова Арх. Комітету академік О. Новицький.

(Держархів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 27, арк. 4).

Додаток №4

Лист ВУАК до Ю. Й. Сіцінського від 22.05.1925

ВУАКові і в Наркомос (у Харкові) від 5-V б. р. г. В. Гериновичем надіслано повідомлення про те, що 27-IV в Карвасарах розкопано місце під Турецьким замком, де виявлено склепіння

Науково-дослідча кафедра вдається до місцевого ОВК з проханням асигнувати кошти на розкопки.

ВУАК просить Вас бути його представником у справі дослідів в Карвасарах і подбати про те, щоб їх було ведено з усією науковою обережністю. Голова ВУАК академік О. Новицький.

(Держархів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 27, арк. 6).

Додаток №5

Лист Ю. Й. Сіцинського до ВУАК

До Археологічного комітету ВУАН

Відповідь на №386/2194 (справа №14)

Посилаю при цьому копію акта комісії по огляду провалля в Кам'янці на Карвасарах внизу замку. Коли складали той акт мене не було в Кам'янці. Потім я оглянув те провалля. На мій погляд це звичайний господарський льох (погреб), але напевне не можу сказати. Якби вибрати землю з провалля, то тоді можна би бачити що це таке. Поки що коштів немає; може в цім pomoже місцевий райвиконком. Якщо буде що – сповіщу до Арх. Комітету.

(Держархів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 27, арк. 1).

Додаток №6

Акт

1925 р. квітня 26-28 комісія в складі тов. Остапчука М. А., представника наросвіти, тов. Петровського, представника місцгоспу і Неселовського – зав. Музеєм, під головуванням першого, на підставі постанови президії ОВК 27 березня протокол ч. 78, проводила огляд місцевості на Карвасарах (від лівої сторони водопаду 120 н. напрямом, а відалення 128 метрів), де по заяві Довжецького РВК був здавна обвал в старий турецький льох, де видно вози і бочки зі смолою.

Прибувши на місце, комісія знайшла рівну площу без якого-небудь провал. З допитів сусідніх мешканців виявилось, що в 1913 р., коли сапери копали яму для клозету, докопалися до входу в підземелля (могли бути двері) і що деякі місцеві мешканці туди пролазили і бачили зазначені бочки і вози, декотрі мешканці говорять, односельчани були забрали в той час двоє старовинних коліс, але цих односельчан зараз там немає. Тодішня поліція, боячись нещасних випадків, наказала засипати, а площу для клозету викопати в стороні, приблизно 2-3 метри в бік по лінії Ао до «Д» і площа та цементна донині там знаходиться. При допомозі вказівок мешканців, комісія встановила приблизний пункт, де була засипана яма і при допомозі добровольців-копачів приступила до розкопки. Зразу говорено, що насип не більше 1,5-2 аршина, але коли це не оправдалося, робочі зажадали плати. Представник Довжецького РВК наняв двох робітників і ці продовжували роботу до того часу, коли не докопалися до старого зводу, до провалу.

Комісія поручила стежити за процесом роботи і за охороною представ-

никові Довжецького РВК, а сама пішла в старий замок з метою оглянення його на предмет складення кошторису по його охороні.

Нині, т. е. 28/IV, в 11 год. ранку, комісія прибула знову на місце розкопки і виявилось, що згаданий провал мається і що він зроблений в склепінню, що він в значній кількості засипаний землею. Щоб його можна було обслідувати, необхідно цю землю вибрати, склепіння кругом провалля укріпити. В середині можна просунутися тільки лежачи і тому не можна докладно оглянути всіх боків, але наскільки можна було з'ясувалося, що від пункту провалу ідуть ходи в три напрямки. Але видно тільки їх верхки, бо решта засипана землею.

Комісія рахує, що довше проводити роботу так неможливо, що необхідно вичистити відтіть всю землю і негайно зробити невеличке покриття, щоби забезпечити провал від дошової води та доручити місцевій владі вжити заходів по охороні ями.

Для цього необхідні кошти, яких в розпорядженню комісії не мається, а для попередніх орієнтировочних робіт потрібно їх не менше 50 крб. А тому комісія доручила дальший догляд за провалом місцевому уповноваженому сільради і передати записку в РВК, щоби на 10 год. Ранку 29 квітня один представник з'явився в ОВК для дальшого обговорення цієї справи.

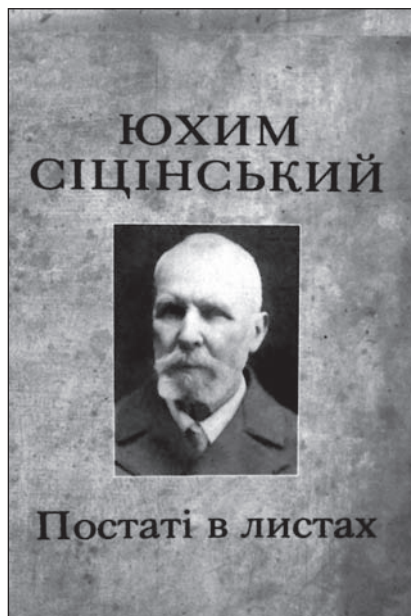
(Держархів Хмельницької обл., ф. р-3333, оп. 1, спр. 27, арк. 2-2зв.).

Джерела та література:

1. Держархів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 27, 6 арк.
2. *Баженов Л. В.* Хроніка археологічних досліджень Кам'янецьчини (80-ті роки XIX –середина 90-х років XX ст.) / Л. В. Баженов, О. Л. Баженов // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 44-48.
3. *Винокур І. С.* Історико-археологічні дослідження Ю. Й. Сіцинського / І. С. Винокур // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матер. міжн. наук.-практ. конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 57-59.
4. *Винокур І. С.* Ю. Й. Сіцинський та його діяльність в галузі археології / І. С. Винокур // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, 2004. – С. 17-25.
5. Исследование Е. Сецинским провала, образовавшегося в г. Каменце-Подольском на Губернаторской улице близ Армянского костёла // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXV. – №10. – С. 61-62.
6. *Сецинский Е. И.* Археологическая карта Подольской губернии/ сост. А. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 128 с.
7. *Сецинский Е. И.* Исследование подземных ходов в Каменце-Подольске / Е. Сецинский // Археологическая летопись Южной России. – 1901. – Т. III. – С. 149-150.

8. *Трембіцький А. М.* До історії археологічних досліджень Є. Й. Сіцінського на Поділлі / А. М. Трембіцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 300-310.

9. *Трембіцький А. М.* Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність / А. М. Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – 300 с.



*Титульна сторінка обкладинки випущеної у 2014 р.
в Кам'янці-Подільському книги листування Ю.Сіцінського
із його сучасниками.*

**ХАЛАЙЦАН В.П.,
СТРЕЛЬБИЦЬКА Н.І.**
м. Хмельницький

ПАЛАЦОВО-ПАРКОВІ КОМПЛЕКСИ ДУНАЄВЕЧЧИНИ XIX-ПОЧ. XX СТОЛІТЬ: ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ

У публікації висвітлюються проблематика збереження маєтків та палацо-паркових комплексів на Дунаєвеччині, методологічні засади розвитку туризму у регіоні.

Ключові слова: *маєток, палацово-парковий ансамбль, рекреаційний туризм, музей*

Палацово-паркові комплекси як складова вітчизняної культури, до останнього часу мало вивчені і недостатньо оцінені. Вони представлені значним різноманіттям щодо своїх розмірів, стилів – від кінця XVIII до поч. XX ст., характеру забудови. Палацово-паркові комплекси репрезентували не тільки заможність шляхетських родин, але й смаки, мистецький рівень, багатство стилів, домінуючих в певні часи у архітектурі, мистецтві живопису, декорів інтер'єрів і речей декоративно-прикладного мистецтва. Вони – перлини високого європейського мистецтва, які вписалися яскравою сторінкою в «золотий вік» української культури. Це осередки, де народились, жили і творили представники найкращої й найосвіченішої частини суспільства. Це пам'ять про знать, шляхетність, культуру [7,с.10].

Обстеження деяких об'єктів культурної спадщини цього виду авторами цієї статті у Дунаєвечському районі засвідчили різноманітність даного пласту культурної спадщини як з точки зору архітектурно-мистецької та історичної цінності, так і стану збереження й перспектив їх використання.

В часи розвитку палацово-паркового мистецтва у краї працювали визначні архітектори – Доменік Мерліні, Богуміл Цуг, Якуб Кубіцький, Джованні Берніні, Генрік Іттар, інші. Парки Поділля та Південно-Східної Волині будували такі відомі паркобудівничі, Діоніз Макклер, Людвіг Метцель, Кнакфус, Кайзер, Мілевський. Для маєткових палаців писали свої картини знані художники – Наполеон Орда, Юзеф Грассі, Ян Лампі, Анжеліка Кауфман, Елізабет Фіде-Лебрун, Юзеф Пітшман, Ферішипи Бенелотто (Каналетто), Юліуш і Войцех Коссаки [1,с.27].

Загалом за два століття українське палацово-паркове мистецтво досягло значних успіхів, створивши багато виразних архітектурних комплексів, живописних маєткових парків. Цей пласт культури було втрачено, рідко якому маєтку пощастило, й він не був знищений. Але те, що збереглося,

до сьогодні вражає своєю величною красою та бездоганністю. На теренах Хмельниччини кількість втрачених пам'яток архітектури національного значення на початок 2000 року (палацово-паркові комплекси, сакральна архітектура, інші) становила 230 одиниць, коефіцієнт втрат – 7,39% (по Україні – 11,18 %).

Протягом останніх 80 років стан маєтків в регіоні безпосередньо залежав від їх використання. Існує ряд призабутих, не відомих широкому загалові суспільства палацово-паркових ансамблів в комплексі, а інколи й величних маєткових парків без палаців. Питання збереження та розвитку палацово-паркових комплексів актуальне й для Дунаєвеччини, адже тут ще збереглися подібні об'єкти.

Палацово-паркові комплекси є перспективними об'єктами в галузі туризму, але одразу постає проблема – як їх повернути до життя, включити в систему туристичної індустрії, привернути увагу до них, до їхньої величі й краси?

Перш за все необхідно якомога більше писати про маєтки, включити їх до туристичних та екскурсійних маршрутів, розвиваючи цим місцевий туризм. Книги, статті, путівники повинні подавати максимальну й комплексну інформацію про всі маєтки. На Дунаєвеччині перші такі кроки вже зроблено – проведено ряд конференцій, круглих столів, семінарів.

Найбільше поталанило палацово-парковому комплексу в Маліївцях. Так, 24 вересня 2014 року Маліївцях був проведений захід, присвячений Всесвітньому дню туризму «Палацово-парковий ансамбль в Маліївцях – візитна картка туристичної Дунаєвеччини». На туристичних картах Хмельниччини про палацово-парковий комплекс роду Орловських згадується. Палацовий ансамбль авторства Домініка Мерліні приваблює своїми архітектурними рисами, але найбільше туристів цікавить живописний парк, створений Діонісом Макклером.

Стосовно Малієвцького парку, слід зазначити, що на перший план виходить навмисна кулуарність композиції. Макклер, максимально використовуючи природній рельєф, розділяє територію маєтку на три основні сегменти [5,с.63]. Але, завдяки бузковій алеї, в партерній зоні перед палацом, «кленоподібним» алеям за палацом із майже відсутньою традиційною галявиною та системою гідроспоруд замість одного водяного плеса – загальна композиція є багатоскладовою. Подібне об'єднання вирішується рядом прийомів. Зокрема шляхом візуальних зв'язків, розчленування простору на детальний та дрібний поблизу точки споглядання та крупного та мало деталізованого в міру віддалення від неї. Інший варіант об'єднання – взаємозв'язок відкритих і закритих просторів.

Композиційну єдність утворюють компоненти природного ландшафту: рельєф, гідрологічна мережа, рослинний покрив. Серед дерев присутніх в

парку особливої уваги заслуговують сосни – Веймутова, чорна, європейська. Втілення автором ідеї застосування ялин у обрамленні алей є на той час новаторським. Серед інших хвойників присутні модрина – польська та європейська, ялівці [6,с.12]. Унікальна під'їзна алея з персидського бузку, безумовно продовжує залишатись окрасою маєтку. В парку застосовані активні чинники, які створюють ряд замкнених композиційних розв'язків – скульптурні групи.

Незважаючи на певні проблеми (розташування в палаці тубдиспансеру), які заважають сприймати палацово-парковий комплекс в Маліївцях як повноцінний туристичний об'єкт, в нього є гарні перспективи, котрі популяризуватимуть пам'ятки культурної спадщини, етнокультури, історичного краєзнавства, пам'ятко-природоохоронної справи.

Необхідно проводити опіку над іншими вцілілими палацово-парковими комплексами краю, їх дослідження, надається допомога із відновлення, використання й збереження цих пам'яток.

Багато елементів палацово-паркових комплексів, в першу чергу – будинки й споруди, особливо на терені селищ, до нашого часу втрачені (збережений лише парк) або ж напівзруйновані, відтак можливість їх відновлення в найближчому майбутньому примарне.

Заслуговують на увагу туристів інші палацово-паркові комплекси Дунаєвського району. Знаменита «Миньковецька держава» з кожним роком все більше приваблює туристів. Наприкінці XVII - першій чверті XIX століть саме Миньківці стали столицею так званої «Миньковецької держави». Її заснував реформатор Ігнацій Сцібор Мархоцький (1749-1827 рр.).

Сьогодні значно зріс інтерес до цієї особистості. Заодно, ведеться відродження запроваджених ним оригінальних традицій та архітектурних пам'яток, що залишилися після нього. Польські поети-романтики у своїх творах називали глибоку долину р.Ушиця «Подільською Швейцарією». На одній з таких Граф Мархоцький і заснував весняну резиденцію Бельмонт. Довколо гори Бельмонт був розбитий сад і парк в англійському пейзажному стилі.

На жаль, роки і люди не пощадили їх. Але на місцевому рівні, є справжні патріоти, краєзнавці, що зберігають пам'ять місця, культурний ландшафт, пов'язаний з історичними особистостями та подіями. Так член НСКУ В.А.Захар'єв створив «Меморіальний музей графа-реформатора І.С.Мархоцького» і науково-дослідну структуру «Центр Мархоцькознавства», діяльність яких сприяє науковому вивченню спадщини відомого земляка та розширенню туристичних маршрутів на теренах Миньковеччини і східної частини Дунаєвеччини.

Село Голозубинці приваблює гостей не тільки мальовничою природою. На південно-західному схилі гори, що на околиці села, ще в другій поло-

вині XVIII ст. був закладений парк площею 21 гектарів з насадженнями дерев і кущів понад 30 місцевих порід. В кінці XIX ст. у Голозубинецького маєтку з'явився новий господар – поміщик Скибневський, який взявся за повну реконструкцію садиби. У 1905 році будується палац – одно-двоповерхова споруда з оригінальним архітектурним рішенням центрального фасаду та всього комплексу будівель. У східному крилі палацу привертає увагу псевдобашта, видно гонтове покриття, яке повністю збереглося до наших днів. У 1916 році закінчуються роботи по впорядкуванню прилеглого парку. Як свідчить викарбуваний на пілоні в'їзних воріт напис: «року 1916... зробив проєкт Сосновський з Варшави, виконав Петро Білий з Голозубинець».

Між іншим, це досить рідкісний випадок, коли відомі імена головних будівничих палацо-паркового комплексу. До наших днів, окрім палацу, збереглися деякі господарські будівлі: криниця, льох та елементи паркового ландшафту. Серед останніх – чудові соснова та каштанова алеї, а також липова «альтанка», висаджена на пагорбі вісьмома деревами.

Ще одне цікаве село Дунаєвеччини розташоване всього лише за 8 км від Голозубинець. Окрасою Великого Жванчика й в наш час є колишній панський маєток з палацом та парком XIX століття. Село в різні періоди належало представникам відомих польських шляхетних родів – Конєцьпольських, Гумецьких, Ржевуських. З 1780 року воно перейшло від панів Мержієвських до Ліпінських, потім до Антона Богуша. Біла двоповерхова споруда палацу зведена паном Ігнацієм Хелмінським у 1868 році. Через три роки до палацу добудували триповерхову прямокутну башту-дзвіницю. Згодом власник насадив парк і збудував кам'яний мур, що оточував маєток.

Достатньо привабливий, як потенційний туристичний об'єкт, Кривчик, відомий ще з 1493 р., розташований в балці над річкою Тернавкою. На околиці села піднімається гора «Грабина», на якій цілком імовірно, на рубежі XVI-XVII ст. був замок. Білі кам'яні глиби на Грабині та сусідній горі мають вражаючий вигляд, і цілком можуть привабити сотні туристів, які цікавляться красою подільського краю та його історією. Про місцевий палац збереглося досить мало відомостей. Відомо лише, що палац належав родині Крупинських і був зведений в II половині XIX століття [3, с.43].

В Дунаєвечкому районі, над річкою Блицанівкою, розташована Михайлівський маєток. Найвідоміший дослідник палаців колишньої Речі Посполитої – Роман Афтанази в IX томі своїх монографій пише, що колись Михайлівка називалася Свистівка (Швистівка). Власне, назва була унікальною. Свистівка була одним з найдавніших подільських сіл – і про це до наших часів нагадують бронзові та кам'яні вироби, старовинні грецькі, римські та польські монети, які подекуди ще трапляються нашим археологам.

В XVII столітті навколишні землі були власністю почергово Костянтина, Петра та Міхала Володийовських гербу Корчак. Анна Володийовська отримала Свистівку в придане, коли одружувалася зі Станіславом Маковецьким. В 1720 р. її успадкував власник маєностей – червоногородський скарбник Міхал Маковецький гербу Помян. Саме Міхал розпочав будувати у селі оборонний замок. Саме Міхал перейменував поселення на свою честь: була Свистівка – стала Михайлівка. Після Міхала Михайлівкою та містечком Шатавою володів його син Стефан Маковецький (близько 1730-1801), барський конфедерат і маршалек кам'янецького сейму. Стефан закінчив справу батька – добудував замок, оточений з трьох боків ставками, укріпив споруду валами й баштами. Він також брав участь у відбудові кам'янецької твердині та вів голосну судову справу про кордони своїх володінь з сусідом з Макова Войцехом Раціборовським. Процес був таким бурхливим, що часом навіть проливалася кров. Наступним власником села був син Стефана – ушицький хорунжий Ян Людвік Маковецький. Часи були вже спокійніші, особливої потреби у валах і стрільницях не спостерігалося – тому Ян Людвік взявся переробляти дідівський замок у більш пристосоване для мирного життя приміщення. Миколай Ксаверій, звів у Михайлівці розкішний неоготичний палац. Сталося це в середині XIX століття. Стіни споруди були з гладкого каменю. Будівництво тривало 12 років. Всі архітектурні деталі, дуже старанно виконані, були справою рук місцевих каменярів і майстрів. На жаль, невідомо ім'я автора проекту.

В Михайлівці зберігалася також дуже цінна бібліотека з книжками на різних мовах, зі стародруками і більш сучасними (для власників резиденції) книжками з XIX та XX століть. Головною темою бібліотеки була ботаніка та природа – цим дуже захоплювався Стефан Леон Маковецький, теоретик та популяризатор ландшафтного дизайну. Маковецький й сам написав не одну книгу на цю тему. 110 томів з цієї книгозбірки власник зміг врятувати і перевезти до Львова, пізніше їх було подаровано польській Національній Бібліотеці. Існував у Михайлівці й архів, де крім паперів власне Маковецьких зберігалися й акти та листи з 1706-1770 років, які стосувалися родин Полубинських, Мержеєвських, Юдицьких, Копців та інших. Палацова частина з'єднувалася довгою критою закритою галереєю з оранжереєю. Саме тут Стефан Леон Маковецький вирощував безліч видів екзотичних рослин – деякі з них пізніше висаджувалися в парку. В оранжереї росли й розкішні апельсинові та лимонні дерева, які плодоносили [4, с.32].

Розкішний парк тягнувся на багато гектарів і зі всіх боків оточував палац. На ставку був павільйон для купання – його видно на одній з архівних світлин. Дістатися цієї альтанки можна було завдяки містку, перекинутому через канал. В парку росли не лише дерева з усієї Європи, а й плоди се-

лекційних дослідів С.Л.Маковецького – він експериментував з породами, виводив щось своє. Про все це він писав у своїх наукових працях. Йому успішно вдавалося пересаджувати навіть дерева віком в кілька десятиліть. Алеї та алейки у парку були у вигляді природніх стежок, їх ніяк не «окультурювали». Наприкінці Першої світової війни палац, було підірвано динамітом. На даний час збереглися – мурована огорожа і грот біля ставу. Площа ставка – 2,5 га. Площа парку наразі становить 15 га. До нашого часу в паркові росте найбільший в області гінкго дволопатеве, а ще ростуть сосна Веймутова і чорна, модрина, бархат амурський, псевдотсуга, бук північний, платан східний, дуб каштанолистий і пірамідальний. Є татарський, гостролистий, зеленокорий і польовий клени, є явір, є волоський і чорний горіхи та ін.

В усьому світі залишки архітектури з парковими зонами зберігаються. При цьому місцевій владі необхідно опікуватись станом цих об'єктів, в тім числі найбільше санітарним. Через це, при включенні маєтків до туристичних маршрутів, не потрібно лякатися зруйнованості об'єктів.

Варто перейнятись також не менш важливим аспектом в популяризації маєтків, а саме створенням бренду. Це стосується не лише невідомих пам'яток, аби включити їх до широкого використання, але й діючих заповідників та музеїв. Досі більшість музейників та працівників культури не сприймають такі поняття як PR чи бренд, як наслідок існуючого переконання, що наша культура самодостатня і якщо влада створила музей, то школярі, жителі й туристи просто зобов'язані його відвідувати.

Розраховувати також можна і на відвідування парку, території музею активними одноосібними туристами та невеликими групами відвідувачів з метою відпочинку, рекреації, для яких питання комфорту, якщо він відсутній, носить другорядне значення. При цьому необхідно проводити щорічний комплекс робіт догляду за маєтковим парком, відтворювати об'ємно-просторові композиції, притаманні саме цьому паркові як унікальному творові паркобудівничого зодчого та часу його створення. До цього, окрім іншого, можна залучати волонтерів, молодіжні громадські природоохоронні та екологічні товариства.

Проводити санітарні та рубки догляду не тільки самосійних дерев, а й пошкоджених хворобами та шкідниками, доглядати за парковими картинами, естетичним станом (підсів трави, ліквідація бур'янів, догляд за газонами та квітниками, трасування алеї тощо), турбуючись при цьому про збереження та охорону старих віковичних дерев.

Необхідно поступово відновлювати втрачені чи поруйновані старовинні паркові архітектурні об'єкти, такі як лави, альтанки, гроти і т.д. Рекреація й туризм, як галузь господарства й рід діяльності, несе в собі яскраво виражену ресурсну орієнтацію. Наявність та різнобічність рекре-

аційних та туристичних ресурсів є невід'ємною умовою розвитку рекреації й туризму в межах певних природних територій, палацово-паркових комплексів. Безсумнівної цінності надають озера та річки, що оточують чи розташовані в маєтках, вони можуть привертати увагу туристів-рибалок, прихильників водних видів спорту або просто відпочиваючих. На терені парку потрібно проводити культурно-просвітницькі акції, хоча б такі як театралізоване традиційне народне дійство Купала, фольклорні концерти. На них запрошувати представників місцевих туристичних агентств, що працюють на внутрішньому ринку розваг та відпочинку, представників влади, аби привернула їхню увагу до туристичного, рекреаційного потенціалу місця.

Особливу цікавість для розвитку пізнавального й наукового екологічного туризму може надати різнобарвна флора й фауна. Фауністичний напрямок пізнання також можна оцінювати як своєрідний рекреаційний ресурс, який притягатиме в парк туристів-орнітологів, ентомологів, зоологів, що мандрують з науковою та пізнавальною метою. Відтак при розробці туристичних маршрутів, які можуть охоплювати сусідні «розкручені» пам'ятки, необхідно зреалізувати три мети, котрі є домінантами в еколого-культурному турі – пізнавальна, природоохоронна та рекреаційна.

Проблематика реставрації маєтків – одна із найбільш складних, бо вимагає значних фінансових витрат та кваліфікованих кадрів. Значний, але наразі недостатньо вживаний резерв у цій справі – архітектурно-будівельні вузи та кафедри лісового господарства й садово-паркового мистецтва, студенти яких могли б розробляти проекти реставрації, реконструкції й пристосування. Для написання курсових та дипломних робіт вони можуть здійснювати історико-архівні й натурні дослідження, обміри, фотофіксацію.

Актуальною постає ідея розвитку території через культуру, розбудову культурної політики на рівні населеного пункту, регіону, що сприятиме залученню інвестицій. Пам'ятки ці можуть слугувати розвиткові економіки як винятково цікаві об'єкти в туристичній галузі краю [2, с.23]. При цьому єдиним шляхом збереження маєтків є перетворення їх на рентабельні та комерційно привабливі об'єкти, для цього можливості існують вже сьогодні. Створення на основі маєтків популярного туристичного продукту є комплексним завданням, що в свою чергу потребує систематичних зусиль для утримувачів пам'ятки, так і державних владних органів.

Підприємницька діяльність не повинна виходити на передній план, хоча і дає в свою чергу можливість накопичувати грошові кошти для розширення сфери своєї діяльності, розширення асортименту послуг. До того ж ці кошти дають можливість створювати умови для адаптації відвідувача в культурне середовище шляхом нових послуг, розширюючи тим самим

його кругозір, друкувати спеціалізовану літературу, а також забезпечувати емоційну розрядку туристам. У відвідувачів подібних об'єктів залишиться в пам'яті позитивне емоційне враження від поїздки, подорожі, відпочинку.

Перераховані в цій статті питання та проблематика не вичерпує всіх проблем, пов'язаних із збереженням та використанням палацово-паркових комплексів, оскільки це складні і багатогранні об'єкти культурної спадщини. До того ж переосмислення системи та критеріїв цінностей ставить все нові завдання у вивченні культурного надбання й підходів до їх збереження.

Джерела та література:

1. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині. Студії кафедри історії України. – Київ, 1933. – Т.І. – С.5-12.

2. Вечерський В. Новий погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини // Пам'ятки України. – 2001. – № 4. С.11-14.

3. Казімірова Л.П. Садово-паркове мистецтво Хмельниччини. – Кам'янець-Подільський: ОІУМ, 2004. – С. 24.

4. Ковальчук С.І. Про стан садово-паркового мистецтва Хмельниччини на кінець ХХ – початок ХХІ століть // Природа Хмельниччини: потенціал, охорона, проблеми. Матеріали науково-практичної конференції. – Нетішин. – С.44-47.

5. Малаков Д. Парки Діонісія Макклера // Старожитності. – 1993. – № 5-6. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика Волинь» (23-24 червня 2000 року). – Хмельницький – Стара Синява – Любар, 2000. – С.72

6. Мельник В.І. Життєвий та творчий доробок Діонісія Міклера.//Парки Діонісія Міклера. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 250-ій річниці з дня народження видатного ландшафтного дизайнера, а також формуванню та розвитку садово-паркового мистецтва на землях Східної Європи. – Збараж-Вишневець-Кременець, 2012. – 213 с.

7. Пажимський Б.О. З історії садово-паркового та палацо-паркового мистецтва Хмельниччини // Там же. – С.50-51.

**НОВОВІЯВЛЕНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ
У ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ
ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ РОЗВІДОК 2013-2014 рр.**

У статті розповідається про обстеження щойно виявлених археологічних об'єктів Хмельницької області (за результатами розвідок автора та колег з ВОПШК у 2013-2014 рр.), зокрема подається їх загальний опис.

Співробітники Відділу охорони пам'яток історії та культури (ВОПШК) у Хмельницькій області щороку проводять обстеження відомих об'єктів та пам'яток археології, а також виявляють нові об'єкти археології. Переліки щойно виявлених об'єктів археології щорічно доповнюються відповідно нових знахідок. Наказом управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 25.02.2013 р. №62н затверджено перелік (56) щойно виявлених фахівцями ДП ОАСУ «Подільська археологія» об'єктів археології [1], наказом управління культури, національностей та релігій Хмельницької ОДА від 04.09.2014 р. №172н затверджено перелік (17) щойно виявлених співробітниками відділу об'єктів археології [2]. На 01.01.2015 р. підготовлено для затвердження перелік (8) щойно виявлених співробітниками об'єктів археології.

2013 р. старший науковий співробітник НДІ пам'ятко-охоронних досліджень І.Михальчишин та старший науковий співробітник ВОПШК у Хмельницькій області С.Шпаковський працювали у Кам'янець-Подільському районі та виявили, за 200 м від південно-східної околиці с.Малинівці, біля кладовища давньоруське городище у формі трикутника розмірами 100х70 м. Воно займає мис над лівим берегом р.Дністер, що обмежений зі сходу і заходу ярами. На плато зовні знівельованого валу на площі 300х250 м трапляються фрагменти посуду XII-XIII ст.

На відстані 1 км північно-західніше с.Баговиця виявлено поселення черняхівської культури площею 50х200 м, з фрагментами гончарного посуду сірого кольору та випаленої глини. Тогочасне поселення знайдено і північно-західніше с.Острівчани, із північного боку ставу. Частина поселення задернована, частина – під городами.

На плато за 200 м від південно-західної околиці с.Цвіклівці Перші зафіксовано залишки кургану. Його насип значно підораний: з північної та південної частини ґрунт вибрано до підшови. Останець центральної частини має висоту біля 1,5 м та яму на вершині. Курган діаметром 25 м

та висотою 1 м виявлений також північно-східніше перехрестя доріг на с.Демшин та с.Рогізну. У центрі насипу простежуються камені.

Встановлено остаточну кількість курганів у групах, що розташовані біля сіл Тарасівка та Руда, про наявність яких, повідомляли Є.Сіцінський та В.Гульдман. За 2 км південно-східніше с.Тарасівка на плато лівого берега р.Мукша виокремлено курганну групу з семи насипів, які лежать паралельно польовій дорозі на лінії північ-південь. Поверхня двох – розорюється, п'ять інших простежуються за залишками проведених кілька років тому археологічних розкопок. Друга курганна група з шести насипів обстежена за 1,5 км північно-східніше с.Руда. Насипи позташовані паралельно польовій дорозі, що з півдня веде до дороги Руда-Цвіклівці Перші на лінії південний схід-північний захід. Три – розорюються. Інші – в заростях молодняка, зруйновані якимись земляними роботами, бо в центрі мають глибокі ями.

На високому пагорбі у західній частині с.Яснозір'я (Бєбєхи) Віньковецького району С.Шпаковський виявив пізньосередньовічне земляне укріплення-замчище. Чотири бастіони і вали укріплення насипані у формі прямокутника площею 1 га. Ділянка між валами використовується як город і розорюється. На поверхні знайдено дрібні фрагменти кераміки сірого кольору і з поливою, рештки кахлі зеленого кольору, мідний гудзик, свинцеву кулю з вушком, три польські срібні монети, одна з них Сигізмунда III (1620 р.). Укріплення можна датувати початком XVII ст. Південно-східніше укріплення розташована пізніша каплиця.

За 0,6 км на південно-східніше с.Шебутинці Новоушицького району обстежене поселення трипільської культури площею 250x300 м. Воно розташоване на скелястому мисі, обмеженому з півдня і сходу ярами та руслом р.Данилівка. На поверхні і у шурфах (можливо, археолога Л.Кучугури) знайдено фрагменти посуду трипільської культури, серед яких виділяється вінчик з прокресленим орнаментом у вигляді ялинки.

Спільно з В.Панчуком, землевпорядником ПП «Хмельницькгеопроект», який виявив об'єкт, обстежене городище біля с.Масівці Хмельницького району. Воно розташоване у лісі, відповідно, за 2 км південно-східніше села, північно-східніше с.Богданівці та північно-західніше території колишньої військової частини. Займає мис правого корінного берега притоки р.Південний Буг з крутими схилами над широкою болотистою заплавою річки. Мис оточений з трьох сторін ярами. Площадка городища овальна, у плані, оточена валом висотою 3-4 м та ровом глибиною 1-1,5 м. На деяких ділянках рів замулений. Загальна площа об'єкта 10 га [3, с.289]. У відслоненнях ґрунту на глибині 0,30-0,50 м В.А.Захар'єв, якого запросили для консультації восени 2014 р., зібрав фрагменти посуду трипільської культури і раннього залізного віку. Очевидно, городище споруджене у РВЗ на залишках поселення пізнього етапу трипільської культури.

У 2014 р. автор статті знайшов в урочищі Царина за 2 км південніше с.Западинці Красилівському районі, що використовується під пасовище, двошарове поселення, де зібрано фрагменти ліпного трипільського та ліпного і гончарного черняхівського посуду. Орієнтовна площа поселення – 2,0х1,0 км.

Перевірено згадану у 1899 році М.Теодоровичем інформацію: «В поле, у самой дороги, ведущей из с.Чернелевки в м.Красилово, в расстоянии 2 вер. от села, есть курган, именуемый в просторечии «могилой», имеет вид копны, около 2 квадр. саж. в основании и около 2 саж. высоты...» [4, с. 514]. Встановлено, що курган розташований на орному полі південніше села, між двома стовпами ЛЕП, за 40 м від дороги Антоніни-Красилів. Діаметр насипу 20 м. Висота – 1,5-2 м.

На північній околиці с.Манівці виявлено та обстежено кургани II-I тис. до н.е. Група з двох насипів вперше описана М.Теодоровичем 1899 р.: «...на одном из древних курганов (...над самою транзитной дорогой... из г.Кременец в г.Старокопчанов)... поставлены были три каменные креста... Не далее 20 саж. от этого кургана красуется другой, такой же величины, курган, только без всяких внешних атрибутов» [4, с. 482]. Курган №1 знаходиться на городищах за 100 м північніше господарства місцевого жителя Л.Божика, на городі В.Ковальчука. Поруч від кургану №1 знаходяться 2 земляні насипи площею 40х8 м та 23х8 м (не закінчене будівництво залізниці перед Великою Вітчизняною війною). Курган №1 площею 40х50 м, висота – 4 м, з усіх сторін підораний, навколо – городи місцевих жителів. Поверхня кургану №1 задернована, у північній частині кургану стоїть кам'яний хрест (висота від поверхні – 1,2 м). За свідченнями Л.Божика тут поховано козаків, які полягли під час турецької війни. У південній частині кургану видно давній шурф-розкоп площею 10х10 м.



Рис. 1-2. Нововиявлений курган №1 з кам'яним хрестом біля с.Манівці Красилівського району. Вид зі сходу. Фото автора. 2014 р.

Курган №2 знаходиться південно-західніше кургану №1, на городі В.Ясінського. Діаметр насипу 20 м, висота 1,5 м. Зі сходу, заходу, півночі – городи, з півдня – господарська будівля (кухня). Насип інтенсивно розорюється.

У статті В.Антоновича 1901 р. згадано без зазначення розмірів та точної прив'язки, що поруч с.Щиборівка: «...близ почтової дороги есть 2 кургана» [5, с.107]. Встановлено, що там їх п'ять і розташовані вони на полі: відповідно, за 1 км північно-східніше с.Щиборівка, 2 км західніше с.Каламаринка, 1 км від автодороги та 0,5-1 км від р.Случ, поблизу Кузьминського ставу. Курган №1 знаходиться за 200 м від автодороги, 1 км північно-східніше с.Щиборівка, біля стовпа ЛЕП. Висота – 0,5 м, діаметр – 20 м. Курган №2 розташований за 1,5 км на північ від автодороги та с.Щиборівка, за 1 км від р.Случ, і за 500 м від кургану №1. Висота – 1,5 м, насип овальний 40х30 м. Курган №3 з овальним насипом 40х20 м знаходиться за 30 м від кургану №2, за 1 км від р.Случ та автодороги. Його висота – 1,5 м Курган №4 розташований за 30 м від кургану №3 та за 40 м від кургану №5. Висота – 1,5 м, насип – 40х30 м. Курган №5 знаходиться за 30 м від кургану №3 та кургану №4, за 800 м від р. Случ. Висота – 1,5 м, діаметр – 40 м. На розораній поверхні курганів №5 і №4 зібрано шматочки печеної глини та обгорілої кераміки темно-сірого і червоного кольору з домішками камінців. Всі кургани розорюються.

2014 р. співробітники ВОПШК у Хмельницькій області С.Шпаковський, В.Захар'єв спільно із співробітниками відділу культури, національностей та релігій Летичівської РДА А.Хавхун, Я.Смалюх обстежили 21 місцезнаходження об'єктів археології (1 середньовічне замчище, 2 городища, 2 курганні групи, 1 курган, 15 поселень) Летичівського району. Крім того, під час інвентаризації, виявлено нові об'єкти археології.

Курган раннього залізного віку біля с.Суслівці розташований на орному полі за 0,8 км південно-західніше уроч.Вали, за 250 м на захід від польової дороги на с.Щедрова.

Біля дороги Летичів-Гречинці навпроти с.Чапля на пануючій висоті виявлено курган раннього залізного віку. Він розташований біля лінії електропередач на орному полі за 70 м південніше повороту до на села. Висота – 0,7 м, діаметр – 20 м.

Біля с.Голосків на орних полях виявлено та обстежено 3 кургани раннього залізного віку. Курган №1 знаходиться за 1,4 км східніше с.Голосків, зліва (0,5 км) від польової дороги на Лисогірку, і відповідно, за 1,5 км південно-східніше русанівського повороту з траси Хмельницький-Вінниця. Висота – з південного сходу 4 м, з північного заходу – 2 м. Діаметр – 35-40 м. Курган гарної збереженості і є перспективним для майбутніх археологічних досліджень. Курган №2, як і попередній, розташований за 1,4 км

східніше с.Голосків, але справа (0,3 км) польової дороги на Лисогірку. Висота – 1 м, розміри – 20х30 м. Курган №3 знаходиться на городах на-впроти воріт Агрофірми та за 300 м на схід від автодороги Хмельницький-Летичів. Висота – 0,5 м, діаметр – 20 м.



*Рис. 3. Нововиявлений курган №1 на полі біля с.Голосків Летичівського району (вид зі сходу).
Фото В.А.Захар'єва. 2014 р.*

На лівому березі р.Південний Буг, у громадському центрі с.Копитинці (Суslopeцька сільська рада) обстежено залишки городища площею бл.1 га. Воно займає частину мису з крутим південним схилом. З напільного боку – південно-західний сектор – відокремлене ровом та валом. Зі сходу городище обмежує сільська вулиця, що прокладена у розширеному рові городища паралельно річці. На дитинці – городи, сільський клуб та ще два суспільних приміщення. На городах місцевих жителів, що розташовані східніше валу та рову, як і на городищі – поселення Лука-Райковецької культури IX-X ст. н.е.

На території кладовища у західній частині села Вербка (Ялинівська сільська рада) простежено вал. Його довжина бл. 100 м, висота – 1,5 м, ширина – 8 м. Лежить півколом від дороги Хмельницький-Летичів-Вінниця на схід і обривається на території ближнього домогосподарства. Можливо, це залишки укріплення, про які згадував на рубежі XX століття у своєму переліку Є.Сіцинський [6]. На валу – сучасні могили.

Крім того, у 2014 р. С.Шпаковський розвідково дослідив пізньосередньовічне земляне укріплення (замчище поч. XVII ст.) у с.Вербка Мурована Ярмолинецького р-ну. Воно знаходиться на лівому високому березі р.Ущиця, в урочищі Турецька Шапка на південній околиці села. В «Археологічній карті Подільської губернії» Є.Сіцинського [6, с.214] та «Історії

міст і сіл УРСР. Хмельницька область» [7, с.670] згадується, що на південь від села є залишки фортеці з підземними ходами. Автори «Археологічної спадщини Хмельницької області» [8, с.154] теж пишуть, що «...в урочищі Турецька Шапка виявлено сліди укріплення у вигляді валу довжиною 30 м. Це, очевидно, і є залишки фортеці...». І додають: «на території села, на садибах се-лян, на площі 100х200 м знаходиться поселення трипільської ку-льтури, де зібрано знаряддя праці з кременю, фрагменти кераміки, зер-нотертки, глиняні пряслиця...» [8, с.154].

Розвідка показала, що місце для замчища вибрано досить вдало: на ви-сокому, оточеному ярмом з досить крутими берегами, та долиною р.Ущиця, важко доступному пагорбі. З півночі, заходу та півдня замчище оточене ескарпованими валами (на сьогодні значно знівельованими). З південного сходу замчище захищене валом та ровом (на сьогодні знівельованим сіль-ською вулицею) довжиною близько 70 м.



Рис. 4. Пізньосередньовічне замчище поч. XVII ст. на пагорбі у с.Вербка Мурована Ярмолинецького району. Вид із заходу. Фото автора. 2014 р.

У північно-західній частині замчища досить непогано зберігся редут (№1) та на південний схід від нього (на території замчища) вал довжиною біля 30 м. Вниз по схилу пагорбу у північному напрямку від редуту №1 видніються сліди окопів, а у західному напрямку, на річці – місце розташування зруйнованого водяного млина. За 80 м на південь від північно-західного редуту №1 розташоване місце розташування редуту №2. За 85 м на південний схід від редуту №2 розташоване місце розташування редуту №3. Від редуту №3, на північ, до редуту №4 (забудований будівлями) проходить вал та знівельований сільською вулицею рів. На території замчища

побудовані 3 присадибні господарства (біля редути №1 та на редуті №4), інша територія під городами. На розораній поверхні зібрано кераміку поч. XVII ст., шматочки кахлів, а також кераміку трипільської культури та ранньозалізного віку, в ямах місцями стратиграфічно простежується горілий культурний шар.

Отож, конкретне замчище є чотирикутним земляним укріпленням розмірами бл. 180x140 м з чотирма редутами, ескарпованими валами та зовнішнім ровом. Воно перекриває поселення трипільської культури та ранньо-залізного віку.

У 2014 р. В.Захар'єв, С.Шпаковський та В.Глембоцький відкрили в урочищі «Камені» біля с.Лісові Гринівці Хмельницького району двошарове поселення (добы бронзи та ранньо-залізного віку). Розташований за 0,2 км південно-західніше села об'єкт займає схил мисоподібного виступу між двома видолинками. Підйомний матеріал трапляється на площі 600x200 м до верхів'ях балки. На задернованій поверхні та у шурфах крім фрагментів ліпного посуду обмазки жител зібрано також фрагменти виробів з кременю (у т.ч. фрагменти шліфованих сокир).



**Рис.5. Центр багатшарового поселення II в ур. Камені
поблизу с.Лісові Гринівці Хмельницького району.
Фото В.Захар'єва. 2014 р.**

2014 р. В.Захар'єв виявив та обстежив біля с.Пилявка Старосинявського району 3 кургани раннього залізного віку. Один – С.Шпаковський. Втім, останній міг бути традиційним для пізнього середньовіччя і цієї території межовим знаком на роздоріжжі важливих шляхів, типу «Гончарихи» та інших.



*Рис. 6. Нововиявлений курган біля с.Пилявка Старосинявського району.
Фото В.Захар'єва, 2014 р.*

Біля с.Шумівці (Хмельницький р-н) завдяки краєзнавцю С.Дранчуку виявлено та обстежено поселення і могильник черняхівської культури III-IV ст. н.е. Залишки поселення зафіксовані ліворуч струмка за 400 м південно-східніше села. Могильник – на пагорбі північний східніше поселення. На поверхні простежуються фрагменти гончарної сіролощеної кераміки III-IV ст. н.е. Після оранки виявлено поховання – тілоспалення у мідному казані (деформований від ритуального процесу), сіролощеноу кераміку III-IV ст. н. е., 2 скляні бусини.

Знахідку передано у фонди ДІКЗ «Межибіж».

Перевіряючи повідомлення картографа Г.Боплана, восени у 2014 р., В.Захар'єв, О.Кохановський, С.Шпаковський виявили і розвіdkово обстежили земляне фортифікаційне укріплення поч. XVII ст. у м. Деражня. Його залишки ідентифіковано біля давньої дороги з Меджибожа до Бару в північній частині містечка – за будівлею колишньої волосної управи між вул. Шкільною та вул. Пушкіна. Орієнтовна площа – 100x90 м. Об'єкт потребує додаткових археологічних досліджень.

Внаслідок проведення інвентаризації та перегляду відповідності пам'яток Хмельниччини сучасним критеріям, певна частина їх не буде

пропонована для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України якнайближчим часом.

Джерела та література:

1. Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької ОДА "Про доповнення Переліку щойно виявлених об'єктів археології у Хмельницькій області" від 25 лютого 2013 р. №62н / Архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

2. Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької ОДА "Про доповнення Переліку щойно виявлених об'єктів археології у Хмельницькій області" від 04 вересня 2014 р. №172н / Архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

3. *Шпаковський С.М., Михальчишин І.Р.* Пам'яткоохоронна робота у Хмельницькій області у 2012-2013 рр. щодо збереження пам'яток та об'єктів археології // Праці науково-дослідного інституту пам'ят-коохоронних досліджень. – Випуск 9. – К., 2014. – С. 283-298.

4. *Теодорович Н.И.* Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1899. – Т. IV. Староконстантиновский уезд.

5. *Антонович В.Б.* Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. – М., 1901. – Т. 1. – 132 с.

6. *Сецинский Е.* Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС. – М., 1901. – Т. 1. – с. 197 – 354.

7. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.: Політвидав, 1971. – 689 с.

8. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф.Гуцал, В.І.Якубовський, І.Р.Михальчишин. – Чернігів, 2011. – 176 с.; 32 іл.



Випадкова знахідка зі знищеного фермером валу городища поблизу с.Млаки Ксаверівські Дунавецького району.



Фрагмент звітної конференції обласної організації НСКУ за 2014р., яку проведено у Хмельницькому. Фото В.Оліфера.



Епізод проведення засідання науково-методичної ради Державного архіву Хмельницької області. Фото В.Захар'єва.

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ:

БЛАЖЕВИЧ Ю.І.

м.Хмельницький

ДІЯЛЬНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ В 2014 РОЦІ

Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України станом на 10.12.2014 р. нараховує 48 осіб, з них 5 докторів та 24 кандидати наук, 6 старших викладачів вузів обласного центру. В складі міської організації НСК 20 освітян, 17 представників культосвітніх установ, 2 держслужбовці, 2 священнослужителі (водночас представники церкви є викладачами кафедри теології і українського православ'я Хмельницького інституту МАУП). 26 членів міського осередку НСКУ молодші 40 років, лише 9 переступили 60-річний поріг.

Протягом поточного року в складі міського краєзнавчого осередку прийшли певні зміни: в зв'язку з переїздом на інше місце проживання 3 краєзнавці перевелись у інші організації товариства і виключені зі списку членів міської організації. Водночас стали членами НСКУ Захар'єв В.А. та Дудар О.О.

Науковий і творчий потенціал членів міської організації досить потужний. За останні роки опубліковано майже дві тисячі наукових досліджень, видано 95 монографій, підручників, навчальних посібників, проведено біля 100 історико-краєзнавчих конференцій різних рівнів та низку інших виховних заходів на базі навчальних та культосвітніх закладів обласного центру. У поточному році ними опубліковано 258 наукових статей, видано 7 монографій та навчальних посібників. Згідно з планом роботи, краєзнавці міської організації продовжували активну дослідницьку роботу по вивченню історії, культури, етнографії, релігії, традицій та звичаїв мешканців рідного краю, працювали в архівних установах, брали участь у міжнародних всеукраїнських, міжвузівських та регіональних наукових конференціях, в різноманітних виховних заходах, посвячених 200-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка, 70-річчю визволення Хмельниччини і України від фашистських загарбників, 50-річчю створення обласної краєзнавчої організації, у відзначенні ювілейних дат видатних земляків тощо.

Члени міської організації НСКУ доктори педагогічних наук Шоробура І.М., Галус О.М., Берека В.Є., кандидати наук Телячий Ю.В., Маховська С.В., Красносілецький Д.П., Слободянюк П.Я., Блажевич Ю.І., Барта-

шук Л.Ю., Островий В.М., Каленська А.В., ст. викладачі Ільїнський В.М., Халайцан В.П., Адамський В.Р. (гуманітарно-педагогічна академія), кандидат історичних наук Маркова С.В. (Хмельницький національний університет), кандидат історичних наук Кузіна Б.С. (відкритий університет «Україна»), доктор історичних наук Місінкевич Л. Л., кандидат наук Стеньгач Ц.О., Тітова Н.В. (університет управління та права), кандидат історичних наук Іваневич М. А. зосередили свою увагу на опублікуванні науково-методичних видань (підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, практичних курсів, розробок семінарських занять та програм самостійної роботи студентів), низки статей з педагогічної і психологічної тематики, методики тощо. Більшість цих розробок пов'язані з краєзнавчим матеріалом. Водночас доктор історичних наук Місінкевич Л.Л. закінчив роботу над IV томом науково-документального видання «Реабілітовані історією. Хмельницька область» та розпочав роботу над п'ятим томом.

Представники культурноосвітніх та архівних установ (бібліотек, музеїв, історико-архітектурного заповідника «Меджибіж») Синиця Н.М., Таньчук Т.М., Мельник В.О., Тарчевська В.Б., Маковська В.В., Баваровська О.О., кандидати історичних наук Байдич В.О., Галатир В.В., Олійник Ю.В., Єсюнін С.М., Трембіцький А.М., директор заповідника «Меджибіж» Погорілець О.Г., художник Павлович Я.М. продовжували досліджувати культурно-історичну спадщину обласного центру та краю, за їх сприяння видруковувались бібліографічні покажчики творчих і наукових доробків визначних постатей Хмельниччини в історичному та сучасному вимірах, організовувались різноманітні виховні заходи до пам'ятних дат, регіональні конференції та семінари-практикуми.

Члени міського осередку НСКУ, секретар Хмельницької єпархії УПЦ, завідувач кафедри теології і українського православ'я Хмельницького інституту МАУП Дацюк О.А. та священнослужитель, старший викладач цієї кафедри Причишин С.М. (обидва кандидати богослов'я), активно досліджували історію православ'я, діяльність церковних ієрархів Поділля, сучасні релігійні процеси на теренах краю. Вони є одними із співорганізаторів щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції «Історія, культура, освіта: Християнський вимір», що проводиться на базі Хмельницького інституту МАУП.

В звітному періоді члени краєзнавчого осередку, науковці та викладачі вузів брали активну участь у роботі, пов'язаній з рецензуванням науково-методичних матеріалів та редагуванням магістерських та дисертаційних досліджень, були керівниками цих досліджень і опонентами на захисті кандидатських та докторських дисертацій. Важливе місце в їх роботі займало керівництво, рецензування та оцінювання наукових досліджень старшокласників – учасників Малої Академії Наук, зокрема в історично-

му, релігійному, мовно-літературному, географічному та етнографічному краєзнавстві. Більшість краєзнавців міста були організаторами і брали активну участь в роботі 18 наукових конференцій, проведених у 2014 році. В поточному періоді міським краєзнавчим осередком започатковано випуск науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії». Його презентація відбулася в грудні 2014 р. у краєзнавчому відділі обласної наукової бібліотеки ім. М.Островського.

Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека імені Миколи Островського, в якій активно діє осередок краєзнавців, веде систему роботи з питань краєзнавства. Це формування та популяризація краєзнавчого фонду, здійснення пошукової та дослідницької роботи, організація наукових і культурно-просвітницьких заходів. На базі бібліотеки активно працює клуб «Краєзнавець», який у 2014 році провів низку заходів.

До 70-річчя з дня народження Миколи Федунця в бібліотеці проведено вечір пам'яті за темою «... хотів би в споминах зостатись». Під час проведення присутні прослухали твори поета, ознайомилися з маловідомими сторінками життя та творчості М.Федунця. Поетеса та дружина Олександра Ванжула презентувала видання під назвою «Ти живеш...», посвячене життю та творчості Миколи Федунця. У заході взяли участь: Василь Горбатюк, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки письменників України; Віталій Мацько, поет, літературознавець; Микола Мачківський, поет, прозаїк; Ніна Шмурикова, поетеса; творча інтелігенція Хмельниччини. Для відвідувачів заходу здійснено презентацію книжково-ілюстраційної виставки «У повені літ чебрецевих».

До 105-річчя від дня народження Тетяни Дейнеки, 90-річчя від дня народження Марії Латюк та 100-річчя від дня народження Тетяни Горячок в бібліотеці експонується виставка матеріалів за темою «Працею звеличені», присвячена трудовому подвигу наших земляків. На виставці представлені матеріали про Героїв Соціалістичної праці, які проявили виняткові заслуги перед Вітчизною, сприяли підйому народного господарства, зростанню економіки.

В бібліотеці відбулася науково-краєзнавча академія під назвою «Славетний Богдан в історії Хмельницької області» (до 60-річчя з часу перейменування м. Проскурова на Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область на Хмельницьку). У роботі науково-краєзнавчої академії взяли участь: Валентина Граділь, заступник начальника – начальник відділу управління культури, національностей та релігій облдержадміністрації; Надія Синиця, директор Хмельницької ОУНБ імені М. Островського; Юрій Блажевич, кандидат історичних наук, голова Хмельницької міської спілки краєзнавців України; Олег Погорілець, директор державного історико-культурного заповідника «Меджибіж»; Валерій Дячок, кандидат іс-

торичних наук, доцент Хмельницького національного університету; Сергій Єсюнін, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук та інші науковці, краєзнавці, історики, археологи, культурологи краю. Для присутніх експонувалася книжково-ілюстративна виставка «Хмельниччина рідна, ти в світі єдина, велична моя Батьківщина» (з фондів ОУНБ імені М.Островського), здійснено запис репортажів для телеглядачів Хмельницької обласної Державної телерадіокомпанії «Поділля-Центр» та муніципальної телерадіокомпанії «Місто».

Підготовлено віртуальний історико-краєзнавчий екскурс за темою «Плоскирів, Проскурів, Хмельницький», зміст якого розкриває історію становлення обласного центру від перших заселень до сьогодення. В рамках роботи клубу «Краєзнавець» фахівцями бібліотеки підготовлено історико-краєзнавчу розвідку «Кам'янецький період державотворення», яку виставлено на веб-сайт бібліотеки. До 95-річчя з часу збройного виступу про більшовицьких сил та кривавого єврейського погрому в бібліотеці експонувалася виставка-пам'ять «Єврейський погром у Проскуріві». Рекомендаційний бібліографічний покажчик «Подільська Шевченкіана» презентовано 27 лютого в рамках проведення літературно-мистецького свята «Безсмертя нації – у мові».

В рамках роботи клубу «Краєзнавець» в бібліотеці відбулася презентація книги прозаїка, поета, публіциста, заступника голови Хмельницького обласного осередку Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України», заслуженого журналіста України, лауреата Всеукраїнської премії імені Володимира Сосюри, обласної премії імені Івана Іова Володимира Шевченка «Ой, Кармелюче, по світу ходиш...». Захід відбувся з метою ознайомлення присутніх з результатами наукового пошуку письменника Володимира Шевченка у дослідженні долі Устима Кармалюка. У презентації взяли участь науковці області, члени обласної та міської організацій Національної спілки краєзнавців України, члени обласного осередку Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України», журналісти, письменники, представники обласної спілки ветеранів України. Здійснено огляд книжково-ілюстративної виставки «Літературні обрії Володимира Шевченка».

До 70-ої річниці звільнення Хмельницької області від німецько-фашистських окупантів в бібліотеці відбувся науковий круглий стіл «Шлях мужності». В обговоренні питань наукового круглого столу взяли участь науковці, історики, краєзнавці, працівники архівних установ, публічних бібліотек, закладів освіти та музеїв, представники громадськості міста та ЗМІ. *Обговорювалися питання:* «Хмельниччина в період Великої Вітчизняної війни», «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині в роки Великої

Вітчизняної війни 1941-1945рр.», «Соціально-економічне та духовно-культурне життя краю», «Депортація населення Хмельниччини до нацистської Німеччини в 1942-1943рр.», «Прояви геноциду в роки Великої Вітчизняної війни», «Табори смерті на території Хмельниччини», «Підпільний та партизанський супротив подолян», «Етапи визволення території області» тощо. Здійснено огляд книжково-ілюстративної виставки «Солдата подвиг житиме віки» та відео презентацію «Визволення Проскурова».

З метою виховання у молоді відповідального ставлення до пам'яток історії і культури, знайомства з визначними місцями Поділля, формування любові до рідного краю, популяризації книжкових фондів в бібліотеці експонувалася розгорнута книжково-ілюстративна виставка «Культурна спадщина Поділля». Здійснено огляд для відвідувачів бібліотеки.

Для вчителів міста були презентовані видання підготовлені працівниками бібліотеки: бібліографічний покажчик «Лауреати обласних премій Хмельниччини» і рекомендаційний бібліографічний покажчик «Подільська Шевченкіана» до 200-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка, було представлено новинки краєзнавчої літератури, знайомство з електронним краєзнавчим каталогом і послідовність пошуку необхідних документів. 16 вересня бібліотеці відбулася зустріч з поетом та бардом Ігорем Білим під назвою «Пам'ятаймо...». Запрошена на захід учнівська молодь дізналася про ситуацію у зоні АТО зі слів очевидця. Ігор Білий – учитель фізкультури Хмельницької СЗОШ № 6, але за покликом душі – автор та виконавець пісень про події, що зараз відбуваються на Сході України. Виконані ним пісні не залишили байдужими нікого з присутніх, а розповіді про наших захисників вражали героїзмом.

До Дня партизанської слави у бібліотеці відбувся урок мужності «Подвигом увіковічені». Захід проведено з метою ознайомлення з героїчними сторінками історії країни, розширення знань молоді про партизанський та підпільний рух в Україні та на Хмельниччині; популяризації бібліофондів. В рамках проведення здійснено перегляд документального фільму «Велика Вітчизняна війна – Партизанська війна» і презентовано книжково-ілюстративну виставку «Шляхами подвигу та слави».

Відбулись просвітницькі читання «Його ім'я носить наша бібліотека» (до 110-річчя від дня народження Миколи Островського). Захід проведено з метою ознайомлення присутніх з життям та творчістю письменника, який для багатьох поколінь був прикладом мужності та патріотизму. У заході взяли участь: Марія Юзлова, заступник директора літературно-меморіального музею Миколи Островського (м. Шепетівка); Світлана Кабачинська, журналіст, автор документально-публіцистичного видання «Символ епохи» (про життя Миколи Островського); представники Спілки молодих інвалідів міста.

До 155-річчя від дня народження Ю.Сіцінського і 120-річчя від дня народження В.Січинського фахівці бібліотеки взяли участь у організації та проведенні наукових краєзнавчих читань за темою «Родина Сіцінських в історії Поділля» у бібліотеці с. Мазники Деражнянського району.

До 120-річчя від дня народження видатного українського діяча національно-визвольного руху часів УНР 1917-1920 р. Якова Гальчевського в бібліотеці відбулася презентація довідково-бібліографічного видання «Подвижник української ідеї». У заході взяли участь: Денис Красносілецький, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії; Володимир Борисов, краєзнавець, публіцист; Світлана Маркова, кандидат історичних наук, доцент Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти; Наталія Солтис, викладач історії Хмельницького торговельно-економічного інституту; бібліотечні працівники навчальних закладів міста. Присутні обговорили події 1917-1920 рр. та роль Якова Гальчевського в формуванні історії України; ознайомилися з матеріалами книжково-ілюстративної, виставки «Поділля в період національно-визвольного руху 1917-1922 рр».

До 70-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників у бібліотеці відбувся вечір вшанування визволителів «Ми славимо мужність і подвиг Ваш...». Захід проведено з метою ознайомлення молоді з історичними подіями у роки Другої світової війни, вшанування учасників бойових дій, виховання почуття патріотизму та любові до рідного краю. В рамках проведення продемонстровано кадри кінохроніки воєнних часів, здійснено огляд книжково-ілюстративної виставки «Перегортає пам'ять сторінки, веде туди – на фронтові дороги». Захід відбувся за участю ветерана війни Рязанцева Миколи Тимофійовича, який поділився своїми спогадами про війну.

В бібліотеці відбувся круглий стіл за темою «Культурна спадщина національних меншин Хмельниччини», приурочений Міжнародному дню толерантності. У засіданні круглого столу взяли участь Баланюк Д.В., завідувач сектора національностей та релігій управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації, Блажевич Ю.І., кандидат історичних наук, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та голови Хмельницьких національних осередків. На обговоренні круглого столу піднімалися питання посилення співпраці між національними меншинами, необхідність спільної роботи по підготовці видання «Енциклопедія Хмельниччини», а також обговорювались питання роботи національних громад та бібліотеки на 2015 рік. Представники регіональної спілки угорців представили національну декоративно-прикладну виставку, а вокальний ансамбль «Проскурівський модерн» Хмельницької гуманітарно-

педагогічної академії виконав пісні на польській мові.

20 листопада в бібліотеці проведено годину пам'яті «Скорботна свічка пам'яті святої», приурочену до Дня вшанування пам'яті жертв Голодоморів. Захід проведено з метою виховання у молодого покоління поваги до історичного минулого свого народу, усвідомлення морального обов'язку перед минулим та майбутнім. У заході взяли участь Грех О.В. – колишній політ'язень, Мацько В.П. – літературознавець, мовознавець, Маліш П.І. – письменник, журналіст, член НСПУ, Дмитрик В.А. – журналіст та молодь міста. Під час заходу було презентовано книжково-ілюстративну виставку «Не згасни свічко пам'яті».

В грудні 2014 р. проведено підсумкове засідання клубу «Краєзнавець», на якому було презентовано вихід першого номера щоквартального науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії», започаткованого міським краєзнавчим осередком.

У поточному періоді обласною науковою бібліотекою підготовлено та видано такі краєзнавчі видання:

1. Календар знаменних та пам'ятних дат Хмельниччини на 2015 рік: реком. бібліогр. довідник.

2. Невтомний дослідник історії Поділля: бібліогр. видання: до 100-річчя з дня народження С.К.Гуменюка.

3. Подвижник української ідеї: до 120-річчя від дня народження Я.В.Гальчевського: довід.-бібліогр. видання.

4. Подільська Шевченкіана: до 200-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка: реком. бібліогр. покажчик.

5. Книга Хмельниччини – 2013: анот. кат. вид. (з фондів ХОУНБ ім. М. Островського).

6. Бібліотеки Хмельниччини на сторінках преси у 2013 році: бібліогр. покажчик.

7. Література про Хмельницьку область за 2011 рік: бібліогр. покажчик.

8. Літературна Хмельниччина 2013 року: бібліогр. покажчик.

Краєзнавча робота є пріоритетним напрямком діяльності **Хмельницької обласної юнацької бібліотеки**, де активно діє краєзнавчий осередок. Відділ краєзнавства постійно формує фонд краєзнавчих видань, створює власні електронні краєзнавчі бази та веде широку популяризаторську роботу серед різних груп читачів юнацького віку. Протягом року працівники відділу доклали значних зусиль щодо формування повнотекстової електронної бази «Письменник Поділля», яку поповнили записами про 92-х письменників – земляків та виставили її на бібліотечний веб-сайт.

Вся робота бібліотеки з питань краєзнавства проводиться за такими напрямками:

- Історичне краєзнавство;
- Літературне краєзнавство;
- Культура та мистецтво рідного краю;
- Екологія та природа Хмельниччини.

Популяризуючи історію Хмельниччини відділом краєзнавства в 2014 році проведено такі заходи:

«Немов зернина в лоно колискове, душа моя у простір цей вросла»: Літературно-біографічний вечір до 70-річчя з дня народження М.Федунця, проведеного відділом краєзнавства. Присутні читачі з розповіді бібліотекаря дізнались про життя і творчий шлях відомого подільського поета, багаторічного голову Хмельницької організації спілки письменників України. Читачі декламували вірші М.Федунця та вірші інших поетів, присвячені йому.

Вечір-вшанування відомого на Поділлі та за його межами поета, прозаїка, журналіста Петра Карася з нагоди його 75-річчя. Петро Карась – заслужений журналіст України, член Національної спілки письменників, автор 50-ти поетичних і прозових книг. Лауреат обласної літературної премії «Корчагінець», обласної літературної премії ім. М. Годованця, міської премії ім. Б. Хмельницького. На його слова написали десятки пісень такі відомі композитори як А. Горчинський, В. Атаман, М. Балема, І. Пустовий, М. Люшня та ін. А пісня «Козацькому роду нема переводу» колективом обласної філармонії «Козаки Поділля» виконується не лише в Україні, а й за її межами.

«У полоні надій повертаюсь на рідний поріг»: Поетичний вечір Миколи Куземського відбувся в обласній бібліотеці для юнацтва до 65-річчя з дня його народження. Микола Іванович Куземський – відомий журналіст, поет. Працював старшим редактором відділу інформаційно-аналітичних телепрограм ХОДТРК «Поділля-центр», завідуючим інформаційним центром федерації профспілок Хмельниччини, редактором регіональної профспілкової газети. Нині – редактор інформаційно-аналітичного відділу Хмельницької облдержтелерадіокомпанії «Поділля-центр». Давно і плідно займається літературною творчістю. Автор поетичних збірок «Спрагла душа», «Все от нее», численних публікацій в пресі та в колективних літературно-мистецьких виданнях. Член Національної спілки журналістів України та Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України».

«Симфонія дерев'яного мережива». Відкриття персональної виставки молодого митця Валерія Сухара. Знаний в Новоушицькому районі стляр – народний умілець Василь Якович Сухар передав своєму внучкові Валерію любов до дерева, до творчості. Завдячуючи творчому горінню і вмiлим рукам молодого майстра забуте народне мистецтво художнього випилювання знову знаходить визнання. Картини студента 4 курсу Хмель-

ницького національного університету, виконані в техніці художнього вирізування – найяскравіший калейдоскоп краси орнаменту та дерев'яного ажурю. Авторська творча колекція з 25 вишуканих ажурних картин – результат кропіткої, натхненної, щоденної роботи впродовж двох років. Валерію вдалося передати повагу до духовних цінностей, любов до природи, краси оточуючого світу в своїх талановитих роботах «Шлях на Голгофу», «Об'явлення 3:20», «Під вітрилами», «Вогні дозору», «Краще гір – тільки гори».

«З тобою, краю мій Подільський, іду дорогами війни»: Обласна заочна читачька конференція до 70-річчя визволення Хмельницької області від німецько-фашистських загарбників. Конференція стартувала в обласній бібліотеці для юнацтва та протягом місяця проходила в юнацьких структурних підрозділах центральної бібліотечної системи міста.

«Почесне звання – миротворець»: вечір-зустріч по вшануванню учасників бойових дій на території Афганістану. 25 літ минуло відтоді, як вивели з Афганістану радянські війська, але рани цієї війни кровоточать і досі. Не можуть матері забути загиблих та покалічених синів, а дружини та діти своїх чоловіків і батьків. Ми маємо знати про страшні події цієї війни і пам'ятати, що серед нас живуть люди, які в 20 – 30 років стали свідками й учасниками воєнних подій. Студенти Хмельницького базового медичного коледжу зустрілися із головою міської спілки ветеранів Афганістану Випірайленком Юрієм Олександровичем, учасником бойових дій, полковником, почули про його бойовий шлях на афганській землі та про діяльність міського осередку ветеранів Афганістану. Також на зустріч завітав учасник бойових дій, полковник Рудинський Болеслав Петрович. Він презентував свою книгу «Солдатский третий тост и чистая совесть воина-афганца», в якій розповідається про нелегкі дні і ночі афганської війни, містяться спогади воїнів-хмельничан.

«Т.Шевченко і Поділля»: Краєзнавчий екскурс проведений відділом краєзнавства для учнів школи №32. Присутні з розповіді бібліотекаря дізнались про перебування Т.Шевченка на Поділлі та про те, який слід залишила ця подорож у його творах. Учні переглянули уривки з фільму про дитячі роки Т.Шевченка та відеоряд на його твори, читали вірші Кобзаря.

«Велич народного подвигу»: Фотохроніка окупації і визволення м. Проскурова від німецько-фашистських загарбників. Презентація фотоальбому «Проскурів в роки воєнного лихоліття. Історія в світлинах». Захід приурочено до 70-річчя визволення м. Хмельницького від фашистських окупантів.

«У війни не дитяче обличчя»: Презентація нового одноіменного альманаху членів зразкового художнього колективу прес-клубу «Юний журналіст». Збірка містить спогади дітей війни – наших земляків, записані

членами прес-клубу. Герої новел розповідають про події, які розгортались на території Хмельниччини в роки війни, окупацію, переховування в партизанських загонах, про свої, тоді ще дитячі враження, від пережитого. Захід приурочено до 70-річчя визволення Хмельниччини від німецько-фашистських загарбників.

«Пам'ятає визволений край»: Історична хроніка проведена до 70-річчя визволення Хмельницької області від німецько-фашистських окупантів. Захід організовано з метою висвітлення і дослідження подій Великої Вітчизняної війни на території нашого краю, які є одним з найскладніших етапів його історії. На зустріч зі студентами Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, факультету початкової освіти та філології завітав кандидат історичних наук, провідний співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України Сергій Єсюнін. Студентам продемонстровано відеоряд подій воєнного лихоліття в області, фото архівних документів, світлин, газетних публікацій.

«Голокост на Поділлі»: Урок історії біля книжкової виставки проведено відділом краєзнавства. За умов нацистської окупації переважна більшість євреїв України зазнала тотального знищення, що було невід'ємною частиною гітлерівського плану «остаточного вирішення єврейського питання». За підрахунками істориків в роки війни в Україні діяло 600 гетто, близько 200 концтаборів, виявлено більше 300 місць масового знищення євреїв. В результаті Голокосту загинуло 1 млн. 700 тисяч осіб. Про страшні події періоду німецької окупації на Хмельниччині, про долю євреїв, що жили на Поділлі познайомив урок історії «Голокост на Поділлі» підготовлений бібліотекою спільно з Хмельницьким благодійним фондом «Хесед-Бешт». На урок були запрошені студенти першого курсу гуманітарно-педагогічної академії. Перед студентами виступив працівник фонду В'ячеслав Нагнибіда. Метою заходу було бажання ознайомити молодь з історією Поділля, її трагічними сторінками та формування свідомого та толерантного ставлення до інших людей, незалежно від їх расової приналежності, національності, релігійних вірувань.

«За поворотом мудрої ріки»: Ювілейний вечір А. Ненцінського до 70-річчя з дня його народження. Гості вечора – письменники та митці Поділля привітали ювіляра Анатолія Йосиповича Ненцінського, лауреата обласних літературних премій ім. Володимира Булаєнка, ім. Микити Годованця та Хмельницької міської премії імені Богдана Хмельницького, члена Національної Спілки письменників України.

«Єдина країна»: Відкриття виставки художньо-прикладної творчості осіб, які відбувають покарання у виправних установах Хмельницької області. На виставці представлено понад 100 художніх творів засуджених переможців відбіркового етапу конкурсу, які проходив у виправних уста-

новах Хмельницької області. За характером виготовлення твори включають живопис, ікони, церковні оклади, різьблення по дереву. Виставка традиційно була приурочена до Дня Незалежності України, організована спільно з управлінням Державної пенітенціарної Служби України у Хмельницькій області.

«Ще настане ваша пора»: Презентація роману В.Горбатюка «Ще настане ваша пора» проведена для першокурсників гуманітарно-педагогічної академії відділом краєзнавства. На зустріч завітав автор книги про націоналістичне підпілля на Поділлі, письменник, голова Хмельницької організації Національної спілки письменників В.Горбатюк. Він розповів про історію написання документального роману, свою роботу в архівах, зустрічі з свідками тих подій. Звучали уривки з роману.

Зустріч з дослідником «Миньковецької держави»: Зустріч організована відділом краєзнавства з членом НСКУ, науковцем та засновником центру Мархоцькознавства В.Захар'євим, дослідником життя графа Мархоцького і його дітища – «Миньковецької держави». На зустріч завітали краєзнавці, працівники музеїв, бібліотек, пересічні хмельничани. Гість розповів багато цікавого про особистість графа Мархоцького, його місце в історії Поділля та про свої дослідження діяльності цієї неординарної особистості. Представив і свої наукові праці та колективні збірки, що висвітлюють життя графа Мархоцького та подарував їх бібліотеці.

«Історико-культурний заповідник «Межибіж» – етнографічний образ Хмельниччини»: День музею в бібліотеці. Цього року обласна бібліотека для юнацтва започаткувала щорічний «День музею в бібліотеці». Відкрив цю акцію Державний історико-культурний заповідник «Межибіж». Заповідник «Ме-жибіж» створено в 2001 р. на базі комплексу пам'яток замку у селищі Меджибіж Летичівського району. Історія споруди сягає глибини віків, вона посідала чільне місце між середньовічних фортець світу. Нині Меджибізький замок – унікальна пам'ятка архітектури та історії, жвавий туристичний об'єкт. Тут регулярно відбуваються фестивалі, історичні реконструкції, діє чимало музейних експозицій і виставкові зали.

«Хмельниччина – край партизанської слави»: Урок мужності проведено відділом краєзнавства. Наш подільський край за масштабами партизанського руху та результатами бойових операцій йшов вслід за такими регіонами масового партизанського руху, як Чернігівщина, Сумщина, Житомирщина і Київщина. Народна партизансько-підпілля боротьба проти загарбників розпочалася з перших днів окупації і охопила зайняту ворогом територію України. Її розмах не мав аналогів у світовій історії. Особливо великих масштабів вона набрала на волино-подільських землях. На урок мужності «Хмельниччина – край партизанської слави» та зустріч

із учасником Проскурівської підпільної організації, партизаном, автором документальних повістей «Патриоты» та «Непобедимые» Юхимом Кириловичем Нетягою, завітали старшокласники Хмельницького ліцею №17 та студенти гуманітарно-педагогічної академії. Його спогади не залишили байдужою молодь, що відверто спілкувалась з героєм. Цього ж дня в бібліотеці відбулася ще одна зустріч, під час якої захоплюючи розповідь про нелегкі бойові будні мали змогу почути учні ВПУ №25 від учасника бойових дій, полковника у відставці Цибіногіна Костянтина Павловича. Розповідь доповнив документальний відеофільм «Війна 1941-1945. Партизанський рух» та тематична книжкова виставка із фондів бібліотеки.

«Яків Гальчевський – символ нескореності України»: 22 жовтня виповнилося 120 років з дня народження одного з нескорених борців за українську державність та українську ідею, діяча національно-визвольного руху на правобережній Україні часів Української національної революції (1917-1920 рр.) Якова Васильовича Гальчевського. Для широкого загалу ім'я Якова Гальчевського маловідоме, проте саме йому судилося стати на чолі повстанського руху на Поділлі. Під його керівництвом була створена Подільська повстанська група, яка вела боротьбу проти «червоних окупантів».

«До штика прирівнюючи пензель»: 3 листопада у виставковій залі Хмельницької обласної бібліотеки для юнацтва відбулося відкриття першої персональної виставки робіт нашого земляка, художника за духом, військового – за покликанням, Артема Чорного. Він приїхав на Хмельничину у коротку відпустку із зони АТО. Експозиція живописних робіт представляє 24 картини художника-аматора. І в кожній з них Артем залишив частинку своєї душі. Лейтмотивом представлених полотен стала любов – любов до землі, до матері, до коханої, до навколишнього світу.

«Повертайтеся живими!..»: Відбулася зустріч студентів Хмельницького кооперативного коледжу з учасниками АТО Лідією Ковпак та Ігорем Ільковим, організована в листопаді працівниками обласної бібліотеки для юнацтва. Лідія Володимирівна, вчитель української мови та літератури ліцею №17 – давній друг і партнер бібліотеки, співорганізатор багатьох наших творчих акцій. В її житті спочатку був Майдан, а зараз – зона АТО. За покликом серця щодня Лідія Володимирівна ризикує своїм життям, щоб порятувати інших. Вона надає нашим воїнам медичну і психологічну допомогу на передовій, де так потрібні не тільки її тендітні руки, що зменшать біль, спинять кровотечу, обмиють рану, але й добре серце, щире слово. Лідія Володимирівна зачитала уривки із свого бойового щоденника і пообіцяла, що обов'язково їх опублікує після війни. Загаївши подих, слухали студенти і Ігоря Петровича Ількова – хірурга-анестезіолога, який щодня рятує життя пораненим, дивиться в очі смерті, але свято вірить в не-

зборимість українського духу, в те, що Україна залишиться неподільною і єдиною, бо її боронять справжні патріоти, герої. На прощання студенти подарували героям АТО Прапор України зі своїми побажаннями.

«Розмаїття культур і традицій»: декада популяризації культур національних меншин краю. Хмельниччина здавна відома як полі етнічний і полі конфесійний регіон – поряд з українцями тут проживають росіяни, євреї, поляки, німці, болгары, вірмени та представники інших національностей.

В обласній бібліотеці для юнацтва проведено спільний з Державним історико-культурним заповідником «Междибіж» захід-презентацію книжково-документальної виставки та годину-реквієм «Згадувати важко – пам'ятати треба». На зустріч з читачами – учнями колегіуму №16, студентами гуманітарно-педагогічної академії, медичного коледжу завітали директор історико-культурного заповідника О.Г. Погорілець та старший науковий співробітник заповідника В.Г. Візнюк, які познайомили з пересувною експозицією музею «Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. на Хмельниччині».

З утворенням краєзнавчого осередку в **обласному державному архіві** (Байдич В.Г., Галатир В.В., Олійник Ю.В.) значно активізувалась історико-краєзнавча діяльність архівів. Так, наприклад, за звітний період підготовлено 10 радіопередач, серед них:

В ефірі проводового радіо прозвучав виступ на тему: «Заходи, приурочені перейменуванню м.Проскурова в Хмельницький, а Кам'янець-Подільської області в Хмельницьку».

В ефірі радіо FM 104,6 прозвучала інформація про зміст історико-документальної пересувної виставки «Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни».

З циклу передач «Персона біля мікрофона» прозвучав виступ на тему: «Т.Шевченко і Поділля».

В ефірі радіо FM 104,6 прозвучав виступ, приурочений 200-річчю з дня народження Т.Шевченка на тему: «Шлях Т.Шевченка на Поділлі».

З циклу передач «Персона біля мікрофона» прозвучала передача «Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни».

За звітний період підготовлено 6 телепередач, серед них:

В ефірі телепередачі «Подільська панорама» прозвучала інформація до 60-річчя перейменування м.Проскурова в м.Хмельницький.

В циклі передач «Грані пізнання» прозвучала передача «Науковці Державного архіву Хмельницької області: В.Г.Байдич, Ю.В.Олійник, В.В.Галатир».

В ефірі циклу передач «Громада» прозвучала телепередача, приурочена Дню скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні.

В ефірі 33 каналу прозвучало інтерв'ю про пересувну історико-документальну виставку «Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни».

Красназвцями архіву в поточному році підготовлено 27 статей. За звітний період підготовлено та видано:

1. Діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі у добу Гетьманату Павла Скоропадського. Збірник документів, матеріалів та світлин / [упоряд. Галатир В.В., Олійник Ю.В., Павлунішена Т.Д.]. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2014. – 310 с.

2. Фольклор періоду Великої Вітчизняної війни (Кам'янець-Подільська область): збірник / [упоряд. Олійник Ю.В., Олійник В.В.]. – Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2014. – 116 с.

3. Байдич В.Г. В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.): монографія / В.Г.Байдич. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2014. – 423 с.

4. Збірник наукових праць [редкол.: О.Попик та ін.] Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2014. – 193 с.

Працівники архіву взяли участь в роботі 22 наукових конференцій, з них у 4 виступали співорганізаторами: II Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України», Хмельницький обласний інститут післядипломної освіти, 24 квітня 2014 р.; VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія, культура та освіта: християнський вимір» (до Дня слов'янської писемності та культури), Хмельницький інститут МАУП, 16 травня 2014 р.; Перша Шаргородська наукова історико-красназвч конференція 17-18 жовтня, XIII Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття» до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського, 27 листопада.

Необхідно також зазначити, що за останні роки сформувався потужний краєзнавчий осередок на базі **Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії**, до складу якого входять 2 доктори педагогічних наук, 9 кандидатів історичних наук, 3 старші викладачі. Важливою складовою історико-краєзнавчої роботи є проведення міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференцій, проблемних семінарів, наукових симпозіумів, круглих столів з історико-краєзнавчої тематики, керівництво дипломними роботами магістрантів академії, учасників МАН, які досліджують історію, культуру, освіту, релігію, етнографію Хмельниччини, проводять заняття краєзнавчого гуртка, майстер-класи з різних ви-

дів декоративно-прикладного мистецтва, виставки подільської писанки, фотовиставки тощо. Академія тісно співпрацює в галузі історико-краєзнавчих досліджень з багатьма вузами та культурно-освітніми установами Поділля України та Зарубіжжя.

Краєзнавча робота в академії ведеться на всіх факультетах та кафедрах, а також під час педагогічної практики студентів в школах, дитячих закладах та позашкільних установах міста та області. В академії створено музей історії закладу, музей-лабораторію народознавства, музеї геральдики та дошкільної освіти. Так, наприклад, доцент Ільїнський В. М., член краєзнавчого осередку, голова обласного відділення Українського геральдичного товариства, є автором 80-ти гербів міст і сіл України, зокрема, й майже всіх районів і районних центрів та великих населених пунктів краю. Важливим напрямком науково-краєзнавчої роботи є підготовка дисертаційних досліджень (краєзнавці Адамський В. Р. та Коваль Л. М.), виступи на передачах телерадіокомпанії «Поділля-центр» (Блажевич Ю.І., Красносілецький Д.П., Шоробура І.М.). Вуз виступає ініціатором проведення щорічних науково-практичних конференцій під рубрикою «Духовні витоки Поділля». У 2013 р. це було присвячено видатним педагогам краю, у 2014 р. – пройшла чергова всеукраїнська конференція «Духовні витоки Поділля: видатні митці краю». Починаючи з 2006 р. щорічно проводяться «Педагогічні читання пам'яті М.М.Дарманського». У 2014 р. проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Тарас Шевченко в новітніх парадигмах наукового знання», а також такі історико-краєзнавчі та науково-педагогічні конференції, симпозиуми та круглі столи:

- Тарас Шевченко в новітніх парадигмах наукового знання (Всеукраїнська науково-практична конференція);
- Молодь: освіта, наука, духовність, патріотизм (міжвузівська студентська науково-практична конференція);
- Духовні витоки Поділля: митці в історії краю (Всеукраїнська науково-практична конференція);
- Студентська молодь у педагогічній науці (всеакадемічна науково-практична конференція);
- Актуальні питання мистецької педагогіки: традиції та новачії (Всеукраїнська науково-практична конференція);
- Тиждень науки в гуманітарно-педагогічній академії;
- Підготовка майбутніх вихователів до модернізації змісту дошкільної освіти (засідання психолого-педагогічного клубу «Обговорюємо проблему»);
- Сучасні історико-педагогічні дослідження в Україні (Міжвузівська науково-практична конференція аспірантів та молодих вчених).

Велику дослідницьку діяльність розгорнули краєзнавці **історико-архі-**

текстурного заповідника «Меджибіж». Тут проводяться щорічні конференції «Стародавній Межибіж в контексті історії України», археологічні читання, свята козацької звияги та інші історико-краєзнавчі заходи.

Про це свідчать дані про участь краєзнавців заповідника О. Погорільця, А. Трембцького, Г. Медведчук, В. Візнюк, І. Западенка в таких заходах:

- щорічні науково-краєзнавчі конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України: історичні події на теренах Поділля та Південно-Східної Волині», «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля і Південно-Східної Волині», «ІІІ Археологічні читання», «Свято козацької звияги» тощо.

Активно працює краєзнавчий осередок в **Хмельницькому університеті управління та права.** Упродовж 2014 року в університеті активно проводилися наукові заходи. Загалом організовано та проведено 17 наукових заходів, серед яких 9 науково-практичних конференцій (з них 2 – міжнародних, 5 – всеукраїнських, 2 – загально університетські), 4 тематичних круглих столи щодо розвитку національного законодавства, 2 форуми та 2 інших заходи (змагання зі слідчих дій та дебатний турнір):

міжнародні конференції:

- ІІ міжнародна науково-практична конференція «Державне управління і місцеве самоврядування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення»;

- міжнародна наукова конференція «Тринадцяті осінні юридичні читання»;

всеукраїнські конференції:

- ХІV всеукраїнська науково-практична конференція «Статистична оцінка соціально-економічного розвитку»;

- науково-практична конференція «Морально-етичні, правові та психологічні аспекти роботи лікаря»;

- всеукраїнська науково-практична конференція «Велика Вітчизняна війна: уроки історії», присвячена 70-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників;

- ІІІ всеукраїнська заочна науково-практична конференція «Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні»;

загальноуніверситетські конференції:

- ХVІІІ щорічна звітна наукова конференція науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів університету «Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як Європейської держави»;

- щорічна звітна наукова конференція студентів Хмельницького університету управління та права;

тематичні круглі столи щодо розвитку національного законодавства:

- круглий стіл «До витоків української державності: Українська Держава Павла Скоропадського»;
- круглий стіл «Перспективи розвитку молодіжного підприємництва у Хмельницькій області»;
- круглий стіл «Органи юстиції Хмельницької області та громадськість: конструктивний діалог»;
- круглий стіл «Права людини в Україні»: сучасний стан та перспективи розвитку.

форуми:

- громадський форум «Ефективний контроль за діяльністю органів влади: виклики сьогодення»;
- громадський форум «Люстрація органів державної влади та місцевого самоврядування: світовий досвід та українські реалії».

На базі **Хмельницького обласного краєзнавчого музею** активно діяв краєзнавчий осередок (Єсюнін С.М., Захар'єв В.А., Стрельбіцька Н.І.). Під керівництвом директора музею Брицької О.М. співробітники музею організували та провели:

- Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області.

- Презентацію книги В.А.Захар'єва «Мегалітичне поховання культури кулястих амфор в околицях с. Ілятка на Хмельниччині» та прочитано лекції «Пам'ятки культури кулястих амфор межиріччя Південного Бугу – Ікви» (для учнів шкіл с. Адампіль та с. Нова Синявка Старосинявського р-ну);

- Круглий стіл «Ніхто не забутий. На попіл ніхто не згорів: солдатські портрети на вишитих крилах пливуть» для учнів ліцею №17.

- Науково-краєзнавчу академію «Славетний Богдан в історії Хмельницької області» до 60-річчя з часу перейменування м. Проскурів на м. Хмельницький, та Кам'янець-Подільської області на Хмельницьку у Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені М.Островського;

- Круглий стіл до 95-річниці Проскурівської трагедії (15 лютого 1919 року) в общинному центрі «Тхія» Хмельницького благодійного фонду «Хесед Бешт».

Музейні працівники – члени Національної спілки краєзнавців України брали участь у конференціях:

- Науково-практична конференція «Духовність, мораль, правопорядок» (Кам'янець-Подільська єпархія, 21.02.2014 р.): *Єсюнін С. М.* Професійна підготовка кадрів для поліції в Подільській губернії: Кам'янець-

Подільська школа поліцейських урядників (1910-1914 рр.)

– Міжнародна науково-практична конференція «Постать Тараса Шевченка в сучасному культурному і геополітичному просторі» /до 200-річчя від дня народження Кобзаря/ (Хмельницький інститут МАУП, 12.03.2014 р.): *Єсюнін С. М.* Петро Чуйкевич – товариш Т. Шевченка: матеріали до біографії.

– Наукова конференція «Духовні витоки Поділля: митці в історії краю» (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 13.03.2014 року): *Стрельбіцька Н.І.* Внесок Діонісія Макклера у розбудову садово-паркового комплексу «Самчики».

– Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми туристичної галузі України: здобутки, стан та перспективи» (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 03.04.2014 р.): *Стрельбіцька Н. І.*, Палацово-паркові комплекси Поділля та Південно-Східної Волині – перспективні об'єкти розвитку туризму на Хмельниччині; *Захар'єв В. А.* Ім'я графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького і новий цікавий та змістовний екскурсійний маршрут на півдні Хмельниччини.

– Всеукраїнська науково-практична конференція «Сіверщина в історії України» (Національний заповідник «Глухів», Сумська обл., 30.05.2014 р.): *Єсюнін С.М.* До історії 19-го піхотного Костромського полку: роки дислокації на Сіверщині.

– Науково-практична конференція «Юхим Сіцінський – визначний дослідник Подільської землі» (Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 15.05.2014 р.): *Єсюнін С.М.* Церковне будівництво у Подільській губернії у другій половині XIX століття; *Захар'єв В. А.* Ігнацій Мархоцький у краєзнавчій спадщині Євфимія Сіцінського; *Стрельбіцька Н. І.* Міське самоврядування Поділля у творчій спадщині Є.Сіцінського.

– VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія, культура та освіта: християнський вимір» /до Дня слов'янської писемності і культури / (Хмельницький інститут МАУП, 16.05.2014 р.): *Єсюнін С. М.* Архітектори – будівничі православних храмів на Поділлі (друга половина XIX століття); *Захар'єв В.А.* Подільський просвітитель, філантроп і реформатор другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. Ігнацій Мархоцький.

– XI науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Поділля та Південно-Східна Волинь у 60-ті роки XIX – 40-ві роки XX століття» (Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», 13.06.2014 р.): *Захар'єв В.А.* Реформатор Ігнацій Сцібор Мархоцький та його однодумці в історії Поділля і Південно-Східної Волині.

– Красназнавча конференція з нагоди 5-річчя Центру Мархоцькознавства (Центр Мархоцькознавства, с.Отроків Новоушицького району, 16.08.2014 р.): *Єсюнін С.М.* Миньковецький костел Воздвиження Св. Хреста за Візитацією 1844 року

– Всеукраїнська науково-практична конференція «Славутчина та Правобережна Україна в історії України» (м. Славута, з 18.09.2014 по 19.09.2014 р.): *Єсюнін С.М.* Містечко Славута на сторінках газети «Волинь» кінця XIX століття.

– III Міжнародна науково-практична конференція «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (Районний історичний музей м. Бар Вінницької області, 26.09.2014 р.): *Єсюнін С.М.* Місто Бар Могилівського повіту на початку XX століття.

– Перша Шаргородська науково-краєзнавча конференція (м. Шаргород Вінницька обл., 18.10.2014 р.): *Єсюнін С.М.* Містечко Шаргород на сторінках пам'ятних книжок Подільської губернії XIX – початку XX століття.

– – XII науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині» (Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», 24.10.2014 р.): *Єсюнін С.М.* До історії Проскурівського собору Різдва Богородиці.

– XIII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Красназнавча Шевченкіана України», присвячена 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка (м. Канів Черкаська обл., 25.10.2014 р.): *Єсюнін С.М.* Пам'ятники Т.Г. Шевченку в Хмельницькій.

– XIV Подільська наукова історико-краєзнавча конференція (Кам'янець-Подільський Центр дослідження історії Поділля Інституту історії НАНУ при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, 14.11.2014 р.): *Єсюнін С.М.* Громадське управління містами Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.; *Захар'єв В.А.* Про закони землеробів реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького.

За 2014 рік Хмельницький обласний краєзнавчий музей видав чимало науково-краєзнавчої літератури:

Наукові збірники:

– Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченій 70-річчю визволення Хмельницької області.

Буклети:

– «Миньковецька держава» реформатора І. С. Мархоцького (1749-1827 рр.)» (до 265-річчя з дня народження І.С.Мархоцького) (Захар'єв В.А.)

– «Визволення Хмельниччини» (Єсюнін С.М.)

Науково-популярні видання:

- «Дивовижні звірятка» (Мальована Н.Є.)
- «Отруйна краса» (Мальована Н.Є., Корчевна І.В.)

До того ж, результатом науково-дослідної роботи став вихід у ЗМІ близько 80 публікацій. Особливо відзначимо Єсюніна С.М., який подав до газет і журналів понад 50 статей.

За однією із основних сфер діяльності музею – експозиційною, то для відвідувачів у 2014 рік працювали:

Постійні виставки:

- Природа рідного краю;
- Із скарбниці матінки-природи;
- Традиції, побут та одяг сільського населення краю кінця ХІХ – початку ХХ століття;
- Проскурів – романтика старовини;
- У полум'ї Великої війни.

Тимчасові виставки:

- «Хмельниччина – край козацький» / до 400-річчя гетьманства Петра Сагайдачного;
- «Світ Великого Кобзаря» / до 200-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка;
- «Писанкові барви»;
- «Серцем до подвигу доторкнись»;
- «Українська держава та національні меншини: «Миттєвості вічності» (роботи радянського єврейського художника Х.М.Сандлера);
- «Вишита колоссям і калиною наша Українонька свята» (до Дня Незалежності України);

Останнім часом розпочалась активна краєзнавча діяльність в **Хмельницькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти** (краєзнавці Берека В.Є., Войтенко В.І., Очертянко В.І.). Тут в 2014 р. проведено науково-практичні конференції щодо вдосконалення національно-патріотичного виховання в Україні і Подільському регіоні та історія поступу педагогічної освіти і освітньої галузі Хмельниччини в історичному та сучасному вимірах. Протягом поточного періоду в інституті проводились олімпіади, курси підвищення кваліфікації для вчителів історії і суспільствознавства, краєзнавчі читання, видавалась методична та науково-популярна література для педагогічних працівників, збірки наукових праць тощо.

В рамках відзначення 75-річчя заснування Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти 26 листопада 2014 р. було відкрито і презентовано музей історії освіти на Хмельниччині і науково-краєзнавчу книгу про історичне минуле і сучасну діяльність цього вишу.

Як бачимо, незважаючи на певні суб'єктивні та об'єктивні причини (хронічна відсутність фінансування, недостатня співпраця з владними структурами, бізнесом тощо), діяльність міської організації краєзнавців набирає обертів, працює на перспективу. Водночас у м. Хмельницькому є ще достатній резерв для подальшого росту членів краєзнавчого товариства, адже до складу міської організації НСК ввійшли представники лише кількох вишів обласного центру (гуманітарно-педагогічна академія, Національний університет Поділля, інститут післядипломної педагогічної освіти, університет управління і права, відкритий університет «Україна»), облдержархіву, а також деяких культосвітніх установ (обласні бібліотеки, історико-краєзнавчий музей, історико-архітектурний заповідник «Меджибіж», облдержтелерадіокомпанія «Поділля-центр»).

Правління міської організації продовжує працювати над кадровим поповненням з числа активних краєзнавців міста та вдосконаленням структури міського осередку.



Активісти обласної та Хмельницької міської організацій НСКУ на «круглому столі» з нагоди 5-річчя Центру Мархоцькознавства у с.Отроків Новоушицького району.

ЗМІСТ

НАШІ ЮВІЛЯРИ:

<i>Захар'єв В.А.</i> ВІРНІСТЬ ПОКЛИКАННЮ УРОДЖЕНЦІВ ЛІСОВОД БРАТІВ-КРАЄЗНАВЦІВ МОРОЗІВ	5
<i>Мороз В.С., Мороз В.С.</i> ВОНИ ВИЗВОЛЯЛИ ПОДІЛЛЯ	18

НАУКОВІ СТАТТІ:

<i>Григоренко О.П.</i> НАРОСТАННЯ РУХУ ОПОРУ РАДЯНСЬКІЙ ТОТАЛІТАРНІЙ СИСТЕМІ В УКРАЇНІ У 1950-1970-Х РОКАХ	27
<i>Дячок В.В.</i> ЛІСОВОДИ ТА КОПИСТИН В ТОПОГРАФІЧНОМУ І КАМЕРАЛЬНОМУ ОПИСІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТЬ	35
<i>Захар'єв В.А.</i> НАУКОВІ ЗДОБУТКИ АРХЕОЛОГІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ВІДДІЛУ ДП «ОАСУ» «ПОДІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЯ»	43
<i>Єсюнін С.М.</i> ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1838-1914 РОКАХ	55
<i>Кундельський В.В.</i> ВОЄННІ ДІЇ К.КОСИНСЬКОГО І С.НАЛИВАЙКА НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ В КОНТЕКСТІ ПЕРШИХ КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАЇ НА УКРАЇНІ	67
<i>Лях Г.В.</i> ПОРУЧ З МИНУЛИМ ЧЕРЕЗ ЖИТТЯ	76
<i>Нагнибіда Р.В.</i> ТУРКИ НА ПОДІЛЛІ ОЧИМА ЮЗЕФА РОЛЛЕ: НОВІ ПОДРОБИЦІ ТА УТОЧНЕННЯ	79
<i>Rolle I.</i> КАМІЄНЕС РОДОЛСКИ ПОД WŁADZĄ TURECKĄ W LATACH 1672–1699. (<i>Упор. Захар'єв В.А., Нагнибіда Р.В.</i>)	86
<i>Семенчук С.О.</i> НОВОУШИЧЧИНА – РЕГІОН СКУПЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЯЗИЧНИЦТВА	120
<i>Серп М.І.</i> ДЕПОЗИТ РИМСЬКИХ ДЕНАРІЇВ З НОВОЇ УШИЦІ	130
<i>Старенький І.О.</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮХИМА СІЦІНСЬКОГО НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.	138
<i>Халайцян В.П., Стрельбіцька Н.І.</i> ПАЛАЦОВО-ПАРКОВІ КОМПЛЕКСИ ДУНАСВЕЧЧИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТОЛІТЬ: ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ	145
<i>Шпаковський С.М.</i> НОВОВІЯВЛЕНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ У ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ РОЗВІДОК 2013-2014 РР.	153
КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ:	
<i>Блажевич Ю.І.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ В 2014 РОЦІ	163

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, член Національної спілки краєзнавців України (НСКУ).

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор Хмельницького національного університету, Академік Міжнародної академії інформатизації, член НСКУ, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Дячок Валерій Васильович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницького національного університету, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України, член НСКУ, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Захар'єв Володимир Анатолійович, здобувач Кам'янець-Подільського національного університету (КПНУ) ім. І.Огієнка, науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член НСКУ, НСЖУ та ГО «Спілка археологів України», дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Кундельський Валерій Васильович, аспірант КПНУ ім. І.Огієнка, викладач Хмельницького технічного багатопрофільного ліцею, член Національної спілки журналістів України.

Лях Галина Василівна, головний спеціаліст Державного архіву Хмельницької області.

Мороз Віктор Степанович, кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член НСКУ.

Мороз Володимир Вікторович, Заслужений працівник культури УРСР, член НСКУ.

Нагнибіда Руслан Васильович, здобувач Центру Пам'яткознавства НАН України, молодший науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», член НСКУ.

Семенчук Сергій Олександрович, здобувач КПНУ ім. І.Огієнка, заступник директора з навчальної роботи фінансово-економічного коледжу ПВНЗ «Хмельницький економічний університет».

Серп С.М., краєзнавець, археолог.

Старенький Ігор Олександрович, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, молодший науковий співробітник ДП ОАСУ «Подільська археологія», член НСКУ.

Стрельбіцька Наталія Іванівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, член НСКУ.

Халайцян Володимир Петрович, аспірант КПНУ ім.І.Огієнка, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, член НСКУ та Спілки дизайнерів України.

Шпаковський Сергій Михайлович, старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

СЛОВО ПОДЯКИ



В силу певних об'єктивних обставин, які характерні для сьогодення, поява цієї книги була б, практично, неможливою. Однак, на щастя, на Поділлі ще не перевелися чуйні люди, які готові протягнути руку дружньої допомоги і підтримати науку.

Один з них – Анатолій Миколайович Яковишин.

Наш меценат народився 1953 року в інтелігентній сім'ї з села Митківці Летичівського району. Відколи себе пам'ятає, любив читати книги, тому гарно навчався у школі, а згодом вступив до вищого навчального закладу – Української сільськогосподарської академії.

Освоюючи фах енергетика, Анатолій Миколайович був одним з кращих студентів курсу і закінчив начальний заклад з червоним дипломом.

Заодно, з дитячих років, хоч це й було заборонено тодішньою владою, відвідував церкву, пробував розібратися у таємно читаній Біблії, а ввійшовши у доросле життя, став переконаним активістом релігійних громад населених пунктів, де мешкав. Так і живе за Законами Божими у парі з дружиною Ніною Іванівною та є прикладом для інших односельців і колег по роботі.

Дякуємо Вам, шановний Анатоліє Миколайовичу!

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 2

Верстка та друк - ПП Мельник А.А.
Підписано до друку 30.01.2015 р.
Формат 60x84/16, Папір офсетний, Гарнітура Times,
Друк офсетний, Ум. друк. арк. - 12.14
Наклад. 100 прим. Зам. № 8.

ПП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37
Тел./факс: (0382) 74-69-49, 74-32-22

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1942 від 15.09.2008 р.



Брати Морози на науково-краєзнавчій конференції у Меджибожі.



Брати Морози зі священником села Копистин, кандидатом богослов'я о.Сергієм (Причишиним).



Гетьман К.Косинський веде своїх козаків у бій. Сучасна картина.



Атакує польська еліта – «крилаті гусари». Сучасна картина.



До статті Нагнибиди Р.В.

План облоги фортифікаційних споруд Кам'янець у 1672 р. //Матвіїшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст. Історична топографія і соціотопографія України: Зб. Наук. праць. – Львів: Піраміда, 2006. – С.216-257. – С. 254.

Висловлюємо глибоку подяку Я.Матвіїшину за надану кольорову копію плану.



**Унікальне зображення замкового мосту на нещодавно виявленій мапі м.Кам'яця-Подільського 1671-1672 рр.// AGAD. PL_1_444_407_001.
Прорис Р.В.Нагнибіди.**



«Турецький» міст на листівці початку XX ст.



*Регулярна турецька армія.
Малюнок сучасника.*



*Мадонна на мінареті.
Сучасне фото.*



*Ворота Окопів Св. Трійці.
Сучасний вигляд.*



*До ст. О.П.Григоренка.
Плакат радянських часів.*



*Кандидати історичних наук
В.Галатир і Ю.Олійник
своєю плідною роботою
у Державному архіві
Хмельницької області доводять, що
вони висококласні фахівці.*



Одним з важливих центрів історичної науки у Хмельницькому є інститут МАУП. Тут часто проводять наукові конференції, семінари, круглі столи, регулярно випускають збірники статей та повідомлень, чим плідно пропагують здобутки краєзнавців області.